

ВІСНИК

**Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України**

Засновано у 1998 р.

Науково-практичний збірник

Збірник затверджений ВАКом України як фаховий із спеціальностей:

- **соціологічні науки** – перелік № 3 Постанови Президії ВАК України від 10.11.1999 р. № 3-05/11;
- **історичні науки** – перелік № 3 Постанови Президії ВАК України від 10.11.1999 р. № 3-05/11;
- **економічні науки** – перелік № 4 Постанови Президії ВАК України від 9.02.2000 р. № 2-02/2;
- **юридичні науки** – з постанови Президії ВАК України від 13.12.2000р. № 2-01/10:
1.Зараховувати наукові статті, опубліковані у «Віснику Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України», на підставі висновку експертної ради ВАК України з юридичних наук, окремо у кожному конкретному випадку за поданням спеціалізованої вченої ради як фахові у галузі юридичних наук.

**2 (49)
2009**

Редакційна колегія:

Андрійчук В.Г.
Андрусишин Б.І.
Бабкіна О.В.
Балабанов Г.В.
Бандур С.І.
Гавриленко І.М.
Герасимчук В.Г.
Головка М.Л.
Головка В.І.
Дахно І.І.
Капелюшний В.П.
Карагодіна О.Г.
Коваленко С.М.

Клименко Н.І.
Копиленко О.Л.

Королько В.Г.
Крижанівський О.П.
Лютій І.О.
Мунтян В.Л.
Мокляк М.М.
Нейкова Л.І.
Пилипенко В.Є.
Полозенко Д.В.
Романова Л.В.
Реєнт О.П.
Саєнко Ю.І.
Сердюк О.В.
Скуратівський В.А.
Судаков В.І.
Танчер В.В.
Тарасенко В.І.
Ручка А.О.
Уткін О.І.
Філіпенко А.С.
Шевченко О.О.
Щербина В.С.

доктор економічних наук, професор
доктор історичних наук, професор
доктор політологічних наук, професор
доктор географічних наук, професор
доктор економічних наук, професор
доктор філософських наук, професор
доктор економічних наук, професор
головний редактор, доктор історичних наук, професор
кандидат економічних наук, доцент
доктор економічних наук, професор
доктор історичних наук, професор
доктор медичних наук, доцент
заступник головного редактора.
кандидат фізико-математичних наук, доцент
доктор юридичних наук, професор
доктор юридичних наук, професор,
академік Академії правових наук України
доктор філософських наук, професор
доктор історичних наук, професор
доктор економічних наук, професор
доктор юридичних наук, професор
доктор філософських наук, професор
доктор економічних наук, професор
доктор соціологічних наук, професор
доктор економічних наук, професор
доктор економічних наук, професор
доктор історичних наук, професор
доктор економічних наук, професор
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
доктор філософських наук, професор
доктор соціологічних наук, професор
доктор філософських наук, професор
доктор соціологічних наук, професор
доктор філософських наук, професор
доктор історичних наук, професор
доктор економічних наук, професор
доктор юридичних наук, професор
доктор юридичних наук, професор

ВІСНИК

Академії праці і соціальних відносин
Федерації професіоналів України

Засновано в 1988 році
Науково-транзитивний збірник

Реєстраційне свідоцтво КВ № 3616,
видано Міністерством Інформації
України 29.12.1998 р.

ISBN 966-614-021-7

© Академія праці і соціальних відносин Федерації
профспілок України

Редактор науковий – Трубенко В.С.
Макетування та верстка – Іоніна О.В.
Комп'ютерний набір – Лиска С.В.

Рекомендовано до друку вченою радою АПСВ. Протокол № 7
від 16 квітня 2009 р.

Передрук та відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом
дозволяється лише за письмовою згодою редакції

Адреса редакції:

Україна, 03680, МСП, м. Київ-187, Велика Окружна дорога, 3
тел./факс (044) 526-1545; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Друк: ТОВ «Видавництво Сталь».

Україна, 02660, МСП-660, м. Київ, просп. Визволителя, 1.

Підписано до друку 17.04.2009 р. Формат – 70x108/16. Друк офсетний.

Папір офсетний №1. Ум.-друк. арк.– 16.63. Тираж – 500 прим.

У номері

СОЦІОЛОГІЯ ТА ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ

Булатевич М.М.

Роль «загальноєвропейської» публічної сфери у підтриманні соціальної інтеграції суспільств модерну за умов глобалізації (на основі концепції суспільства модерну Юргена Габермаса)..... 5

Камінська Л.Ф., Ткачук К.В.

Автомобільні клуби як ресурс для розвитку суспільних рухів..... 12

Кузьменко Т.М.

Сучасна сім'я: основні характеристики та тенденції розвитку..... 16

Петрецька О.В.

Методологія вивчення культурної самоідентифікації етнічних груп Закарпатської області..... 21

Чудовська-Кандиба І.А.

Соціокультурний контекст як сцена актуалізації рекламних практик..... 25

Яценко О.Д.

Естетизація сучасного соціокультурного життя..... 31

ПРАВО УКРАЇНИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Гончаренко О.М.

Закріплення прав дитини у загальних міжнародно-правових актах, якими регулюються права людини..... 37

ЕКОНОМІКА. ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВЛЕННЯ

Баженова Ю.В.

Моделювання правил політики Національного банку України..... 41

Баженова О.В., Чорнодід І.С.

Моделювання зовнішньоекономічної безпеки України..... 46

Богоявленська Ю.В.

Соціально-трудова відносина в Україні та Польщі: формування, функціонування, перспективи розвитку..... 51

Бойко М.Г.

Імпліцирування аксіологічної парадигми в управління підприємствами: економічні передумови та філософський базис..... 58

Васильченко З.М., Базарний Д.В.

Оцінювання вартості банківського бізнесу як об'єктивна передумова здійснення угод злиття та поглинання у банківському секторі..... 65

Галушка З.І.

Господарський менталітет як елемент організаційної культури суспільства..... 70

Савчук Н.В.

Особливості та суперечності розвитку ринку Інтернет-послуг в Україні..... 76

Ярмоленко Ю.О.

Розвиток ринку туристично-рекреаційних послуг як перспективний напрям української економіки..... 81

ПОЛІТИКА, ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА

Аганов В.Л.

Виробничі та соціальні конфлікти в шахтарських колективах УРСР у 80-і роки ХХ ст. 86

Вороніна В.П.

Управління містами за роки правління імператора Павла I..... 93

Двірня К.П.

Досвід діяльності місцевому профспілки РОБОС Київського Інституту народної освіти (1925–1926 рр.)..... 97

Костюк Є.С.

Діяльність профспілок у сфері подолання безробіття на території радянської України упродовж 20-х років ХХ ст..... 101

Крамар О.С.

Спортивні об'єднання України у контексті політики комуністів у європейському робітничому спортивному русі у 20-х роках ХХ ст..... 106

Крисенко Д.С.

Іракська антиурядова опозиція: становлення та еволюція взаємовідносин із США (90-і роки ХХ ст.)..... 113

Лукашенко А.І.

Есхатологічні мотиви німецької реформації..... 119

Марченко Н.В.

Роль С. Косіора у здійсненні антиукраїнської політики в УСРР (1928 – січень 1933 рр.)..... 123

Міщук С.М.

Одеські дослідники – книгознавці та археографи (друга половина ХІХ – 10-і роки ХХ ст.)..... 128

Мельник П.О.

Розвиток ринкових відносин у аграрному секторі економіки України у ХХІ ст.: історичний аспект..... 134

Саган Г.В.
Криза управління в Югославії: генеза і
наслідки..... 138

Синявська Л.І.
Проблема русифікації у другій половині
XIX ст. у працях радянських дослід-
ників 145

Телегуз А.В.
Підпільна діяльність незалежної само-
врядної професійної спілки «Солідар-
ність»: 1983 – 1988 рр..... 152

Циганенко Л.Ф.
Дворянство Півдня України (за мате-
ріалами Першого Всеросійського пере-
пису 1897 р.)..... 157

Чигирик І.І.
Міністерська інструкція 1835 р. Універ-
ситету Св. Володимира як джерело вив-
чення правового статусу студентів у
перші роки діяльності навчального закладу
..... 161

НАУКОВІ РЕЦЕНЗІЇ

Виговський М.Ю., Гречка А.Б.
Нове видання з проблем етнології
міста в Україні 171

АВТОРИ НОМЕРА.....173

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ.....175

Соціологія та профспілковий рух

УДК 316.4.063.3/4(4)

Булатевич М.М.,

аспірант кафедри теорії та історії соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Роль «загальноєвропейської» публічної сфери у підтриманні соціальної інтеграції суспільств модерну за умов глобалізації (на основі концепції суспільства модерну Юргена Габермаса)

У статті розкриваються головні поняття концепції суспільства модерну Габермаса. Показано, що, з одного боку, «загальноєвропейська» публічна сфера є тим простором, в якому відбуваються процеси соціальної інтеграції і долаються прояви аномії, спричинені розвитком системи глобального капіталістичного господарства, а з іншого, – за допомогою «загальноєвропейської» публічної сфери Габермас намагається сконституювати Європу як життєсвіт.

Ключові слова: комунікативна дія, система, життєсвіт, уречевлення, публічна сфера, соціальна інтеграція, глобалізація.

Актуальними наразі є дослідження процесів глобалізації, що з кожним роком усе більше розмивають картину «знайомого» світу, і, зокрема, тих ризиків або небезпек, які вони несуть локальним національним суспільствам. Звичайно, глобалізація характеризується певними перевагами. Але разом з тим вона несе і серйозні загрози, зокрема – загрози процесам соціальної інтеграції суспільств. Глобальне капіталістичне господарство, яке вже давно вирвалося за рамки національних держав, все менше і менше знаходить спротив з боку останніх. Користуючись цим, воно у ході свого розвитку руйнує соціальну інтеграцію локальних суспільств, що стають на перешкоді його ефективному функціонуванню. У руках урядів національних держав залишається все менше важелів обмеження глобального капіталістичного господарства. Часто заради притоку капіталу в країну вони йдуть на такі кроки, які сприяють руйнуванню процесів соціальної інтеграції суспільств.

Свій внесок у розробку проблем, спричинених глобалізацією, зробив і Юрген Габермас у контексті його концепції суспільства модерну. Вдало поєднавши такі поняття та категорії як «комунікативна дія», «система», «життєсвіт», «публічна сфера» вчений зумів не лише витлумачити проблему соціальної інтеграції у контексті критичної теорії франкфуртської школи, а й запропонувати шляхи її підтримання за умов глобалізації. І, згідно з Габермасом, саме «загальноєвропейська» публічна сфера має стати тим засобом, за допомогою якого можливо підтримувати процеси соціальної інтеграції як мінімум у межах Європи. Дослідженню підходу Габермаса до аналізу публічної сфери присвячені числені публікації. Серед відомих західних вчених, які займаються нею, можна виділити К.-О. Апеля, Б. Флівб'єрга [4], Г. Брункторста [9], Д. Хельда [13], К. Едера [10], Т. Маккарті та інших, серед вітчизняних – А. Єрмоленка [2], Л. Ситниченко [3] та ін. Всі дослідники аналізують підхід Габермаса до публічної сфери крізь призму власного вузьконаукового кута зору, і це є цілком нормально. Проте недолік, на який ми звертаємо увагу, полягає у тому, що науковці, по-перше, часто розглядають аналіз

Габермасом публічної сфери відокремлено від його концепції суспільства модерну, відповідно – від таких феноменів як система та життєсвіт і від таких процесів як уречевлення, а по-друге, недостатньо уваги приділяють наголосу на можливостях «загальноєвропейської» публічної сфери у підтриманні процесів соціальної інтеграції за умов глобалізації.

Виходячи із викладеного, ми у цій статті поставили за мету розкрити роль «загальноєвропейської» публічної сфери у підтриманні соціальної інтеграції суспільств модерну за умов глобалізації.

Перед розкриттям ролі публічної сфери необхідно спочатку зазначити вузлові моменти концепції суспільства модерну Габермаса. Отже, вчений пізнає суспільство модерну в термінах теорії дії, виділяючи два її типи – комунікативну та цілераціональну. Під комунікативною дією Габермас розуміє символічні, найчастіше мовленнєві висловлювання, які містять знання про світ і можуть піддаватися критиці слухачем на основі раціональних аргументів. Комунікативна дія передбачає мову як медіум вільного, неурізаного спілкування, в якому актори, що говорять, і слухачі посилаються в своїх мовленнєвих висловлюваннях одночасно на речі в об'єктивному, соціальному та суб'єктивному світах з метою встановити спільну дефініцію ситуації і досягти взаємопорозуміння [11, р. 95]. При цьому взаємопорозуміння встановлюється в ході раціональної дискусії через посилення на факти, соціальні норми та суб'єктивні переживання або, по-іншому, через апелювання до значущих претензій, якими для Габермаса є істина, нормативна правильність та щирість.

Цілераціональну дію Габермас інтерпретує цілком у дусі Макса Вебера, який визначав цілераціональну дію на основі поняття цілей та засобів. Згідно з його вченням, дія є цілераціональною, якщо вона орієнтована на цілі, засоби та другорядні результати. Це включає зважений розгляд альтернативних засобів щодо цілей, цілей – до другорядних наслідків і, нарешті, відносну важливість різних цілей. При цьому смисл для діючого актора мають лише ті об'єкти, у тому числі і люди, які відносяться до його дії у ролі засобів або цілей. Таким чином, Вебер розглядав як значущу лише конструкцію «цілі–засоби» у спрямованій на досягнення успіху дії. Відповідно, такі критерії дії як істина, нормативна правильність та щирість є іррелевантними для цілераціональної дії. Єдиним її критерієм є ефективність інтервенцій у світ [14, р. 64].

Відповідно до цілераціональної дії Габермас акцентує увагу на системі. Термін «система» вчений використовує для позначення базових структурних елементів суспільства модерну – капіталістичного господарства і сучасної держави. Суспільство модерну характеризується диференціацією товарних відносин капіталістичного господарства і відносин панування, що є прерогативою держави. Вони відділяються одне від одного і розвиваються кожна за власною внутрішньою логікою. Дотримуючись у пізнанні суспільства модерну методологічних засад теорії дії, Габермас розглядає капіталістичне господарство і сучасну державу як інституціоналізовані підсистеми цілераціональної дії. Актори в них приймають установку на досягнення успіху і прагнуть реалізувати власні егоїстичні плани. У своїх діях вони розглядають як значуще лише відношення «цілі–засоби». Єдиним важливим для них моментом є ефективність діяльності. Актори відносяться до інших як до засобів досягнення власних цілей [11, р. 165-166].

Система, на думку Габермаса, забезпечує системну інтеграцію суспільства на основі механізму ринкового обміну, соціального розподілу праці і буржуазного формального права. Проте така інтеграція, вважає вчений, є нестійкою, адже вона породжує лише зовнішні зв'язки між людьми. Люди контактують одне з одним поверхово, а після того, як обмін здійснений, а цілі досягнуті, вони перестають спілкуватися. Натомість інтеграція суспільства, на думку Габермаса, має бути захищена цінностями і моральними нормами [12, р. 116].

Згідно з комунікативною дією Габермас спонукає до роздумів про життєсвіт. У найзагальнішому сенсі вчений розглядає його як область реальності, яку нормальні дорослі люди беруть як саме собою зрозумілу. Життєсвіт завжди виступає фоном, на якому відбуваються події. Він є основою усього, що дано в «моєму» досвіді, рамкою, в якій зосереджені усі проблеми, з якими «я» маю справу. Габермас виділяє три структурні компоненти життєсвіту: культуру, суспільство та особистість. Під культурою вчений розуміє запас знання, з якого

учасники комунікації забезпечують себе інтерпретаціями; під суспільством – легітимні порядки, через які учасники регулюють своє членство у соціальних спільнотах і посередництвом цього охороняють соціальну інтеграцію; під особистістю – компетенції, які забезпечують суб'єкту можливість говорити і діяти, тобто дають йому змогу брати участь у процесах досягнення взаємопорозуміння. Культура, суспільство та особистість являють собою символічний субстрат життєсвіту, який відтворюється через повсякденну комунікацію [12, р. 135, 137-138].

Роль комунікативної дії тут полягає у тому, що на її основі здійснюється символічне відтворення життєсвіту. Беручи участь у повсякденній комунікативній практиці і піднімаючи претензії на істину, нормативну правильність та щирість, актори відтворюють «культуру», «суспільство» та «особистість». Символічне відтворення життєсвіту забезпечує соціальну інтеграцію суспільства, тобто інтеграцію на основі цінностей та норм, а не на основі механізму ринкового обміну, формального буржуазного права і соціального розподілу праці. Соціальна інтеграція, на думку Габермаса, є дійсно стійкою, порівняно із системною.

Але Габермас концептуалізує суспільство модерну як таке, в якому субсистеми цілераціональної дії негативно впливають на життєсвіт. Вони руйнують його, спричиняючи соціопатології суспільства модерну. Вчений пов'язує це з ускладненням їх комплексності, раціоналізацією і диференціацією. Для епохи модерну характерним є те, що капіталістичне господарство і сучасна держава відділяються від життєсвіту і диференціюються в замкнуті інституційні комплекси. Логіка їх функціонування все більше і більше відрізняється від логіки функціонування життєсвіту. У ході розвитку субсистеми цілераціональної дії починають втручатися в центральні сфери життєсвіту. Якщо до епохи модерну капіталістичне господарство і сучасна держава розвивалися в межах життєсвіту і, незважаючи на очевидний прогрес, не досягали того ступеня диференціації, коли їх цілераціональність перетворилася б на відкриту загрозу його символічному відтворенню, то суспільство модерну характеризується тим, що когнітивно-інструментальна раціональність піднімається над кордонами субсистем цілераціональної дії, проникає у комунікативно структуровані життєві сфери і досягає там домінуючого становища за рахунок витіснення комунікативної раціональності. Втручання господарської та адміністративної систем у центральні сфери життєсвіту призводить, на думку Габермаса, до порушення його символічного відтворення, що, в свою чергу, призводить до патологій суспільства модерну, пов'язаних із соціальною дезінтеграцією [8, с. 75].

Життєсвіт, стверджує Габермас, реагує на це характерним чином: у західних суспільствах модерну всупереч тим сферам дії, які системно інтегровані у господарство і державу, соціально інтегровані сфери дії набувають форму публічної сфери. Організаційним ядром публічної сфери є, згідно з Габермасом, комунікативні мережі, розширені масмедіа, через які здійснюється вільна, неурізана комунікація. Таким чином, для Габермаса публічна сфера є насамперед укоріненою у життєсвіті комунікативною структурою, що функціонує і відтворюється на основі комунікативної дії. При цьому неправильним, на нашу думку, розглядати публічну сферу як інститут чи організацію. Так само це не є деяка система. Згідно з Габермасом, це – особлива мережа для комунікативної інформації, яка віднесена до простору, в якому вона здійснюється [12, р. 318–319].

Для конституювання публічної сфери важливими, на думку Габермаса, є дві речі: права та свободи людини і конституція держави, завдяки чому конституюється нація громадян, які легітимно можуть брати участь у комунікації у межах публічної сфери – вирішувати важливі питання спільного існування [5, с. 384].

Комунікація в межах публічної сфери здійснюється, згідно з Габермасом, на основі комунікативної дії – тобто, з метою досягнення взаємопорозуміння. Так, будь-які важливі для суспільства закони та законодавчі акти держави, нововведення, реформи, зміни «правил гри» в тих чи інших сферах капіталістичного господарства тощо обговорюються в межах публічної сфери з метою здійснення перевірки, чи є вони бажаними для всіх з точки зору кожного і для суспільства в цілому. Щоб громадяни здатні були ефективно дискутувати, має бути наявна ситуація вільного і відкритого дискурсу, в межах якого вони могли б наводити ті

чи інші аргументи, обґрунтовуючи свої точки зору. Це, як вважає Габермас, означає, що за комунікативних умов відкритого для всіх і вільного від будь-якого примусу дискурсу рівних учасників кожен зобов'язаний брати на себе точку зору інших і тим самим розділяти їх само- і світорозуміння; з таких, що перетинаються одне з одним, перспектив вибудовується ідеально розширена «ми»-перспектива, звертаючись до якої усі зацікавлені особи можуть разом визнати, чи хочуть вони зробити основою своєї практики той чи інший закон, нововведення тощо. Відповідно до цього Габермас визначає загальні правила участі у дискурсі: ніхто з тих, хто бажає зробити релевантний внесок у дискусію, не може бути виключений з числа учасників; усім надаються рівні шанси висловлення своїх думок; думки учасників не повинні розходитися з їх словами; комунікація має бути вільною від внутрішнього і зовнішнього примусу так, щоб прийняття «так» чи «ні» позиції мотивувалося виключно силою кращого аргументу [5, с. 133].

Діючи комунікативно у межах публічної сфери, громадяни дискутують на базі значущих претензій. Згідно з Габермасом, публічна сфера функціонує так, що її учасники в процесі аргументації посилаються на факти, моральні норми та суб'єктивні переживання, тобто взаємно піднімають претензії на істину, нормативну правильність та щирість. Але коли громадяни держави дискутують з приводу важливих для суспільства питань на основі значущих претензій на істину, нормативну правильність та щирість, вони тим самим здійснюють відтворення структурних компонентів життєсвіту. Таким чином, згідно з Габермасом, саме у межах публічної сфери в сучасних високораціоналізованих суспільствах модерну здійснюється символічне відтворення життєсвіту.

Але якщо символічне відтворення життєсвіту здійснюється в межах публічної сфери і якщо воно забезпечує соціальну інтеграцію, то це означає, що саме у публічній сфері в сучасних диференційованих і високораціоналізованих суспільствах здійснюється соціальна інтеграція і, відповідно, долаються соціопатології, пов'язані із соціальною дезінтеграцією.

Але такий варіант є дієвим для національних суспільств. В їх межах можна так, як стверджує вчений, обмежити систему, зберегти неуречевлений життєсвіт та забезпечити стійку соціальну інтеграцію. І тією чи іншою мірою цей проєкт у принципі був реалізований у країнах Західної Європи.

Однак, нового виклику завдає глобалізація. Габермас головну «ставку» зробив на ідею нації громадян держави, які завдяки вільній комунікації у межах публічної сфери обмежують систему, конституують та відтворюють спільний життєсвіт – власне, суспільство як життєсвіт – і підтримують соціальну інтеграцію. Тобто для Габермаса суттєвою була саме «національна» публічна сфера або публічна сфера, обмежена кордонами національної держави. Проте глобалізація не знає меж. Вона характеризується стрімким виходом системи капіталістичного господарства за межі національних держав і звільненням її від контролю з боку останніх. Державам стає все важче обмежувати систему [6, с. 273, 279].

Національні держави більше не визначають «правила гри». Натомість головна роль відходить до глобалізованого капіталістичного господарства. Сценарій, згідно з яким національні держави і система міжнародних відносин між ними, конституують простір колективних політичних дій, провалюється. Держави програють глобалізованому капіталістичному господарству і головним чином тому, що перші є територіально укоріненими, у той час як друге більше не пов'язане з конкретною національною країною. Це дає капіталу значні переваги. У нього з'являється можливість послаблювати державу, застосовуючи особливу стратегію тиску на неї. В епоху глобалізації ця стратегія реалізується з огляду на здатність капіталу легко вийти за межі країни. Вона пов'язана вже не з вторгненням, а з можливістю вигідно інвестувати в інших місцях світу: гірше окупації транснаціональними корпораціями може бути тільки одне – неокупація ними. Загроза відтоку капіталу з країни, його цілеспрямована бездіяльність і відмова інвестувати примушують національні держави, а також політичні партії, профспілки, робітників до конформізму та неолібералізму тощо [1, с. 25].

Владу глобального капіталістичного господарства, яке вийшло за межі окремих територій, стає все важче обмежувати. Національні уряди у зв'язку з постійною загрозою відтоку капіталу вимушені вживати заходів, які спрямовані на зниження податків і на

дерегуляцію господарства, що, в свою чергу, призводить до надзвичайно великих прибутків транснаціональних корпорацій і жахливої різниці у доходах. Соціальні наслідки, викликані відмовою від політичного втручання і демонтажем соціальної держави, дають про себе знати. Джерела соціальної інтеграції вихолощуються, а умови життя країн третього світу розповсюджуються і на країни першого. Габермас, зокрема, наголошує, що такі тенденції втілюються у феномені нового «нижчого класу» – сукупності тих маргіналізованих і пауперизованих груп, які значною мірою відділені від іншого суспільства, неспроможні власними силами змінити свій соціальний стан і фактично залишаються покинутими напризволяще [5, с. 222–223].

Відповідно не можна не помітити симптоми зростання безробіття, неповної зайнятості, зубожіння численних верств населення і соціальної нестабільності при такій, що збільшується, диспропорції у доходах; так само не можна не помітити тенденції до громадської дезінтеграції. Зростає прірва між життєвими умовами працюючих, частково зайнятих і безробітних. Руйнування соціальної держави є прямим наслідком політики, яка спрямована на дерегуляцію ринків, зниження субсидій і соціальних видатків, яка включає в себе антиінфляційні «шокові» заходи, зниження податків, приватизацію та інші кроки, спрямовані на лібералізацію економіки [6, с. 224, 296].

На нашу думку, ризики і виклики, спровоковані глобальним капіталістичним господарством, не можуть не позначитися на життєсвіті і, відповідно, на процесах соціальної інтеграції суспільств модерну. Система, що вийшла за національні рамки, спричинює новий виток вторгнення когнітивно-інструментальних імперативів у життєсвіт і, як наслідок, – порушення його символічного відтворення. Глобальне капіталістичне господарство, досягнувши якісно нового рівня свого розвитку, починає обмежувати комунікацію індивідів, яка спрямована на взаємопорозуміння та координацію дій і яка здійснюється через апелювання до значущих претензій на істину, нормативну правильність та щирість. Система, що вийшла за національні рамки, починає колонізувати життєсвіт локальних суспільств. Неоліберальні «правила гри», нав'язані глобалізацією і пов'язані з ними негативні явища, такі як безробіття, збільшення тривалості робочого тижня, зменшення заробітної плати, надмірна раціоналізація процесу праці, а також нестабільність «сьогодення» і туманність «майбутнього» змушують індивідів діяти цілераціонально в тих сферах соціального життя, які відтворюються виключно на основі комунікативної дії. Публічна сфера як форма життєсвіту більше не може ефективно протистояти системі, оскільки обмежена кордонами національних суспільств. Тому, з одного боку, тієї комунікативної влади, яка виробляється в її межах, вже недостатньо для обмеження системи, а з іншого, – комунікація в її рамках більше не задовольняє умови, необхідні для символічного відтворення структурних компонентів. За умов глобалізації ефекти аномії охоплюють цілі регіони Земної кулі.

Габермас намагається дати відповідь новим викликам та зарозам. Вчений продовжує вірити в раціональний потенціал комунікації і вважає, що саме її можна протиставити цілераціональним імперативам глобалізованої системи капіталістичного господарства. Як вже зазначалося, завдяки публічній сфері система з більшим чи меншим успіхом була обмежена у рамках національних суспільств. Через вільну комунікацію у її межах стало можливим, як наголошував Габермас, здійснення символічного відтворення життєсвіту і було забезпечено стійку соціальну інтеграцію. Якщо ж, вважає вчений, система вирвалася за національні рамки, то, відповідно, і публічна сфера має вийти на наднаціональний рівень. Державно-громадянська солідарність, яка обмежується представниками власної нації, повинна розповсюдитись на громадян інших націй як мінімум у рамках Європи, щоб всі вони могли брати участь в обговоренні актуальних проблем у межах «розширеної» публічної сфери. Тобто фактично Габермас переконаний, що має бути сформована «загальноєвропейська» публічна сфера. Для вченого цілком очевидним є можливість формування спільної громадської думки і спільної політичної волі з приводу важливих для всієї Європи тем. Габермас стверджує, що ті комунікативні структури, які є необхідними для наднаціональної публічної сфери, вже формуються в Старому Світі. Окрім того, вчений вважає,

що вже вимальовуються також і єдині культурні диспозиції для спільних моральних реакцій та оцінок у масштабах Європи незалежно від національної приналежності [7, с. 74–75].

Для Габермаса у цьому плані надзвичайно важливим є прийняття загальноєвропейської Конституції. Логіка міркувань вченого є такою: якщо конституція держави перетворює народ на націю громадян, що легітимно можуть брати участь в обговоренні актуальних питань у рамках публічної сфери, то Конституція Європи сконституєє таку собі «європейську націю». Тобто вона фактично створить громадян Європи, які не обмежуються кордонами національних країн. І саме такі громадяни стають суб'єктами комунікації публічної сфери, яка відбувається в межах такої, що виходить за рамки окремих держав. Габермас усвідомлює, що сам процес прийняття «Основного закону Старого Світу» не є простим. Адже історично склалося так, що національні держави відбулися за революційних ситуацій, коли громадяни завойовували свої права та свободи у боротьбі проти репресивної влади держави. За умов же глобалізації цей пафос фактично відсутній – наднаціональні конституції створюються силами держав, які вже давно інституціоналізувались як конституційні. Тим не менш Габермас у цьому плані залишається оптимістом. Окрім того, прийняття Конституції Європи має ще й інше важливе значення. Її наявність фактично створює наднаціональний державний орган – Європейський Союз, який матиме право координації спільної політики усіх країн-членів ЄС і у тому числі є ефективним у плані обмеження глобалізованої системи капіталістичного господарства. Маючи змогу регулювати політичні й економічні дії у межах як мінімум Старого Світу, ЄС, впевнений Габермас, здатен ефективно протистояти соціально нещадним неоліберальним імперативам глобальної системи [7, с. 71, 73].

Таким чином, згідно з Габермасом, Конституція Європи має створити єдину європейську націю, представники якої зможуть легітимно брати участь у комунікації, що відбувається в межах «загальноєвропейської» публічної сфери. Вони зможуть обговорювати теми, які стосуються усіх країн Старого Світу і нести спільну політичну відповідальність за своє майбутнє. Наявність «загальноєвропейської» публічної сфери має для Габермаса два важливих значення. По-перше, через формування «загальноєвропейської» громадської думки, що викристалізовується в процесі вільної і неурізаної комунікації у рамках публічної сфери, виробляється та комунікативна влада, яка здатна тиснути як на державні інституції ЄС, змушуючи їх приймати рішення щодо обмеження глобалізованої системи капіталістичного господарства, так і на саму систему. А по-друге, коли громадяни Європи дискутують з приводу важливих питань, вони, діючи комунікативно, посилаються на значущі претензії істини, нормативної правильності та щирості, а відтак здійснюють символічне відтворення життєсвіту в межах Європи. Відповідно, ефекти уречевлення, спричинені глобалізованою системою капіталістичного господарства, долаються саме у межах «загальноєвропейської» публічної сфери. І як наслідок, у її ж рамках здійснюються процеси соціальної інтеграції та долаються прояви аномії. Таким чином, Габермас фактично конституєє Європу як життєсвіт, в межі якого можна «помістити» систему, що вийшла за його рамки.

Отже, як висновок можна констатувати, що згідно з концепцією суспільства модерну Юргена Габермаса саме «загальноєвропейська» публічна сфера є тим «простором», в якому відбувається комунікація, спрямована на обмеження системи і на підтримання соціальної інтеграції локальних суспільств модерну. Габермас довів, що за умов глобалізації саме «загальноєвропейська» публічна сфера стає засобом збереження соціальної інтеграції і протистояння ефектам аномії. Габермас фактично охоплює всю Західну цивілізацію як єдине ціле, як життєсвіт, який громадяни разом відтворюють через вільну і неурізану комунікацію у межах «загальноєвропейської» публічної сфери на основі апеляції до значущих претензій істини, нормативної правильності та щирості.

Якщо говорити про перспективи подальших розвідок у зазначеному напрямі, то цікаві результати також можна отримати, здійснивши порівняльну характеристику підходу Габермаса до аналізу публічної сфери, зокрема «загальноєвропейської», і підходів представників американської (наприклад, Александер) та французької (наприклад, Фуко) соціологій. Та-

кож актуальним на той час були б дослідження інтеграції України в європейський комунікативний простір, тобто включення до «загальноєвропейської» публічної сфери.

Література

1. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / Бек У.; [пер. с нем. А.Б. Григорьева, В.Д. Седельника]. – М.: Прогресс-Традиция, Изд. дом «Территория будущего», 2007. – 464 с.
2. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія / Єрмоленко А.М. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
3. Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії / Ситниченко Л.А. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.
4. Флиhbьберг Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества / Флиhbьберг Б. // Вопросы философии. – 2002. – № 2. – С. 137-157.
5. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Хабермас Ю.; [пер. с нем. Ю.С. Медведева]. – СПб.: Наука, 2001. – 417 с.
6. Хабермас Ю. Политические работы / Хабермас Ю.; [сост. А.В. Денежкина, пер. с нем. Б.М. Денежкина]. – М.: Праксис, 2005. – 368 с.
7. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Хабермас Ю.; [пер. с нем. О.И. Величко, Е.Л. Петренко]. – М.: Весь мир, 2008. – 192 с.
8. Хабермас Ю. Техника и наука как «идеология» / Хабермас Ю.; [пер. с нем. М.Л. Хорькова]. – М.: Праксис, 2007. – 208 с.
9. Brunkhorst H. Solidarity: From civic friendship to a global legal community / Brunkhorst H.; [translated by Jeffrey Flynn]. – Cambridge: The MIT Press, 2005. – 262 p.
10. Eder K. Cognitive sociology and the theory of communicative action: The role of communication and language in the making of the social bond / Eder K. // European journal of social theory. – 2007. – Vol. 10. – P. 389-408.
11. Habermas J. The theory of communicative action / Habermas J.; [translated by Thomas McCarthy]. – Volume one: Reason and the rationalization of society. – Boston: Beacon Press, 1984. – 465 p.
12. Habermas J. The theory of communicative action / Habermas J.; [translated by Thomas McCarthy]. – Volume two: Lifeworld and system. – Boston: Beacon Press, 1987. – 457 p.
13. Held D. Introduction to critical theory: Horkheimer to Habermas / Held D. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1980. – 511 p.
14. Weber M. Economy and society: an outline of interpretative sociology / Weber M.; [edited by Guenther Roth and Claus Wittich]. – Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1978. – 1470 p.

Булатевич Н.Н. Роль «общеевропейской» публичной сферы в поддержании социальной интеграции общества модерна в условиях глобализации (на базе концепции общества модерна Юргена Хабермаса) В статье раскрываются главные понятия концепции общества модерна Хабермаса. Показано, что, с одной стороны, «общеевропейская» публичная сфера является тем пространством, в котором происходят процессы социальной интеграции и преодолеваются проявления аномии, вызванные развитием системы глобального капиталистического хозяйства, а с другой, с помощью «общеевропейской» публичной сферы Хабермас пытается сконструировать Европу как жизненный мир.

Ключевые слова: коммуникативное действие, система, жизненный мир, овеществление, публичная сфера, социальная интеграция, глобализация.

M.M. Bulatevych. The role of the European public sphere in maintaining the social integration of Modern societies in the process of globalization (on the basis of J. Habermas' conception of Modernity). The main concepts of Habermas' conception of Modernity have been revealed. It has been shown that from one hand the European public sphere is a space where the processes of the social integration take place and effects of anomie, caused by the development of a global capitalist economy system, are overcome; and from the other – with a help of the European public sphere Habermas tries to constitute Europe as a lifeworld.

Key words: communicative action, system, lifeworld, reification, public sphere, social integration, globalization.

УДК 316.354:629.33

Камінська Л.Ф.,

канд. соціол. наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ткачук К.В.,

студентка магістратури факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Автомобільні клуби як ресурс для розвитку суспільних рухів

В статті висвітлюються питання соціології суспільних рухів; розкривається зміст парадигми мобілізації ресурсів та здійснено аналіз емпіричного матеріалу, що визначає мобілізаційні можливості автоклубів для розвитку суспільних рухів.

Ключові слова: суспільний рух, організація, ресурси, мобілізація, клубна символіка.

Ця статтю ми присвятили дослідженню автомобільних клубів м. Києва як ресурсу для формування нових форм колективної активності та розвитку суспільних рухів. Аналіз проведений у рамках теорії мобілізації ресурсів. Предметом дослідження стала специфіка (особливості) діяльності шести автомобільних клубів столиці України.

Історія суспільних рухів налічує багато десятиліть. Це соціальне явище розвивалось та еволюціонувало, розширювався набір можливих парадигм та підходів до його вивчення.

Для аналізу сучасних суспільних рухів активно використовується теорія мобілізації ресурсів. Вчені вказують на обмеженість можливості використання такого підходу для аналізу суспільних рухів у зв'язку з недостатньою увагою до індивідуального та соціально-психологічного виміру, а також з особливостями національного контексту. Але, на нашу думку, раціональним є застосування такої теорії, тому подальше викладення матеріалу становитиме собою аргументацію на користь визначеної тези.

Теорія мобілізації ресурсів розробляється в західній соціології суспільних рухів з першої половини 1970-х років (Ч. Тіллі, А. Обершолла, Д. Макадам, Дж. МакКарті, М. Залд). У цій теорії зосереджується увага на ресурсах та мобілізаційних можливостях організації як вирішальних факторів виникнення суспільних рухів, а також соціологічно аналізується «тактика та стратегія руху, проблема його росту, занепаду та зміни» [1]. Прихильники такого підходу розглядають суспільні рухи як свідомі, раціональні колективні дії, спрямовані на досягнення поставлених цілей. Теоретики мобілізації ресурсів стверджують, що для мобілізації колективних дій необхідні ускладнені організаційні форми та способи комунікації [3]. Так, Дж. МакКарті та М. Залд підтримують версію, що №...повне розуміння динаміки руху може бути досягнуте лише при умові широкого концептуального бачення нового та старого підходів». Вони заперечують одностороннє пояснення витоків руху «зверху» і «знизу» та вважають, що між макроструктурними умовами (політичними, економічними, організаційними) й мікродинамікою рухів, що з'являються, існує зв'язок. №...Ми вважаємо, що реальна дія відбувається на третьому рівні, проміжному між індивідуальним та широким макроконтрактом, в якому закріпився суспільний рух»[4]. Така тенденція до синтезу та узгодження є, на нашу думку, правильною.

Основні положення цієї теорії можна окреслити так:

- люди об'єднуються в суспільні рухи внаслідок певних матеріальних втрат, а участь у суспільних рухах є засобом пошуку джерел прибутку;
- суспільні рухи є раціональними;
- активісти суспільних рухів є раціональними діячами, для успіху яких важливі ресурси, організація та лідерство, які діють на основі оцінки існуючої ситуації й аналізу власних ресурсів, а також використовують стратегічну та інструментальну логіку;

- дослідження організації суспільних рухів передбачає здійснення стратегічної діяльності щодо рекрутування учасників;
- ідеологія виступає як прикриття механізму збереження суспільного руху;
- здійснюється надання учасникам суспільного руху вибіркових стимулів, включення різних «колективних» або «солідаристських» мотивів;
- характерна ефективність мобілізації ресурсів.

У рамках теорії мобілізації ресурсів важливим, на нашу думку, є операціоналізація таких понять (за основу взята термінологія Ч.Тіллі, хоча вона не претендує на універсальність). У даному випадку у зв'язку зі специфікою предмета дослідження ми орієнтуємося на мезорівень розвитку суспільного руху, на якому вирішальну роль відіграє організація:

- суспільний рух;
- організація;
- ресурси;
- мобілізація;
- клубна символіка.

Таким чином, суспільний рух – це теоретичний конструкт, який характеризує специфічний, не завжди конфліктний, тип колективної дії, що базується на солідарності та порушенні традиційної межі системи (має своєю метою продемонструвати можливу поведінку, яка відповідає реаліям сучасності). Суспільні рухи розрізняються залежно від їх способів використання ресурсів, які наявні у розпорядженні лідерів. Один з таких ресурсів – висока централізація влади. Найважливішою складовою суспільного руху є організація – теоретичний конструкт, який характеризує формалізовану структуру, що ідентифікує свої цілі з певним суспільним рухом. Однією з основних задач організації суспільного руху для досягнення поставленої цілі є мобілізація ресурсів.

Відповідно, ресурси – це теоретичний конструкт, який характеризує можливості, які суспільство надає руху і які рух може свідомо використовувати.

Для успішної діяльності організації необхідними є такі блоки ресурсів:

- зовнішні ресурси в організації – організаційні умови, які наявні у суспільстві та впливають на формування організації суспільного руху: організаційна насиченість суспільства, ступінь його організаційної розвинутості, організаційна інфраструктура, тип та розвинутість формальної та неформальної комунікаційної мережі, репертуар колективних дій (важливу роль відіграє екологічна концентрація однорідних груп з однаковими вимогами, інтересами та потребами);
- внутрішні ресурси в організації – лідерство (максимальна кількість ресурсів в організації контролюється її лідерами та виділяються професійні лідери, які розробляють стратегії мобілізації ресурсів; кадри – це люди, які беруть участь у прийнятті рішень; професійні кадри отримують компенсацію за свою участь та присвячення свого часу організації; професійні службовці приділяють увагу організації, але вони не мають відношення до процесу прийняття рішень; рядові працівники постійно вирішують організаційні і висловлюють солідарність.

До ресурсів також можна віднести гроші та прихильників, а також інші організації, які здатні приєднатися до руху або надати йому допомогу.

Саме суспільний рух має на меті вийти за межі недопустимого та продемонструвати можливість іншої поведінки, яка більшою мірою відповідає реаліям сучасності, його завдання спробувати вплинути на суспільну систему та колективну свідомість.

Мобілізація – це теоретичний конструкт, що характеризує процес збільшення кількості ресурсів, зростання рівня колективного контролю над ресурсами. Основними компонентами мобілізації є:

- акумуляція ресурсів;
- зменшення змагання за ресурси;
- створення програми колективної дії;
- створення відчуття задоволення від участі в русі.

Клубна символіка призначена для:

- ідентифікації членів клубу і їх машин;
- інформування про клуб;
- просування клубу;
- участі в дисконтних системах.

Соціальне середовище відносно суспільного руху можна розділити на кілька категорій:

- активісти (люди, які роблять значний вклад у розвиток руху та є базою формування потенційних лідерів);
- учасники (люди, що забезпечують ресурси руху);
- симпатизуючі (люди, що поділяють цілі, ідеологію руху тощо, але поки що не втягнуті в організаційні структури руху).

«...Задача будь-якої організації полягає у мобілізації ресурсів за рахунок перегрупування аудиторії» [2, с. 92]. Отже, тактика організації полягає в тому, щоб перетворити байдужих до руху на їх прихильників, прихильників на учасників і останніх на активістів.

На нашу думку, обрана нами теорія мобілізації ресурсів не тільки представляє перспективні пояснювальні можливості для аналізу розвитку суспільних рухів, й дозволяє виявити та визначити нові ресурси для розвитку суспільних рухів, які адекватні сучасному суспільству.

Дослідження автомобільних клубів як стратегія соціологічного дослідження передбачає використання кількох методів отримання інформації з подальшим співставленням результатів. Для вивчення автомобільних клубів м. Києва нами були використанні такі методи: аналіз документів організацій, глибинне інтерв'ю з лідерами (керівниками або організаторами). Для аналізу використовувались такі документи: переписка прихильників, учасників та активістів на форумі, матеріали, які розміщені в мережі Інтернет (веб-сторінки таких автомобільних клубів м. Києва: Перший український Клуб шанувальників марки BMW, Український клуб любителів автомобілів Хонда, Mazda-Club, Mitsubishi Ukrainian Club, Toyota-клуб Україна, Шкода-Клуб).

При аналізі інформації, отриманої за рахунок електронних інформаційних систем було виявлене соціальне середовище суспільного руху кожного з досліджуваних автомобільних клубів м. Києва. Глибинні інтерв'ю були взяті у восьми лідерів (чотири керівники та чотири організатори) таких автомобільних клубів м. Києва як: Перший український Клуб шанувальників марки BMW, Український клуб любителів автомобілів Хонда, Mazda-Club, Mitsubishi Ukrainian Club, Toyota-клуб Україна, Шкода-Клуб, які й є предметом аналізу. Вибір цих автомобільних клубів м. Києва для аналізу їх як різновиду суспільного руху в рамках теорії мобілізації ресурсів можна пояснити такими умовами. По-перше, у зв'язку з розвідувальним характером дослідження ми вирішили обрати різноманітні автомобільні клуби м. Києва, які за нашою суб'єктивною оцінкою є значущими у розвитку суспільного руху. По-друге, цілі згаданих клубів безпосередньо виражають ідеологію руху. По-третє, обрані нами клуби носять також національний, регіональний характер та являються трансляторами в різних просторово-часових контекстах. Аналіз зазначених автомобільних клубів відповідно до теорії мобілізації ресурсів здійснювався за такими показниками:

- самоідентифікація: цілі та завдання клубу;
- членство: умови приєднання та перебування;
- комунікація між членами (заходи, теми спілкування);
- демонстрація (використання клубної символіки);
- фінансування.

Ми пропонуємо перейти до аналізу узагальнених результатів дослідження, упускаючи детальну інформацію стосовно кожного окремого автомобільного клубу м. Києва.

Якщо розглядати безпосередньо організаційні ресурси, то ми дійшли висновку, що всі автомобільні клуби в різних інтерпретаціях, але ідентифікують себе з добровільними самокерованими некомерційними об'єднаннями, створеними за ініціативою громадян, що об'єдналися на основі спільності інтересів для реалізації загальних цілей та завдань. Наявне позиціонування потреб учасників клубів як ситуативного засобу мобілізації.

Також було встановлено, що чим вищий рівень активності (розвинутості) клубу, тим вище рівень закритості системи вступу до нього. Ми вважаємо, що таке блокування може об'єднувати та посилювати деякі ресурси або створювати нові, особливо у використанні різних стратегій та тактик руху.

Оптимально організована комунікація («зустріч», солідарність, програма та тактика колективних дій тощо) суб'єктів колективних дій є ідеальними умовами для перетворення байдужих до руху на їх прихильників, прихильників на учасників і останніх на активістів. Кожна стадія такого перетворення має свої специфічні виміри (фактори впливу та стійкості), які залежать як від об'єктивних, так і від суб'єктивних умов. У цьому випадку важливим напрямом діяльності руху є залучення до нього молоді і пошук шляхів його реалізації у кожного автомобільного клубу власний. Зокрема успішно використовуються такі як змагання, конкурсність, конкурентність тощо (наприклад, автоквести, турніри та інші заходи). Також чим вище рівень та ступінь інтенсивності розвитку корпоративної культури в клубі, тим вищий рівень стійкості такого руху.

Також можна говорити про те, що у репертуарі дій руху інформаційне самовираження стало одним з основних стратегічних методів. Мобілізація цього ресурсу можлива при використанні як традиційних (ресурси ЗМІ), так і сучасних (ресурси віртуального інформаційного простору) технічних можливостей розповсюдження та обміну інформацією. Так, наприклад, завдяки мережі Інтернет рух створює можливості вступу до автомобільного клубу для користувачів, створює комп'ютерні журнали, мережі розсилок повідомлень, або навіть здійснює координацію дій руху та багато іншого. Відповідно, гнучкість інформаційних потоків та швидкість мобілізації призводить до зміни типу колективної діяльності (наприклад, організація клубної зустрічі при мінімальних фінансових витратах).

Дуже важливим виявилась відповідність тактик стратегіям руху, оскільки вони у свою чергу, включають великий спектр діяльності автомобільних клубів у різних сферах. При цьому, у автомобільних клубах з високим рівнем організації руху особлива увага приділяється організації PR- компаній та вдосконаленню клубної символіки.

Слід зазначити, що професіоналізм лідерів та організаторів автомобільних клубів також можна вважати, на нашу думку, значущим ресурсом руху, який дозволив здійснити різного роду заходи, а також забезпечити організаційну та інформаційну взаємодію (встановити договірні та партнерські відносини) з представниками як державних, так і недержавних структур. І найголовніше те, що відсутність лідерів, навіть при умові наявності достатнього фінансування, призводить до занепаду клубу. Крім того, чим вищий рівень розвитку організації руху, тим вищий рівень залученості та задіяності фінансових ресурсів, при цьому особлива увага приділяється організації роботи у такій галузі як Fund Raising (пошук та залучення коштів). Тому в фінансовій сфері передбачається цивілізований підхід у зв'язку з розумінням необхідності корпоративних зусиль стосовно позначення стратегій і тактик автомобільного клубу. Як правило, фінансування діяльності автомобільних клубів здійснюється за рахунок внутрішніх ресурсів фінансування, ресурсів партнерів автомобільних клубів, особливо провідних.

Як бачимо, результати дослідження засвідчили, що успішна діяльність автомобільного клубу забезпечується комплексом ресурсів, але при цьому використання автомобільними клубами внутрішніх ресурсів є більш значущими, ніж зовнішніх.

Розглядаючи перспективи подальших розвідок у цьому напрямі, слід зазначити, що вивчаючи суспільні рухи, ми отримуємо можливість аналізувати більш широкі соціальні структури у процесі їх виникнення, розвитку та зміни. На отриманому матеріалі можна здійснити оцінку того, наскільки автомобільні клуби як елементи соціології суспільних рухів можуть використовуватись при описі українських організацій, а також наскільки специфічним є опис та аналіз організацій, виконаних у логіці соціології суспільних рухів. Також важливим та цікавим, на нашу думку, є у майбутньому розгляді особливостей діяльності всіх автомобільних клубів представлених не лише в Києві, а й в усій Україні (особливо Федерації автомобілістів України). Наша дослідження могло б послужити основою для подальших компаративістських побудов, на основі яких можна висунути

відповідні гіпотези, засновані на порівнянні отриманих результатів, що може бути цікавим, наприклад, для соціології політики та інших галузевих соціологій.

Література

1. Здравомыслова Е.А. Парадигмы и модели социологии общественных движений / Е. Здравомыслова // Социология общественных движений: концептуальные модели исследования. – М., 1992. – С.32.
2. Здравомыслова Е.А. Социологические подходы к анализу общественных движений /Е.А. Здравомыслова //Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 92.
3. Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория /Д.Коэн // М.: Весь мир, 2003. – С.643.
4. McCarthy J. & Zald M. Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory// American Journal of Sociology. – Vol. 82. – № 6. – P. 1227
[//http://society.phylenc.ru/read/ru/484CFDA0D5498CDC873123597B963FCE2C00C7EA/pg_0109.htm](http://society.phylenc.ru/read/ru/484CFDA0D5498CDC873123597B963FCE2C00C7EA/pg_0109.htm)

Каминская Л.Ф., Ткачук К.В. Автомобильные клубы как ресурс для развития общественных движений. В статье освещаются вопросы социологии общественных движений, раскрывается содержание парадигмы мобилизации ресурсов и осуществляется анализ эмпирического материала, который определяет мобилизационные возможности автоклубов для развития общественных движений.

Ключевые слова: общественное движение, организация, ресурсы, мобилизация, клубная символика.

L.F. Kaminska, K.V. Tkachuk. Automobile clubs as resources for the development of social movements. This article is dedicated to the sociology of social movements. The content of mobilization paradigm of resources is revealed and the analysis of empiric materials that determine mobilizational opportunities in auto clubs for the development of social movements are accomplished.

Key words: social movements, organization, resources, mobilization, club symbolism.

УДК 316.362 (477)

Кузьменко Т.М.,

канд. соц. наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Сучасна сім'я: основні характеристики та тенденції розвитку

У статті висвітлюються соціальні функції і дисфункції сім'ї, аналізуються основні характеристики і тенденції розвитку сучасної сім'ї, становище сім'ї і шлюбних відносин в українському суспільстві.

Ключові слова: соціологія сім'ї, сім'я, шлюб, типи сім'ї та шлюбу, функції сім'ї, дисфункції сім'ї, сучасна сім'я, тенденції розвитку сім'ї.

Сім'я – один із основних соціальних інститутів, значення якого в життєдіяльності суспільства, в сучасних трансформаційних процесах важко переоцінити. Сім'я – мікро-модель соціуму: її стабільність, стійкість та благополуччя пов'язане із функціонуванням суспільства, типом та рівнем розвитку соціуму. Сім'я має забезпечити фізичне і духовне відтворення населення. Відродження сімейних цінностей, збереження соціально-культурного потенціалу сім'ї, забезпечення функціонування відповідно до соціального запиту – актуальні соціальні проблеми сьогодення, що потребують теоретичного обґрунтування та окреслення шляхів розв'язання.

Об'єкт статті – сім'я як соціальний інститут та мала соціальна група за сучасних умов. **Предмет** – характерні особливості сучасної сім'ї. **Мета нашої статті** – охарактеризувати зміни, що зазнає сім'я за умов соціальних трансформацій. Для цього окреслимо сучасні напрями дослідження соціології сім'ї, проаналізуємо функції сім'ї та їх реалізацію; стан сучасної сім'ї в українському суспільстві.

Сім'я як найважливіший соціальний інститут досліджувалася основоположниками соціології – Ф. Енгельсом, Л. Морганом, О. Контом, М. Ковалевським, Ф. Ле Пле, Б. Малиновським, О. Контом, Г. Спенсером, Е. Дюркгеймом, П. Сорокіним та ін. Аналіз тенденцій

розвитку сучасної сім'ї подано у працях Е. Берджеса, У. Гуда, Х. Локка, Т. Парсонса, Е. Гіденса, П. Бергера, Б. Бергер та ін. Різноманітні аспекти функціонування сім'ї, зокрема за нових соціально-економічних умов, досліджують російські вчені А. Антонов, С. Голод, Т. Гурко, М. Мацковський, В. Медков, А. Харчев та українські соціологи О. Балакірева, Н. Лавриненко, А. Ноур, В. Пилипенко, Л. Чуйко, Ю. Якубова та ін.

Соціологія сім'ї – галузь, що вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин за конкретних соціально-економічних і культурних умов. *Основні сучасні напрями дослідження соціології сім'ї* – це мотивація та вік вступу до шлюбу, а також припинення шлюбу; структура сім'ї, чисельність, розподіл ролей, типологія сім'ї; відносини, що складаються у сім'ї як між подружжям, так і між поколіннями; якість життя, рівень матеріального забезпечення сім'ї, вплив цих факторів на сімейні відносини; функції сім'ї, їх зміна; трансформація сім'ї та вплив цих змін на структуру сім'ї та виконання основних функцій, зокрема репродуктивної.

Соціальні функції сім'ї. До основних функції сучасної сім'ї найчастіше відносять: репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, економічну, первинного соціального контролю, духовного спілкування, соціально-статусну, дозвілєву, рекреаційну, емоційну, сексуальну, соціального захисту. Функції сім'ї залежать від конкретних культурно-історичних умов її життєдіяльності. Петер та Бріджит Бергер зазначають, що сім'я як базовий інститут впливає на три основних види людської діяльності: *відтворення, сексуальність та первинну соціалізацію*. Вторинними функціями Бергери називають: *правові*, якими регулюються права кожного члена сім'ї, включаючи дітей; *економічні*, що забезпечують зв'язок із зовнішньою економікою (еволюціонують від ролі сім'ї як основного елементу виробництва до одиниці споживання). Сьогодні від сім'ї очікують забезпечення особистісної реалізації та усамітнення, що на рівні моралі означає перехід від акцентування на *обов'язках та відповідальності до прав та винагороди* в сімейній сфері [2, с. 103–127].

Як і інші соціальні інститути, сім'я має проблеми у виконанні своїх функцій.

Невиконання, неналежне виконання, недостатність ресурсів для виконання функцій сім'єю – це *дисфункції сім'ї*. Проявом дисфункцій є поширення неблагополучних сімей, де дитина не одержує адекватної уваги, підтримки, догляду і виховання [3]. У дітей із неблагополучних сімей частіше, ніж в інших, зустрічається: порушення нормального спілкування з однолітками, неадекватність самооцінки, зниження здатності самоаналізу і соціально-психологічної адаптованості, нерозвинутість почуття емпатії, перехід до групи важких дітей, негативна девіація.

Серед основних чинників дисфункцій сім'ї виділяють: постійні конфлікти та несприятливий психологічний клімат; відсутність одного з батьків; аморальна чи асоціальна поведінка батьків; низький рівень матеріального забезпечення сім'ї; відсутність у батьків педагогічних навичок та знань; несприятливі психологічні риси батьків (агресивність, внутрішня конфліктність та ін.) [3].

Сучасна сім'я. Тенденції розвитку сучасної сім'ї. Джон Босвел описував еволюцію шлюбу. «...В досучасній Європі шлюб спочатку був такою собі домовленістю про розподіл власності, потім зосередився на вихованні дітей, а закінчилося тим, що за основу стало братися подружнє кохання. Не так багато пар одружувалося «з кохання», але чимало починали любити одне одного, мірою того, як провадили спільне господарство, виховували дітей... Натомість у більшості країн сучасного Заходу шлюб *починається* з кохання, потім виливається в спільні турботи про виховання дітей (якщо є діти), а закінчується, дуже часто, розподілом власності...» [5, с.174–208].

Т. Гурко вказує на *зростання значення інституту шлюбу* за сучасних умов у Росії у зв'язку із потребою *регулювання відносин власності*, що стає однією з причин зниження шлюбності завдяки більш раціональним орієнтаціям молоді [9].

Сучасна сім'я фундаментально досліджувалася американськими соціологами Е. Берджесом та Х. Локком. Вони дійшли висновку, що у її структурі та функціонуванні відбулися суттєві зміни. Раніше сім'я трималася на *зовнішніх*, формальних факторах: закон, звичаї, громадська думка, традиції, авторитет глави сім'ї, чітка дисципліна, ритуали. На зміну приходить

нова форма сім'ї – *товариська*. В її основі – міжособистісні відносини, взаєморозуміння; вона найменше залежить від зовнішніх чинників та тиску суспільства [10, с. 108–113].

Т.Гурко [9] узагальнює тенденції розвитку сім'ї, що проявляються: у зниженні народжуваності, зменшенні кількості дітей, збільшенні розлучень та кількості неповних сімей. Відбувається *розмивання поведінкових норм у сфері сім'ї і шлюбу та уявлень індивідів щодо змісту сімейних ролей*. Розповсюдження цінностей індивідуалізму, раціоналізму у відносинах сприяло розпаду родинних зв'язків та пануванню нуклеарної сім'ї на Заході.

За останні десятиліття чітко простежується *розмежування батьківства та сім'ї (шлюбу)*, що проявляється в поширенні неповних сімей, збільшення частки сімей, які не планують мати дітей. Зростає кількість позашлюбних дітей та кількість незареєстрованих шлюбів, що вказує на тенденцію *розділення інститутів сім'ї та шлюбу* [9]. Сім'я як соціальний інститут залишатися найважливішим агентом первинної соціалізації, але *втрачає колишню патріархальну авторитарність*. Відбувається *відділення родини від «важливих» процесів у соціальному житті*: зростання соціальної мобільності та часта зміна соціального оточення нерідко на значно відмінне від батьківського («випереджальна соціалізація» за П.Бергер, Б.Бергер), підсилює відчуження індивіда від батьківського покоління. Сучасна сім'я втрачає ту владу, яку вона мала в традиційній культурі [16]. Одним із аспектів втрати влади сім'ї є *падіння авторитету батьків*, що за оцінками власних дітей є невдахами, не вміють «улаштуватися «... Досвід батьків – приклад, «як не треба жити». Однак, навіть матеріальний статок ще не гарантує авторитету батькам (коли забезпечені батьки «відкупуються» грішми та подарунками) [16].

Фіксується *зміна рольової структури сім'ї*, що відображається на функціональному навантаженні чоловіка та жінки: функції стають більш симетричними, змінюється уявлення про годувальника сім'ї [4].

З другої половини ХХ ст. виникає тенденція до *заперечення «дітоцентризму» як основної моделі поведінки жінки*. Вона прагне не лише сімейного щастя як кохана дружина та дбайлива мати, а й професійної самореалізації. Це суттєво змінює характер рольової поведінки матері [17, с. 120]. Відбувся *«демографічний зсув»*: перехід від багатодітності з жорсткою заборонаю застосування засобів запобігання вагітності до індивідуального регулювання репродукції. Винайдення надійних засобів відокремило сексуальність від продовження роду [14]. «Основними тенденціями, притаманними сексуальній поведінці, є *вибух сексуальної активності*, ранній початок сексуального життя, толерантне ставлення до позашлюбних сексуальних зв'язків, сприйняття сексуального задоволення як складової щасливого шлюбу, зменшення відмінностей в установках та сексуальній поведінці чоловіків та жінок, посилення громадського інтересу до еротики» [14].

Серед нових тенденцій можна назвати *окреме проживання* чоловіка й жінки (*візитний шлюб*). Шлюбні партнери, що перебувають в офіційному чи неофіційному шлюбі, можуть мати чи не мати дітей, вони свідомо обирають роздільне проживання нерідко навіть у різних країнах. Цей тип відносин, поряд із *співжиттям*, набуває поширення, зокрема серед чоловіків-професіоналів. Все частіше зустрічається *«серійна моногамія»* (чи послідовна полігамія) – послідовні повторні шлюби [8].

Сім'я в Україні підпала під вплив трансформаційних процесів, які неоднозначно відобразилися на ній та призвели до значних змін. Спостерігається значна диференціація сімей за доходами, зубожіння, погіршення соціального самопочуття та стану здоров'я членів родини значної частини сімей, зменшення народжуваності та середньої тривалості життя, зростання частки народження позашлюбних дітей. Соціально-економічні умови проєктуються на внутрішньосімейні відносини: дезорганізується сімейне життя, посилюється конфліктність, руйнуються усталені морально-етичні засади функціонування родини. Дисфункції проявляються в економічній, правовій та моральній незахищеності сім'ї, зниженні її ролі у соціалізації та вихованні дітей, загостренні проблем бездоглядності дітей та зростання рівня правопорушень серед неповнолітніх [13].

В Україні значна частина сімей – егалітарні, демократичні в прийнятті життєво важливих рішень щодо сімейного життя та розподілу доходів. Шлюбні партнери (50–70%)

разом вирішують такі питання як придбання коштовних речей, вибір навчального закладу для дитини, вибір місця проживання тощо [12].

Дані репрезентативного опитування населення в 2007 р.* [7] засвідчують, що бблизько третини дорослого населення України *главою сім'ї* бачать чоловіка; 3% – жінку; майже кожен четвертий (24%) впевнений, що главою повинен бути той, хто до цього більше здатний; 42% переконані: глави не повинно бути, усе слід вирішувати разом.

Сучасне українське суспільство наближається до *другого демографічного переходу*: зниження рівня народжуваності та зростання середнього віку укладання шлюбу та народження дитини, збільшення частки неповних сімей, підвищення незалежності жінки від чоловіка у шлюбі[1]. Набувають поширення *західні зразки* шлюбно-сімейних відносин, зокрема позашлюбні та дошлюбні статеві відносини.

Суспільство стало менш нетерпимим щодо сексуальних відносин до шлюбу. Частка не згодних із судженням, що «...сексуальні зносини до шлюбу цілком припустимі» у 2006 р. порівняно із 1991 р. зменшилася з 36 до 27%, а згодних – збільшилася із 38 до 45%* [11].

Спостерігається падіння офіційної шлюбності та фоні значної кількості розлучень. Розпадаються більше половини новостворених сімей. Відтермінується утворення «нових» сімей із партнерів, які раніше не перебували в шлюбі. Середній вік чоловіків, які офіційно одружилися в 2004 р., становив 30 років (у містах – 30,6 років, у селах – 28,4), а жінок – 27 років (у містах – 28,4 років, у селах – 27,6). Зменшується загальна кількість сімей. Превалюють прості (нуклеарні сім'ї). Зростає частка неповних сімей. У 2006 р. у 20,9% домогосподарствах діти не мали одного із батьків. Зростає частка дітей, народжених жінками, які перебувають у незареєстрованому шлюбі (2004 р. – 20,4%)[1].

Сучасна українська сім'я переважно має економічні проблеми. При оцінці матеріального рівня життя власної сім'ї у 2008 р. [7] більшість (66%) визначили свою позицію у межах від 0 до 4 балів включно (при шкалі 0 балів – найнижчий, а 10 балів – найвищий матеріальний рівень). Середній бал становив 3,8, що протягом 1994 – 2008 рр. є найкращим показником, але все ж дає загальну негативну характеристику. Лише 4% сімей роблять заощадження та живуть у повному достатку, їм вистачає на все необхідне. Третина можуть дозволити собі витрати лише на продукти харчування, жебракують та іноді голодують 4%.

Серед країн Європи, що брали участь в «Європейському соціальному дослідженні» [6, с. 23]. Україна посідає одне з останніх місць в оцінці задоволеності *матеріальним станом* – 4,07 бала (0 – зовсім не задоволений, 10 – повністю задоволений) (за нами лише Болгарія із середнім балом – 3,78).

За житлово-побутовими умовами життєдіяльності сім'ї Україна за багатьма параметрами негативно відрізняється від європейських країн, незважаючи на певні позитивні зрушення за останні роки. Зокрема, одне з останніх місць Україна посідає серед країн Європи, що брали участь в «Європейському соціальному дослідженні» за якістю житлових умов. Облаштованість житла для виконання домашньої роботи оцінена в 4,3 бала (за шкалою від 0 – найнижчий рівень до 10 балів – найвищий рівень), тоді як у Польщі – 6,4, у Португалії – 7,0, в Угорщині – 7,2. У лідерів – Люксембургу й Ісландії – оцінка перевищує 9 балів. На домашню роботу українська сім'я витрачає у середньому значно більше часу (6,8 год. на день), ніж середньостатистичні сім'ї у державах ЄС. Найменше часу на домашню роботу витрачають датчани (2,6 год.) [15].

Українці, окрім підвищеного побутового навантаження, пов'язаного з домашньою роботою, відносно більше обтяжені доглядом за членами сім'ї, які потребують опіки. 48% громадян виконують такі обов'язки, в Угорщині – 36%, а у Данії – 15%. Як характеристику традиційності відносин в українській сім'ї, та одночасно ознаку неефективності соціальної політики можна трактувати той факт, що українці найчастіше надають фінансову

* Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років).

* За даними двох загальноукраїнських вибіркового опитувань дорослого населення України, проведених у 1991 та 2006 рр. Вибірка (2000 осіб) репрезентативна дорослому населенню України віком від 18 років.

допомогу й підтримку у повсякденній домашній роботі своїм дорослим дітям та онукам, які живуть окремо. Одночасно вони відносно найбільше і отримують підтримку від дітей та онуків.

Однак, є й позитив. Сім'я в нашому суспільстві користується високою довірою у більшості населення (переважно та цілком довіряють їй 31 та 65%, 2008 р.). Одночасно не більше половини населення можуть стверджувати, що їм вистачає щастя у сімейному житті. Жінки відносно менш щасливі за чоловіків [7]. Більшість українців погоджуються, що сім'я має бути головним пріоритетом у житті як чоловіків, так і жінок: цілком згодні — 58% громадян, здебільшого згодні — 32%, тоді як цілком згодних із таким судженням у Голландії — 18%, у Швеції — 19%; Греції, Чехії та Польщі (48–49%) громадян. Сім'я в Україні залишається чи не єдиним ресурсом виживання людей, які потребують соціальної підтримки [15].

Українське суспільство вирізняється в загальноєвропейському контексті своєю традиційністю установок щодо сім'ї та дітей. Переважна більшість 82–83% не схвалюють та зовсім не схвалюють, якщо жінка (чоловік) вирішує ніколи не мати дітей (схвалюють таке рішення 1–3%). Менш критичні в оцінках позашлюбних стосунків: 51–52% не схвалюють та зовсім не схвалюють, якщо жінка (чоловік) проживають з партнером без укладання формального шлюбу. Схвалюють — 17–18% українців, а наприклад, у Данії — 91–92%, Норвегії — 81–84%. Відносно більш традиційні погляди лише в Естонії — 13–15%. На такому самому рівні українські громадяни схвалюють народження позашлюбних дітей 17–18% (це найнижчі показники серед 20 європейських країн) [6, с.63].

Сім'я залишається базовою інституцією у масовій свідомості населення в Україні. Досить часто сучасний стан сім'ї визначають як кризовий. Проявами кризи служать зниження показників шлюбності, народжуваності, нестабільність сім'ї, зростання кількості розлучень, частки неповних сімей, незареєстрованих шлюбів, дітей, народжений у незареєстрованих шлюбах, поява великої кількості бездітних, відмові від народження єдиної дитини; численні випадки відмови від дітей, втеча дітей з дому; жорстоке поводження з дітьми. Все ж на європейському просторі українська сім'я позитивно вирізняється щодо традиційності в своїх установках, але досить негативно — житлово-побутовими умовами життєдіяльності.

Література

1. Амджадін Л. Трансформаційні зміни інституту сім'ї та шлюбних відносин в українському суспільстві: гендерний аналіз / Л. Амджадін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 60–75.
2. Бергер П., Бергер Б., Коллинз Р. Личностно – ориентированная социология / П. Бергер, Б. Бергер, Р. Коллинз. — М.: Академический проект, 2004. — 608 с.
3. Беседін А.А. Дисфункціональна сім'я як чинник девіантної поведінки неповнолітніх: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.03 «Соціальна структура, соціальні інститути та соціальні відносини» / А.А. Беседін. — Харків, 2002. — 18 с.
4. Галичанська А. Симетричність функцій членів подружжя / А. Галичанська // Соціальна психологія. — 2004. — № 5. — С. 155–161.
5. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс — К.: Основи, 1999. — 726 с.
6. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2007 роки / Є. Головаха, А. Горбачик. — К.: Інститут соціології НАН України, 2008. — 134 с.
7. Головаха Є. Українське суспільство 1992-2008: соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. — К., 2008. — 85 с.
8. Гурко Т.А. Родительство: социологические аспекты / Т.А. Гурко. — М., 2003. — 164 с.
9. Гурко Т.А. Трансформация института современной семьи / Т.А. Гурко // Социологические исследования. — 1995. — №10. — С. 95–99.
10. Казаринова Н.В. Социология / Н.В. Казаринова, О.Г. Филатова, А.Е. Хренов. — М.: NOTA BENE, 2000. — 272 с.
11. Кракович Д. Ставлення до сексу без сім'ї та сім'ї без шлюбу: 15 років тому і зараз / Д. Кракович [Електронний ресурс] // Думки і погляди населення України напередодні референдуму щодо незалежності та через 15 років. Прес-конференція КМІС, 30 листоп. 2006 р., Києво-Могилянська академія — Режим доступу до матеріалу: <http://www.kiis.com.ua>.

12. Лавриненко Н. Гендер та інститут сім'ї / Н. Лавриненко // Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посіб. / За ред. С. Макеєва. – К: Віпол, 2006. – С. 264-292.
13. Матеріали науково-практичної конференції «Тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні» // Український соціум. – 2004. – № 3 (5). – С.124-150.
14. Медіна Т. Сексуальна функція молодого української сім'ї / Т. Медіна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №2. – С. 78 – 90.
15. Презентація дослідницьких проєктів Інститутом соціології НАН України [Електронний ресурс] – Режим доступу до матеріалу: <http://www.csep.kiev.ua>
16. Шманкевич Т.Ю. «Затмение семьи»: дискуссия во французской социологии / Т.Ю. Шманкевич // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. VIII. – № 3. – С. 157 – 173.
17. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений /Л.Б. Шнейдер. – М. Университет, 2000. – 240 с.

Кузьменко Т.Н. Современная семья: основные характеристики и тенденции развития. В статье освещаются социальные функции и дисфункции семьи, анализируются основные характеристики и тенденции развития современной семьи, состояние семьи и брачных отношений в украинском обществе.

Ключевые слова: социология семьи, семья, брак, типы семьи и брака, функции семьи, дисфункции семьи, современная семья, тенденции развития семьи.

T.N. Kuzmenko. Modern family: the basic characteristics and development tendencies. In the article the social functions and family dysfunctions are described. The basic characteristics and development tendencies of a modern family, and a state of a family and marriage relations in Ukrainian society are analysed.

Key words: family sociology, a family, marriage, types of a family and marriage, function of a family, family dysfunction, a modern family, tendencies of the development of a family.

УДК 316.347.(477.87)

Петрецька О.В.,

ст. викл. кафедри соціології та соціального управління
АПСВ ФПУ

Методологія вивчення культурної самоідентифікації етнічних груп Закарпатської області

У статті розглядаються теоретичні знання та методологічні прийоми вивчення культурної самоідентифікації етнічних груп Закарпатської області.

Ключові слова: культурна самоідентифікація, культура, етнічна група, структурні компоненти культури, традиції.

За умов трансформаційних процесів, які відбуваються в українському суспільстві на сучасному етапі, досить актуальною стає проблема культурно-етнічного самовизначення. Представники різноманітних етнічних груп, які мешкають на території України, прагнуть зберігати та розвивати свою культурну спадщину для подальшої передачі новим поколінням, виокремлення «Себе» серед «Інших». Вивчаючи культурну самоідентифікацію етнічних груп в Україні, постала необхідність розробки методологічної частини дослідження. Тому у статті здійснюється спроба розкрити особливості культурну самоідентифікації етнічних груп поліетнічного регіону.

Перш за все ми зупинились на одному із специфічних поліетнічних регіонів нашого суспільства – Закарпатській області. Мета дослідження – розкрити особливості культурної самоідентифікації етнічних груп Закарпатської області. Об'єктом виступає процес культурної самоідентифікації етнічних груп цього регіону. Предметом – особливості культурної самоідентифікації етнічних груп.

Згідно із Всеукраїнським переписом населення 2001 р. у Закарпатській області проживає 1254,6 тис. осіб. Найбільш численне населення за переважаючими за чисельністю національностями характеризується такими даними: українці – 1010,1 тис.; угорці – 151,5 тис.; румуни – 32,1 тис.; росіяни – 31,0 тис.; цигани – 14,0 тис.; словаки – 5,6 тис.,

© Петрецька О.В.

німці – 3,5 тис. Також слід відзначити, що у зазначений період вперше Держкомстатом подані дані, що характеризують етнічну групу русинів, яка входить до складу української національності. Загалом по області назвали себе русином – 10,1 тис. осіб [1]. Чому Закарпаття називають специфічним регіоном? Тут необхідно згадати історію краю. За останніх 100 років населення Закарпаття опинилося у складі п'яти різних держав: Австро-Угорщини, Чехословаччини, Карпатської України, Радянського Союзу та незалежної України. У зв'язку з цим у різні періоди питома вага представників різних етнічних груп або збільшувалася, або зменшувалася залежно від домінування одного з етносів. На нашу думку, міжетнічні відносини у Закарпатті виділяються своєю традиційною толерантністю, специфіка міжетнічних стосунків саме у цьому регіоні дає можливість для продуктивного аналізу поліетнічного та полікультурного середовища.

За всю історію існування краю спостерігається мирне існування представників різноманітних етнічних груп з титульною нацією (українцями). Закарпаття розташоване на межі чотирьох кордонів (Угорщини, Словаччини, Румунії та Польщі), а також двох цивілізацій (західної і слов'яно-православної) та виконує роль, так би мовити, мосту між Європою та Азією, демонструючи при цьому прагнення до співробітництва, взаємовплив, взаємозбагачення, закріплення та розвиток культур, релігій та етносів [2].

Значне місце у збереженні, розвитку та передачі культурних надбань займають насамперед національно-культурні товариства, які спрямовують діяльність на:

- відродження і розвиток культури етнічної групи;
- задоволення духовних запитів представників етнічної групи;
- розвиток міжнаціональних відносин.

Головною метою створення національно-культурних товариств є:

- об'єднання представників етнічних груп;
- відстоювання спільних етнічних інтересів, культурно-етнічного самовизначення на основі таких чинників як мови, історичних традиції та пам'яті.

Основним способом збирання даних за запропонованою темою будуть якісні методи дослідження, а саме – глибинні інтерв'ю, які орієнтовані на досягнення поглибленого розуміння досліджуваного нами соціального явища – культурної самоідентифікації. Чому саме глибинні інтерв'ю? По-перше, тема достатньо складна для обговорення і потребує специфічних знань. По-друге, необхідне глибоке розуміння складних соціальних ролей представників етнічних груп та необхідність звернення до біографії респондента, аналізу «одиночного» випадку, щоб виявити можливі фактори, які вплинули на формування його уяви. По-третє, необхідність дізнатися про відносини до «Себе» як представника етнічної групи, до своєї етнічної групи та до представників інших етнічних груп [3].

Цим критеріям найбільшою мірою відповідають голови національно-культурних товариств Закарпатської області [4, с. 592 – 642], які, на нашу думку, достатньо обізнані з метою нашого дослідження. Оскільки головною метою діяльності товариств є відродження і розвиток національної культури, рідної мови, традицій, духовне та національне збагачення. За ініціативою національно-культурних товариств створюються театри, школи, культурні центри, проводяться фестивалі та мистецькі конкурси.

Культура є найбільш універсальною основою для самоідентифікації, відчуття групою та її членами своєї індивідуальності, макування «Себе», розрізнення «Своїх» і «Чужих». Звідки ми знаємо, хто ми і які ми? Як інші можуть ідентифікувати нас? Які культурні маркери вирізняють етнічну групу поміж інших? Яким чином проходить внутрішньогрупова передача культури?

Змістовним ядром культури етнічної групи завжди залишаються традиції, що формують констатні моделі соціокультурного життя, зберігають і репродукують колективний досвід, забезпечуючи єдність етнокультурного розвитку. Традиції – елементи соціальної та культурної спадщини етнічної групи, що передаються від покоління до покоління і зберігаються у свідомості та устрої життя даної етнічної групи протягом тривалого часу.

Фіксуючи проблему дослідження, на нашу думку, немає потреби, щоб назва містила статусні й оціночні характеристики, тому в основу їх виокремлення покладено найбільш

загальний критерій: диференціацію людей за ознакою «етнічна приналежність», користуючись визначенням «етнічна група – частина («уламок») етносу, ядро якого знаходиться в іншому соціальному організмі» [5, с. 43].

Етнічні групи з характерними для них мовою, традиціями, цінностями, нормами, поведінкою є, свого роду, лабораторією для вивчення специфіки культурної самоідентифікації. Етнічна група, якщо вона виявляє достатній імпульс до збереження і розвитку власної самобутності, несе у собі всі основні ознаки свого етносу – культурні, мовні, релігійні тощо. Саме за цими ознаками вона відрізняється від інших етнічних груп досліджуваного регіону. Саме тут можливий прояв різних видів ідентифікації: «емпатична» – міститься в усвідомленні подібності між собою і іншими і «роле-моделююча» – пов'язана з бажанням конкурувати з іншими, бажання перевершити інших, якщо вони становлять позитивну рольову модель, або бажання дистанціювати від них («інших»), якщо це негативна рольова модель. У плані культурно-етнічної приналежності досить цікавою є ситуація вибору діяльності та ідеології. Тут, ми вважаємо, доцільно розглянути вибір традицій, поведінки, норм, звичок, цінностей, культурних надбань тощо. Почуття ідентичності має інтегруватися як в області, щодо яких індивід може здійснювати свій вибір – «приписана» ідентичність, так і області, відносно яких вибір відсутній – «обрана» ідентичність. Тому необхідним є виділення орієнтацій, за допомогою яких ми зможемо прослідкувати індивідуальні відмінності, а згодом порівняти їх всередині етнічної групи та вивести спільні та відмінні характеристики. Існують три різноманітні орієнтації, які обумовлюють збереження культурної самоідентифікації етнічних груп:

1. Мораторій та досягнення ідентичності пов'язане з інформаційною орієнтацією. Індивіди плідно шукають, розробляють та аналізують інформацію для прийняття кінцевого рішення.
2. Дифузія ідентичності – орієнтація на уникнення. Намагання відійти від проблем, а тим більше, від прийняття рішень.
3. Орієнтація на норми. Індивіди конформні щодо очікувань та «приписів» оточуючих [6, с. 12 – 17].

Цікавим, на нашу думку, є поняття, яким користувалися представники французької соціологічної школи, «колективні репрезентації». Використовуючи його в інструментарії, зможемо виокремити уявлення, які поділяються представниками досліджуваних етнічних груп. Як ці уявлення передаються від покоління до покоління: у незмінному вигляді чи трансформуючись, тобто традиції передаються незмінно чи існують інновації.

Колективні репрезентації дають можливість вивчити взаємодію та відносини між етнічними групами. Теоретично існують три види репрезентацій [6, с. 22 – 23].

Перший тип – «гегемонні» репрезентації – уявлення, які поділяються етнічною групою, але не створені нею. Це класичні уявлення про колективні репрезентації.

Другий тип репрезентацій – «емансипований». Ці уявлення розвиваються із циркуляції знань та ідей, які належать етнічній групі. За допомогою цих уявлень можна виявити, наскільки явно виражена культурна самоідентифікація, або взагалі не виражена, тобто, етнічна група асимілюється на якусь іншу.

Третій тип репрезентацій – «полемічний», обумовлений протистоянням або ж міжетнічним конфліктом. Тут можливе відчуття загрози, яке викликає:

- ворожість окремих членів групи до джерела загрози;
- збільшення групової солідарності;
- зміцнення усвідомлення в індивіда своєї групової приналежності;
- зменшення міри відхилення індивідів від виконання групових норм;
- збільшення міри покарання члена групи за порушення норм та ін.

Збереження культурного різноманіття етнічних груп засновано на збереженні кордонів, які підтримуються завдяки постійній міжгруповій (міжетнічній) взаємодії. Чим більше культурних контактів між представниками етнічних груп, тим більше зміцнюється їх культурна самоідентифікація. Це залежить від гомогенності або гетерогенності етнічної групи.

Коллективна схожість конструюється за допомогою символів. Процес символічного конструювання – номінальна ідентичність, що завжди символізована в мові, ритуалах, звичках, костюмі, зачісках або інших символічних атрибутах, які представлені в етнічній групі. Якщо представники етнічних груп демонструють культурні надбання, то ідентифікація буде відкритою, явною. А, наприклад, залежно від регіону, де чисельними є українці, угорці, словаки, росіяни значна частина ромів ідентифікує себе з тими чи іншими етнічними групами. У цьому випадку їх культурна самоідентифікація буде скритою, внутрішньою, не явною.

Втрата культурного взірця етнічною групою призводить до трансформації (деідентифікації) ідентифікації, яку Л.Г. Іонін назвав «культурною інсценівкою» [7]. Процес ідентифікації індивідів у нову культурну форму не починається, а закінчується формуванням соціального інтересу, не закінчується, а починається предметною і поведінковою презентацією.

Процес ідентифікації, який засвоюється на початковому етапі культурної інсценівки, проявляються у:

- засвоєнні поведінкового коду та символіці одягу,
- створенні лінгвістичної компетентності,
- відмові від акценту на діадичну ідентифікацію,
- засвоєнні простору, в якому проходить презентація обраної культурної форми.

Сама людина намагається співвіднести саму себе з виокремленими компонентами культурної самоідентифікації (мовою, традиціями, символами, поведінкою та ін.) і «вписати» себе у цю систему, здійснюючи тим самим ототожнюючи себе з виокремленою етнічною групою. Якщо індивіду вдається досягти позитивної самоідентифікації, він залишається членом групи. Якщо група є такою, де індивід не може досягти позитивної самоідентифікації, то індивід може:

- намагатися змінити, поліпшити саму групу;
- здійснити пошук інших параметрів порівняння;
- покинути групу або дистанціюватися від неї.

Культурна самоідентифікація етнічних груп організована соціально, вона, як і репрезентації, може бути представлена як структура, орієнтована на систему соціальних регуляцій. Вона демонструє те, що:

- існують уявлення про культурну самоідентифікацію, які приймаються всіма представниками етнічних груп;
- у рамках цих уявлень можна виділити принципи, які будують каркас групової позиції;
- різноманітні соціальні фактори і переживання можуть вплинути на ці позиції.

У результаті системного аналізу проблеми можна висунути такі гіпотези:

1. Етнічна група зберігає свою культурну самоідентифікацію завдяки виділенням вище орієнтаціям: чим більше інформації отримують представники етнічних груп про свою культуру та розповсюджують її серед інших, тим більш вираженою є культурна самоідентифікація (преса, телебачення, конкурси, культурно-творчі вечори та ін.).
2. Якщо представники етнічних груп демонструють культурні надбання своєї етнічної групи, які символізовані у мові, ритуалах, звичках, костюмі, зачісках або інших символічних атрибутах, то ідентифікація буде відкритою, явною. Чим більше елементів культури етнічна група не сприймає у титульного етносу (вона мало емансипована), тим явно виражена культурна самоідентифікація.
3. Чим більше культурних контактів (етнічна група проживає у гетерогенній зоні) між представниками етнічних груп, тим більше зміцнюється їх культурна самоідентифікація.
4. Культурно-етнічна приналежність представників етнічних груп проявляється у ситуації вибору поведінки, норм, звичок, цінностей, культурних надбань тощо. Це дозволить дослідити феномен маргінальної самоідентифікації. У представників етнічної групи присутні елементи поведінки, норм, звичок, цінностей, мови не тільки своєї групи, а й інших оточуючих її етнічних груп.

Література

1. Про кількість та склад населення Закарпатської області [Електронний ресурс]: за даними Всеукр. перепису населення 2001 р. /Держ. ком. статистики України. – Режим доступу: www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/zakarpattia/
2. Пап о. Степан. Історія Закарпаття: У 3 т. /Пап о. Степан – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001.
3. Т. 1. – 2001. – 560 с.
4. Т. 2. – 2002. – 448 с.
5. Т. 3. – 2003. – 648 с.
6. Белановский С. А. Глубокое интервью /Белановский С.А. – М.: Николо - Медиа, 2001. – 320 с.
7. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
8. Етносоціологія: терміни та поняття: Навч. посіб. /[Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю. та ін.]; керів. авт. кол. Євтух В.Б. – К.: Вид-во УАННП «Фенікс», 2003. – 280 с.
9. Гнатенко П.И. Идентичность: философский и психологический анализ /Гнатенко П.И., Павленко В.Н. – Киев: Институт социологии НАН Украины, 1999. – 466 с.
10. Ионин Л.Г. Идентификация и инсценировка (к теории социокультурных изменений) /Ионин Л.Г. //СОЦИС. – 1995. – № 4. – С. 3 – 14.

Петрецька О.В. Методології изучения культурної самоідентифікації етнічних груп Закарпатської області. В статті розглядаються теоретичні знання і методологічні прийоми изучения культурної самоідентифікації етнічних груп Закарпатської області.

Ключевые слова: культурная самоідентифікація, культура, етнічна група, структурні компоненти культури, традиції

O.V. Petretska. The methodology of cultural self-identification studying of ethnic groups in Transcarpathian region. The given article analyses the theoretical knowledge and methodological models of cultural self-identification studying of ethnic groups in Transcarpathian region.

Key words: cultural self-identification, culture, ethnic group, structured components of the culture, traditions

УДК 316.77

Чудовська-Кандиба І.А.,

канд. соціол. наук, докторант кафедри галузевої соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Соціокультурний контекст як сцена актуалізації реklamних практик

У статті аналізується реклама як комунікативна практика, що функціонує у соціальному просторі. При цьому показано, що реклама є невід'ємним компонентом культури. Саме взаємозв'язок реклами і культури становить основу для розкриття поняття «соціокультурний контекст».

Ключові слова: рекламні практики, соціокультурний, культура, суспільство.

Використовуючи поняття «соціокультурний», ми автоматично відкриваємо полемічне поле щодо доцільності і обґрунтованості поєднання досить емких соціологічних категорій «соціальне» і «культура». Хоча у соціології існує традиція використання цього терміну, яка бере свій початок від теоретичних розробок П.Сорокіна, а також має коріння і у соціальній антропології все-таки це поняття не є цілком визначеним щодо свого змістовного навантаження.

Соціокультурний підхід сьогодні популярний жанр у соціології, при чому, існує небезпека для вихолощування змістовної частини даного підходу. Саме ж слово чітко вказує на наявність двох складових: «соціальне» та «культурне». Визначення положення реклами у межах соціокультурного підходу передбачає визначення основних орієнтирів або ж показників, тобто здійснення відповідної теоретичної операціоналізації поняття соціокультурний з подальшим продовженням, але вже на рівні емпіричної операціоналізації. Тому, акцент нашої дослідницької мети переноситься на розкодування або виявлення тих

компонентів, які і становлять сутність соціокультурного у межах обмеженого предметного поля, яким у нашому випадку виступає реклама. Складність аналізу полягає у розмежуванні між більш абстрактними категоріями, якими виступають категорії «суспільство» і «культура».

Предметом нашого дослідження є *рекламні практики*, які актуалізуються у межах певного соціокультурного контексту.

Метою є: показати взаємозв'язок рекламних практик з соціокультурним контекстом, який розкривається з огляду на змістовний аспект реклами, а також через соціальний простір, в якому реклама знаходиться.

Як зазначав Н.Луман: «...Суспільне самоспостереження і самоопис постійно зазнають семантичної трансформації. Те, що в одних класичних працях ми знаходимо як визначення складної категорії суспільства в інших, входить в описове коло категорії культура» [2, с. 195]. Саме тому використання поняття «соціокультурний» певним чином додає лібералізму і гнучкості у межах спільних модусних характеристик, які можуть бути представлені як через одну категорію (соціального), так і через іншу категорію (культури). Це власне виправдане ще й тим, що відводить від термінологічного еклектизму.

У випадку нашого дослідження ми маємо соціокультурний контекст як фон, на тлі якого знаходиться реклама, але разом з тим, ми маємо змістовну компоненту реклами, яка також може бути віднесена і становить соціокультурний елемент, вже безпосередньо рекламного повідомлення. У такому разі ми відхиляємося у напрямі розгляду соціокультурного контексту як соціального простору, що переповнений культурною символікою і звертаємося до реклами як комунікативної практики, яка вміщує «концентрат» тієї самої культурної компоненти. Змісти реклами – не що інше як певні культурні коди, що створюють міні середовище, яке притаманне самій рекламі. Тому, у межах реклами як комунікативної практики, ми можемо вести мову про соціокультурний контекст зовнішній (або просторовий), та внутрішній (змістовний). Саме спроба такого комплексного розгляду соціокультурного контексту і становить предметне поле. У довідниковій літературі під соціальним, як правило, розглядається «сукупність тих чи інших властивостей і особливостей суспільних відносин даного суспільства, інтегрованих у спільній діяльності (взаємодії) індивідів або групи індивідів у конкретних умовах місця і часу і така, що проявляється у їх відношеннях один до одного, до свого становища у суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя. Соціальне – це та спільна властивість, котра притаманна різним групам індивідів, що є результатом інтеграції індивідів, тих чи інших властивостей суспільних відносин» [7, с. 690]. Якщо ж звернутися до категорії «культура», то ми можемо знайти близько 200 визначень, які вже мають власну класифікацію.

Фундаментальним внеском у методологію соціологічного аналізу соціокультурних процесів стала концепція соціальної і культурної динаміки П.Сорокіна. «Будь-яка культура є не просто конгломерат різноманітних явищ, що існують і не пов'язані між собою, а є єдність, або індивідуальність, всі складові частини якої пронизані одним базовим принципом і виражають одну і головну базову цінність. Домінуючі риси вишуканих мистецтв і науки такої єдиної культури, її філософії і релігії, етики і права, її основних форм соціального, економічного і політичного організму, більшої частини її натур і звичаїв, її способу життя і мислення (менталітету) – всі вони по-своєму виражають її основоположний принцип, її головну цінність. Саме цінність служить основою і фундаментом будь-якої культури. З цієї причини важливі складові такої інтегрованої культури також найчастіше взаємозалежні: у випадку зміни однієї з них решта неминуче підпадають під схожу трансформацію» [5, с. 429]. Питирим Сорокін саме у цьому фрагменті досить влучно акцентував увагу на взаємозалежності компонентів у культурі. Взаємозв'язок, взаємозалежність або нероздільність між культурою і соціальним, дозволяє вести мову й аргументувати доцільність такого поєднання і відповідного використання зазначеного терміну. «Соціокультурне» як щось неподільне, невід'ємне одне від одного, як щось, на межі якого відбувається дифузія між соціальним і культурою, де вектори культурного та суспільного дотикаються, перетинаються, взаємно впливають, зазнають трансформацій і породжують динаміку. «Біном «соціокультурне», широко вживаний у соціогуманітарних науках, саме й віддзеркалює

нерозривну органічну сув'язь соціального і культурного-світового співтовариства, суспільств, спільнот, людини, культури, довкілля» [4, с. 38].

З викладеного бачимо, що сутність соціокультурного підходу саме і полягає у тому, що в межах його існування і розвиток людства, усіх спільнот, з яких воно складається, їх взаємодії із природою та одна з одною досліджують крізь призму співвідношення соціальності і культури. Адже, як наголошує П.Штомпка, «...немає єдиного людського суспільства, але є множина людських спільнот, серед яких кожна створює собі власний спосіб життя, для неї натуральний і очевидний» [8, с. 231]. Саме соціокультурний підхід з його специфічною рисою, якою є універсалізм дозволяє оглядати і культурне, і політичне, і господарче й інші елементи суспільного цілого. Крім того, специфіка соціокультурного підходу у тому, що він має багатомірний характер, об'єднуючи в єдине ціле, наприклад, цивілізаційний і формаційний підходи, або ж історіософський і соціологічний розгляд суспільства. Це дозволяє, як відзначають самі представники соціокультурного підходу, брати до уваги складність і реалістичне різнобарв'я палітри соціального життя. Використання цього поняття у певному сенсі охоплює зміни в культурі і суспільстві, які зафіксувати практично неможливо, оскільки сама – фіксація це вже статичний момент і деяке переривання руху. Що ж до самого соціокультурного підходу, то вітчизняні соціологи Н. Черниш та О. Ровенчак виокремлюють кілька версій, які, на їхню думку, слугували (відкрито чи латентно) теоретичним каркасом різних спроб розуміння суспільного життя. Для першого напряму характерне те, що «...культура є якістю суспільства і соціального життя та соціальних відносин у його межах; кожне конкретне суспільство є якісно визначеним через його культуру; саме тому і саме цим воно відрізняється від інших суспільств» [4,с.39]; в межах іншого підходу «культурне і соціальне становлять два базових складники суспільства; їхня питома вага і співвідношення в рамках соціуму має конкретно-історичний характер» [4,с.39]; і в межах останнього який був виокремлений дослідницями «...суспільство є різновидом системи, яка залежно від співвідношення в ній соціальності й культури розвивається від простої до складної надорганічної і далі – до соціокультурної системи, що має здатність саморозвитку й саморегулювання» [4,с.39]. Якщо відштовхуватися від нашого дослідницького проекту, то друга версія і становитиме базову для нашого дослідження. Співвідношення соціального та культурного у межах конкретного суспільства спонукає дослідницький пошук на з'ясування мінливого співвідношення між соціальним і культурним у суспільствах різних історичних типів.

Та перш ніж розглядати рекламу, через призму соціокультурного контексту, звернемося до існуючих підходів щодо її розуміння. Дослідженнями реклами як соціального явища займалися соціологи: В.Зомбарт, Ж.Бодріяр, Р.Барт, Е.Фромм, У.Еко, З.Бауман, Дж.Фулєс, О.Савельєва, Є.Юдіна, В.Коробіцин та ін. Але реклама – це не щось цілісне і монічне і тому взаємодіючи з різноманітними суспільними утвореннями, може бути представлена і як політична, і як комерційна, і як соціальна, набираючи власної специфіки, причому фокусуючи увагу дослідників на окремих аспектах. Російський соціолог О.Савельєва виділила три групи існуючих підходів до визначення реклами: «...перша група понять ідентифікує рекламу, перш за все, як повідомлення, послання, що представляє аудиторії деякий об'єкт (явище, процес)[3,с.5].» Другий підхід до визначення поняття «реклами» принципово відмінний від першого. Реклама не зводиться до «інформації», «послання», «звернення», «повідомлення». Реклама розуміється в цих визначеннях «...як діяльність по рекламуванню, тобто по створенню таких «послань» і доведенню їх до реципієнтів (рекламних аудиторій)» [3,с.9]. «...Тому неминучим була поява і третьої, інтегральної точки зору на визначення поняття «реклама». Згідно з нею, це феномен включає у себе одночасно і рекламну діяльність і рекламну продукцію [3,с.9]. Російська дослідниця щодо реклами вказує на те, що «...реклама – це єдність двох складових, а саме – рекламних повідомлень і рекламної діяльності». О.Савельєва ж, здійснивши аналіз багаточисельних понять «реклами», які зустрічаються в вітчизняній та зарубіжній літературі, виділяє кілька критеріїв, на основі яких переважно вдаються до визначення реклами, а саме: кінцева мета повідомлення-реалізація товару; платність створення і передачі повідомлення; повідомлення є не персоналізованим; повідомлення передається від імені не анонімного рекламодавця;

рекламний елемент містить елемент переконання в перевагах цієї пропозиції порівняно з аналогами; має місце не особистісна презентація пропозиції, що рекламується, тобто передача повідомлень здійснюється через посередництво, де як посередники найчастіше є канали масової комунікації. За О.Савельєвою, «...реклама, таким чином, ідентифікується як соціальна практика, з притаманними цій практиці процесами, відношеннями, результатами. Ця соціальна практика опосередковує процес обміну в тій його частині, котра пов'язана з споживацьким вибором. Це опосередкування відбувається через надання потенційним споживачам інформаційних моделей винесених на ринок пропозицій» [3, с.21]. Саме розуміння практики також є досить неоднозначним. П.Бурдьє у книзі «Практичний глузд», відомій як маніфест теорії практики, аналізує процес формування і функціонування логіки практики на основі досліджень ритуальних практик. Практика, на думку П.Бурдьє, здійснюється актором у рамках об'єктивно – суб'єктивних структур, вона завжди чимось зумовлена, від чогось залежить, її умови і передумови – її ж і атрибути, оскільки формують ситуацію актуалізації дії. Практика – це все те, що соціальний агент робить сам і з чим він зустрічається у оточуючому світі [1]». За О.Савельєвою, «...реклама, таким чином, ідентифікується як соціальна практика, з притаманними цій практиці процесами, відношеннями, результатами. Ця соціальна практика опосередковує процес обміну у тій його частині, котра пов'язана з споживацьким вибором. Це опосередкування відбувається через надання потенційним споживачам інформаційних моделей, винесених на ринок пропозицій» [3, с.21].

Подібне визначення охоплює соціальні практики, залишаючи пріоритетною сферу обміну і споживацької поведінки, та не враховує культурні та індивідуальні практики само презентації акторів і відповідає тій стороні сутності реклами, яка пов'язана з річчю. Реклама поступово, не втрачаючи притаманних їй функцій по просуванню товару чи послуги, все-таки стає чимось більшим ніж звичайне інформаційне повідомлення, вона починає тяжіти до культури, як маятник, що розгойдуючись збільшує свою амплітуду у сторону культури. Реклама не тільки розповсюджує інформацію про товар чи послугу, вона є важливим комунікативним інструментом культури, відображає цінності та смаки людей у межах певного соціокультурного простору. Крім того, практики, пов'язані з саморекламою, становлять окремих різновид реклами і демонстрації індивідуальних культурних форм, та при цьому мають відношення до культури. Врахування культурної компоненти, а також такої рекламної практики як самореклама, або те, що І.Гоффман назвав іміджем, та традиційних підходів, дозволило підійти до спроби більш ємкого визначення реклами.

Реклама розглядається як дискурсивна комунікативна практика, яка служить просуванню ідеї, товару, послуги чи само просуванню і спрямована на спонукання акторів до бажаної поведінки, що пов'язана з об'єктом реклами. Причому, об'єкт реклами може бути як уречевленим (товар, послуга), ідеалізованим (ідея, цінність), так і персоніфікованим (актор); мати відкритий чи латентний характер; фінансову (грошову) чи безкоштовну форму обміну.

Рекламна практика формує смислові конструкти у межах певного культурного поля, причому сама сутність реклами, яка орієнтована на масу, а не на індивідуальність потребує використання спрощених смислових конструктів. Такою спрощеною моделлю, як правило, виступають стереотипи. Стереотипи становлять частину того простору, в якому живе і функціонує актор, одночасно вони активно транслуються, а подекуди і закріплюються (наприклад, деякі гендерні стереотипи) за допомогою реклами. Стереотипи – це характеристики, котрі описують членів соціальних груп або категорії, приписуються ним або асоціюються з ними. Стереотипізація може бути оцінена як раціональна форма пізнання, приватний випадок універсального процесу категоризації, основна функція якого полягає у тому, щоб систематизувати, спростити складність інформації із зовнішнього світу. Світ складний не тільки через перенасиченість інформацією, а й у результаті її якісної невизначеності. Стереотипи здатні захистити не тільки цінності індивіда, а й соціальну ідентичність. Стереотипізація – засіб осягнення соціального значення інформації, а самі стереотипи – різновид соціальних уявлень. Дослідники виокремлюють такі їх особливості як емоційно-оціночна завантаженість стереотипів; стійкість і навіть регідність до нової інфор-

мації, їх «закритість», протистояння новим знанням, котрі можуть їх зруйнувати; неточність стереотипів. Хоча це схематизоване, деформоване, викривлене спрощене знання про ті процеси, котрі стосуються життєвих установок їх носіїв, але це не хибне знання. Це – швидше особливий вид знання. Та у надрах культури поволі визрівають збудники руху змін – культурні інновації, які у кожній соціальній системі мають свою специфіку залежно від історичного розвитку та національних особливостей. У одних соціальних системах (зазвичай простого типу) такі інновації накопичуються в матеріальних компонентах культури, в інших у більш складних – переважно у її духовних складових у вигляді нових ідей, цінностей, поведінкових установок, програм політичних партій тощо. З периферії культури вони поступово проникають у її центр, формують нові культурно-генетичні коди, втілені у вигляді нових культурних програм, які, у свою чергу, розпочинають процес реконструкції та руйнування старих/віджилих соціальних відносин. Однією з провідних тенденцій сучасного світового суспільного розвитку є тенденція зменшення ролі неусвідомлюваних, спонтанних чинників та зростання питомої ваги усвідомлюваної діяльності включно з виробленням культурних інновацій і нових культурних зразків.

Стереотипи та інновації різною мірою представлені у рекламі, при цьому домінування одного чи іншого дозволяє виокремити дві основні тенденції. Одна є орієнтованою на традиційні мисленнєві схеми (як правило, стереотипи), інша – на внесення новизни, незвичності (інновацій). Тобто ми маємо рекламні практики, де пріоритетним є елементи традиції або ж елементи інновації. Продовжуючи характеристику рекламних практик, пошук критеріїв їх класифікації, ми можемо зупинитися на наступних. Рекламні практики відрізняються відповідно до самих суб'єктів дій. Тобто залежно від того, з якими персоніфікованими (окремими особистостями), чи не персоніфікованими (окремими інститутами ми маємо справу). У другому випадку, коли йдеться про колективні суб'єкти, розглядаємо насамперед різноманітні організації та інститути, що презентують себе через відповідні рекламні практики. Фактично – це весь спектр соціальних інститутів. Саме у межах виокремлення такого критерію ми можемо дискутувати про політичну, економічну та соціальну рекламу. Але цим не обмежується ця класифікація, адже нині навіть консервативні соціальні інститути, наприклад, такий як релігія, також вдаються до різноманітних рекламних практик. Рекламні практики існують і у науці, і в освіті, і у культурі, і цей перелік можна конкретизувати, виходячи з того, у який спосіб ми класифікуємо соціальні інститути. Та при всій різноманітності ми все-таки виокремлюємо дві найбільш потужні рекламні практики: політичну й економічну, що масштабно представлені у суспільстві.

Безпосередньо чи опосередковано подається інформація; суб'єкт займається власною саморекламою, не використовуючи ЗМК, чи навпаки, до арсеналу використання потрапляють ЗМК, виокремлюємо практики: самореклами та реклами за допомогою ЗМК. Якщо маємо справу з рекламою у ЗМК, то відповідно до різновидів ЗМК ми можемо окремо говорити про різноманітні рекламні практики (пресову рекламу, щитову, телевізійну...).

Залежно від того як представлена реклама, маємо словесні та візуальні рекламні практики. На думку Умберто Еко: «...рекламні коди функціонують у подвійному режимі: 1) словесному, б) візуальному» [б,с.227]. Причому словесна риторика, на думку дослідника, вже досить досліджена, а ось візуальна має потенційний простір для досліджень.

Розглядаючи рекламні практики, слід зазначити, деякі з них нагадують ігрові дії, так званий перформанс (І.Гоффман). Процедури ж інших настільки структуровані і технологізовані, що становлять інший різновид рекламних практик – рекламні практики як соціальні технології. Наприклад, політична реклама, промови політичних лідерів – це практики, які представлені у вигляді відповідних політичних технологій. Рекламні практики з точки зору своєї змістовної компоненти, або з позиції тих смислів, які у них наявні, можуть мати інформативний чи комунікативний пріоритет. Йдеться насамперед про те, наскільки рекламна практика є лінійно інформуючою, чи все-таки вдається до розгалужених комунікативних соціальних схем. Тобто, маємо справу зі звичайним повідомленням, яке «...позбавлене додаткових соціальних прикрас», вся увага зосереджена лише на товарі та послугі, йдеться не про додаткові естетичні та інші цінності, що суб'єкт може отримати у

разі купівлі продукту. Рекламна практика становить звичайне спонукальне комунікативне повідомлення, яке при допомозі найпростіших мовних конструктив інформує. Такі спрощені рекламні практики збереглися з найдавніших часів і є одними з перших рекламних практик. Вони є наявні і у сучасному суспільстві. Та поряд з ними існують і набувають величезного поширення й інші. Рекламні практики, які разом з товаром додають ще його додаткову вартість. Наприклад, ви не просто купуєте фарбу для волосся, а щось більше, ще й елемент краси чи звабливості.

Ціннісний аспект рекламних практик може мати дві опозиційні характеристики. З одного боку, ми матимемо рекламу, де представлені вітальні (глобальні, універсальні) цінності, з іншого, рекламні практики, де домінує національний мотив (локальні цінності, окремо взятої культури). Це не є вичерпна класифікація та вона дозволяє створити комплексне уявлення про діапазон рекламних практик.

Отже, у цій статті виокремлено критерії для здійснення класифікації рекламних практик у межах певного соціокультурного простору. Представлено розуміння поняття «соціокультурний» як дифузійного «безшовного» поєднання «соціального» і «культури». Розглянуті рекламні практики дозволяють створити більш повне і системне уявлення щодо різноманітності існуючих рекламних практик, та продовжити їх поглиблене конкретне вивчення.

Література

1. Бурдые П. Практический смысл. – СПб.: Алетейя, 2001. – 439 с.
2. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества//СОЦИО-ЛОГОС / Пер. с англ., нем., франц; сост., общ. ред. и предисл. В.В.Винокурова, А.Ф.Филиппова. – М: Прогресс, 1991. – 480 с.
3. Савельева О.О. Социология рекламного воздействия. – М.: «РИП-холдинг», 2006. – 284 с.
4. Черныш Н., Ровенчак О. Основные понятия и положения социокультурного подхода и специфика их применение в социологии // Социология: теория, методы, маркетинг. НАН Украины Институт социологии. 2006. – №1. – С.37–54.
5. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю.Согомонов / Пер.с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543с.
6. Эко У. Отсутствующая структура. – СПб., – 2004. – 531с.
7. Энциклопедический социологический словарь / Общ. ред. Г.В.Осипова. 1995. – 937с.
8. Sztompka P. Socjologia. Analiza spoleczenstwa. – Wydawnictwo: Znak, 2002. – 653s.

Чудовская-Кандиба И.А. Социокультурный контекст как сцена актуализации рекламных практик. В статье анализируется реклама как коммуникативная практика, которая функционирует в социальном пространстве. При этом показано, что реклама является неотъемлемым компонентом культуры, ибо именно взаимосвязь рекламы и культуры составляет основу для раскрытия понимания понятия «социокультурный контекст».

Ключевые слова: рекламные практики, социокультурный, культура, общество.

I.A. Chudovska-Kandyba. The social and cultural context as an area of advertisement practice actualization. In the article the analysis of advertisement as a communicative practice functioning in social space was revealed. It shows the importance of the advertising component in culture. The description of cooperation between advertisement and culture which helps to analyze the advertisement in social and cultural context was done.

Key words: advertising practice, social and cultural, culture, society.

Естетизація сучасного соціокультурного життя

У статті розглядається феномен естетизації сучасного соціокультурного життя. Досліджуються передумови здійснення естетизації як механізму витіснення онтологічних засад інших сфер життя суспільства як політика, економіка, наука, виробництво, мистецтво і особа. Представлено аналіз основних концепцій теоретичного обґрунтування естетизації повсякденного життя.

Ключові слова: дизайн, діджіпоп, естетизація, естетосфера, ідентифікація, інфостетика, симулякр, сомаестетика.

Сучасна соціокультурна ситуація постмодерну інноваційна та техногенна за природою творчості. Вихідні установки творчості зумовлюють зміст як культури у цілому, так і суспільно-особистісних відносин. Ірраціонально-чуттєві засади сучасної культури трансформуються на тотальну естетизацію повсякденності. Образно-емоційне, чуттєве витіснення інші самотні сфери суспільного життя. Наука, політика, виробництво і споживання, ЗМІ та комп'ютерні технології, мистецтво та сама людина вихідною детермінантою свого становлення визначають естетичне.

Екстраполяція естетичного в інші сфери суспільного життя має чіткі філософські підстави. Оформлення сучасного суспільного устрою здійснювалось фактично на визнанні здійсненої І. Кантом епістемологічної естетизації, адже основа пізнання в елементарному та конститутивному плані естетична. Через сто років Ф. Ніцше обґрунтовує розуміння естетики як основи життя, не тільки істини і знання. Естетика в нього стає горизонтом людського існування. Якщо традиційно естетичне розумілось як підпорядковане або похідне від реальності, то в процесі універсалізації естетичного сама дійсність виявляється зумовленою емоційно-чуттєвим світовідношенням. Ф. Ніцше, безумовно, радикалізував розуміння естетичного. В його метафізиці буденності відсутній єдиний істинний і об'єктивний світ. Дійсність завжди фрагментована, перед-задана (не існує факту без інтерпретації), у ньому імпліцитно закладено і зміст і його оцінка.

Вже у ранній праці «Про істину і хибність в понадморальному сенсі» (1873 р.) Ф. Ніцше наголошує, що «...ми створюємо дійсність фіктивними засобами і на шляху метафоричної діяльності»[1]. Метафорична діяльність при цьому розуміється буквально: нервово збудження ми переводимо на образ, образ – на звук, а звук – на поняття. З такого перенесення з однієї сфери в іншу виникають каскади дійсності. Все, що виходить з первинного нервового збудження, є продукт людського мистецтва. Причому, усвідомлюючи наші дійсності, ми забуваємо про акт створення, що приводить до виникнення уявлення про об'єктивність. В основі нашої дійсності лежать естетичні підстави і відносини. Взагалі, в сучасному категоріальному апараті естетики стали предикати естетичного замінюються предикатами відносин (плинність, незавершеність, фантазійне та ін.). Постулюється перехід від цілісного, завершеного, універсального та раціонального до локального, відкритого, оригінального й емоційно-чуттєвого у вихідних світоглядних установках.

Естетизація пом'якшує дію симптому панічного стану сучасного суспільства, кризи есхатологічної туги індивіда. Зміни, що відбулися в культурі ХХ ст. примушують наново осмислювати також проблему часу і вічності. Лише одним століттям раніше культура була частиною історії. Тепер історія стала частиною культури. В результаті позначилася парадоксальна атрибутивна характеристика культури – антиісторичність.

Процес естетизації сучасної посткультури відкриває принципово нові можливості для оволодіння ходом історичного часу. Досвід світової культури включений до ужитку шляхом її іронічного цитування, те саме відбувається з філософською спадщиною, художньою свідомістю, соціальними інституціями та приватним життям.

Отже, естетизація – це процес трансформації різних сфер суспільного і приватного життя в напрямі ствердження естетичного, чуттєво-емоційного як основної домінанти, що зумовлює зміст, динаміку розвитку та принципи взаємодії суспільства й індивіда.

Ідеологічно обґрунтована Ф.Ніцше естетика буденності згодом отримує продовження в ролі «естетики повсякденності», тобто рефлексії над соціокультурними явищами дійсності. Словосполучення «естетика повсякденності» з'являється в 70-і роки ХХ ст. як позначення теми двох міждисциплінарних колоквиумів, що пройшли в Оффенбахі на Майні у 1976 і 1978 рр. (*Aesthetik im Alltag: Form und Lebensform*). Подієво-наочний план сучасного процесу естетизації повсякденності у загальних рисах викладено у доповіді відомого польського естетика Б. Дземидока на XIII Міжнародному конгресі з естетики [9] (Lahti, 1995). Доповідач розгортає перелік сфер і модусів повсякденної реальності, які включаються до «естетосфери» (термін М.С. Кагана) повсякденності постмодерна [2]. Це – житло; виробництво і пред'явлення споживчих товарів; обряди, ритуали; туризм; спортивні видовища, що межує з мистецтвом (фігурне катання, художня гімнастика); конкурси краси і шоу культуристів; косметика; параспортивні та паражудожні заняття (аеробіка, туризм); парамедицина (пластична хірургія і стоматологія); художньо подібні форми популярної культури: рекламна творчість, покази мод, естрадні видовища, фотопродукція, відеокліпи, кольорові календарі, поштові листівки тощо. Цей перелік, хоч і є хаотичним, уявляється цінним як спроба обхвату в першому наближенні всіх можливих проявів естетичного у повсякденному житті. Широта накиданої панорами явищ у цьому випадку важливіше за хаос, хоч і він відображає реалії та інтелектуальну парадигму культури постмодерну. Польському дослідникові вдалося вийти за межі традиційної теоретичної схеми, в якій естетичне в повсякденному розглядається тільки або переважно у зв'язку з мистецтвом. Він спробував позначити контури території, що розширилася до кінця сторіччя, прикордонно-художніх, «парахудожніх» та інших естетизованих форм сучасної культури, різко збільшене число яких спонукає теоретиків говорити про естетизацію повсякденності [3].

Аналізуючи сучасну соціокультурну дійсність ми можемо дійти висновку, що естетизація охоплює всі сфери життя суспільства. Вже визнаний факт, що для політика харизматичність важливіша за чітку політичну програму, чітке і прозоре її виконання та відповідальність за стан держави, економіки та ін. Раціональна дискурсивність у сучасному суспільстві замінюється пріоритетом гедонізму. Принцип задоволення не потребує інтелектуального підґрунтя. Важливі рішення приймаються індивідом, виходячи виключно із суб'єктивних уподобань, що зазвичай не мають реальних підстав. Президентські перегони 2004 р. в нашій країні є яскравою тому ілюстрацією. Дискусії стосовно культури і манери мови, особистого життя, уподобань, хобі, одягу, кола спілкування більш популярні та затребувані громадськістю, ніж дебати у виключно професійному полі. А зачіска прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко взагалі стала символом революційного піднесення, жіночого обличчя політики та просто доброго смаку політичної еліти. Ось така естетизація влади.

У ХХ ст. естетичний погляд на пізнання став пріоритетним серед філософів і вчених. Сучасні природодослідники також з необхідністю використовують естетичні моменти при описі екологічних проблем сучасності. Ж.А. Пуанкаре стверджував, що для кваліфікованого математика естетичні здібності важливіші за логічні. Таким чином, розуміння естетичного характеру пізнання і дійсності присутнє в будь-якій науці, що значно знімає раціоналістичні бар'єри між ними.

У сучасному суспільстві провідною діяльністю індивіду визнано споживання. В суспільстві споживання ідеологія зі сфери державних засобів управління трансформується на економічну сферу, сферу виробництва і споживання продукції, а також у соціально-особистісну сферу (добробут як показник власної цінності і засіб самоідентифікації). Вітальні цінності та їх значення залишаються незаперечними, проте якісно інший спосіб їх задоволення. Наприклад, вже стало жартом визнання факту, що найзаможніші жінки страждають від голоду задля прагнення зберегти естетично привабливу та відповідну прийнятному ідеалу статуру.

Інтенсифікація виробництва, його масовість, спростовує значення кількісного показника при вимірюванні добробуту, як то класичні «Мертві душі». Та на першому плані постає навіть не якісний показник, скільки його симулякр: престиж торговельної марки, бренд, ручна робота або якийсь надзвичайний матеріал. Відбувається тотальна зміна пріоритетів: на зміну боротьбі технологій приходить боротьба дизайнерів. Функціональність речі як показник її ефективності, надійності, значущості, а отже, і вартості замінюється деколи конототивними складовими, сукупність яких можна назвати дизайном. Довготривалість речі не в моді (мода, до речі, втомившись від нескінченних трансформацій стала всеїдною). Кожна річ має визначений період експлуатації, причому цей термін свідомо скорочується виробниками. Цей факт має такі наслідки:

- зниження вартості – доступність для мас;
- переживання «загибелі», «втрати» речі – насичення емоціями в добу механізованої праці, задоволення інстинкту Танатосу;
- переживання надбання, «захоплення» здобичі-речі, задоволення від новизни і естетичного змісту речі (інстинкт Еросу).

«Людина є тим, чим вона володіє» – формула ідентифікації суб'єкта через речі, що належать йому, формула самоідентифікації сучасного обивателя.

Слід зауважити, що володіння реальними речами вже недостатньо. Віртуальна реальність здатна цілком задовольнити гедоністичні потреби індивіду, а у цьому полі без естетичного просто неможливо. «Комп'ютерна культура вимагає іншої естетики, іншого стилю. У нашому багатообразному, багатовимірному, різноколірному, гіпнотичному, калейдоскопічному світі речі повинні відповідати емоційному стану, розширювати горизонти уяви, викликати захоплення вражень, приносити радість»[4].

«Інфостетика» – означає інформаційна естетика. Естетика інформаційного суспільства. Рідна мова століття інформації. «Діджіпоп» – цифровий поп-арт. Популярне мистецтво цифрової епохи. Настільки популярне, що психологи визначають як порушення психіки надмірне захоплення комп'ютерними технологіями. Можливо, тому, що віртуальна реальність стала привабливіша, естетично багатше? Дійсно, такий авторитет для гуманітаріїв, як М. Бахтін, вважав, що «...проблема душі методологічно є проблема естетики»[5]. До того ж сучасні теоретики постмодернізму наразі стверджують, що людина все більше стає нарцисом, займаючись самодизайном, створенням іміджу.

Саме мистецтво, парафія естетичного під натиском естетизації повсякденності зазнає карколомних змін. М. Дюшан і Е. Уорхол були першими, хто зробив художника редактором дійсності. Починаючи з ready-made, художник виступає не як виробник, а як селектор речей, вибраних їм зі всієї маси, що циркулює у людській цивілізації. Кустарний виробник перетворюється на парадигматичного споживача, що себе самого демонструє. У цьому сенсі мистецтво дійсно набуває гостроти ринкової економіки, суть якої – панування смаку як невідрефлектованої здібності думки. На відміну від традиційних суспільств ринкова економіка не вимагає ні слів, ні теорій, ні іншої легітимації. Сучасне суспільство базується на суверенітеті покупця. У ситуації німого дискурсивного постсуспільства індивідуальність визначається через купівельну спроможність: «Я купую, отже, я існую». З одного боку, ми є споживачами, а з іншого, – служимо товаром для інших.

Людина нашої епохи зайнята самодизайном, якому підпорядковує свій особистий смак. Художник, що вибирає серед різноманіття знаків, іміджів і товарів, виконує ту саму роботу, що і ведучий телешоу. Ця кураторська робота щодо самого себе є творчим актом. Ми з усіх боків оточені речами і продуктами, і демонстрація будь-якого предмета в маркірованому просторі з певною смисловою подачею може бути сприйнята як художній акт.

Отже, мистецтво набуває прямого прикладного характеру. Яскравим симптомом естетизації повсякденності часто називають виникнення прагнення «становлення собою» за допомогою вибору зовнішності і стилю життя, що перетворює саме життя на мистецтво. Так, колись радикальний заклик авангарду зробити життя витвором мистецтва, раптово опинився мейнстрімом – частиною самої реальності повсякденного життя. Для авангарду таке подолання було політичним жестом: звалилася стіна мистецтва споглядання, його

простори відкрилися (а святість випарувалася) і глядач зіткнувся з реальністю. Постулювалось єдність життя і мистецтва: жодних святих земель! Багато жестів у рамках «естетики відносин» (relational aesthetics) можна приписати до тієї самої художньої і політичної стратегії – остання ж при цьому може здаватися все менш ефективною, оскільки зняття межі між мистецтвом і життям передбачає включення мистецтва до естетичного всесвіту споживання. Ідеологія суспільства споживання розрахована на життя сьогодні, зараз. Сучасна цивілізація зробила доступним такі задоволення, які ще пару століть тому були недоступні навіть царям. Навіщо людині, що має достаток, замислюватися про вічність? Її цілком влаштовує той спосіб гедонізму життя, який вона веде. Середній обиватель і не відчуває, що його життя позбавлене якоїсь надзадачі. Вона здається йому абсолютно природною. Так живуть майже всі, у тому числі й політики і люди культури. Тих, хто замислюється про сенс життя, не так вже і багато.

Споживання, набираючи обертів, втрачає здатність до диференціації. Нормативні бар'єри масової свідомості ламаються. Це можна розуміти як «літературне торжество зла», що активно розповсюджується, як у сучасній західній, так і в «новій російській» (В.Єрофєєв) літературі. У деяких літераторів це викликає побоювання, виразно видиме в їх оцінках: «У літературі, що колись пахла польовими квітами і сіном, виникають нові запахи – сморід. Все смердить: смерть, секс, старість, погана їжа та побут. Починається особливий драйв: швидко зростає кількість вбивств, згвалтувань, спокушань, абортів, тортур. Відміняється віра в розум, збільшується роль нещасних випадків, випадку взагалі. Більшість героїв або божевільні, або розумово неповноцінні. На місце психологічної прози приходять психопатологічна» [6]. Не менш яскраво, хоч і значно пізніше, описувані тенденції з'явилися в кінематографі. Слід насамперед згадати творчість таких режисерів як К.Тарантіно, К.Родрігес, М.Скорцезе, Л.Бессон, хоча майже всі «культові» режисери періодично звертаються до постмодернізму в своїх касових роботах стилю «шокінг». Характерна для їх фільмів естетизація насильства і розпусти супроводжується розірваною темпоральністю і провокуючим зміщенням жанрів. При цьому спостерігається все той же імпульс «альтернативності», що виявляється в підборі героїв (наприклад, сентиментальні наймані вбивці у Тарантіно і Бессона), виборі сюжету (скажімо, блюзнірська «реінтерпретація» Євангелія в «Останній спокусі Христа» Скорцезе) та специфічній техніці і змісті зйомки (наприклад, показ крупним планом ін'єкції героїні в «Кримінальному читиві» Тарантіно). Список можна було б продовжувати, але і наведених прикладів, на нашу думку достатньо, щоб проілюструвати характер і інтенції сучасного постмодерністського кіно. Всі фільми, які згадувалися, відносяться до кіно-бестселерів, тобто надзвичайно затребувані публікою. Все зазначене вище дає змогу дійти висновку, що в сучасному суспільстві відбувається не просто переоцінка цінностей, а легітимація антицінностей, як-то естетизація зла. Для постмодерна зло самоцінне. Воно не ставить надзадач, не добивається катарсису, як наприклад, у творах М.Булгакова. Постмодерністська естетизація зла призводить до кінця літератури і культури в цілому. Естетизація насильства... Найнебезпечніше явище з гуманістичної точки зору,

Проте в сучасній філософії з'явилися різні варіанти концепцій «естетичного життя» («естетичного самоконструювання», «життя як витвору мистецтва»). Їх автори обґрунтовують необхідність «естетичного життя як етики» (Р.Рорті), «естетизованої етики смаку» (Р.Шустерман), «етики естетичного самоконструювання» (Дж.Абрамс) та ін. Більшість дослідників розглядають ці концепції в аспекті постмодерної естетизації етичного, яку зв'язують з естетизацією життя сучасного суспільства, насамперед сфери повсякденності.

М.Фуко, розглядаючи сучасність не як історичний період, а як установку (під якою мається на увазі «спосіб відношення до актуальності; добровільний вибір, що робиться окремими людьми, спосіб дії і поведінки, який одночасно вказує на певну приналежність і виступає як завдання» [8]). Фуко звертається до фігури Ш.Бодлера. Сучасність для Бодлера, зазначає Фуко, – це не просто форма відношення до сьогодення, це ще і необхідний спосіб відношення до самого себе. Бути сучасним, за Фуко, означає не приймати себе самого таким, яким ти став у потоці часу, а ставитися до себе як до об'єкту складної і тривалої роботи. Вибір життя як витвору мистецтва Фуко розглядає як можливість вирішення

найважливішої «політичної, етичної, соціальної і філософської проблеми наших днів», яка полягає у відмові від тих «форм нормалізації», які були накладені на людину протягом кількох століть, а також сучасними режимами влади. Тому, звертаючись до Бодлера, Фуко підкреслює, що сучасна людина – це не той, хто відправляється відкривати самого себе, свої таємниці або свою приховану істину; це той, хто прагне винайти себе, себе створити і вдало презентувати [8].

Інакше обґрунтовує свою концепцію «естетичного життя» Р.Рорті. Він посилається на З.Фрейда, найбільш важливою темою якого, на його думку, є відмова від розуміння самозвеличання як структури, що має центр з наявністю мети, яка визначає суть людського. Немає не тільки абстрактної «людської природи», а й треба відмовитися навіть від ідеї про суть якої-небудь особи. За Рорті, показана З.Фрейдом множинність, безладність «Я», представлення «Я» як децентралізованій комбінації безлічі конфліктуючих «квазі-персон» дискредитують ідею індивідуальності як чогось цілісного. Висновки З. Фрейда, на думку Рорті, не дозволяють говорити про якісь універсальні етичні принципи. Оскільки «людська природа» не визначена, вона повинна бути «відкрита», «сформована» естетично. З «недійсним «Я» актуальнішим стає не «самопізнання», а «самотворення» («самоконструювання»), творчість життя на зразок витвору мистецтва. Головною характеристикою такого «естетичного життя», на думку Рорті, буде насамперед радикальна новизна, яка досягається через постійний пошук нового досвіду, і що найважливіше – нової мови. Мета – побачити себе й інших через нові альтернативні нарративи і словники, які можуть продукувати радикальні зміни.

Осмилюючи проблему співвідношення особистого і суспільного модусів людського буття, Р. Рорті різко розводить приватну і публічну сфери, оскільки вбачає у них різні мовні ігри. «Самоконструювання» він відносить до приватної сфери. У цій сфері індивід може вільно творити себе, але «публічні цілі», за Рорті, вимагають загального словника – словника взаємного пристосування, що існує безвідносно від «приватної ідентичності громадян»[7]. Для публічної сфери потрібний загальний «простий моральний словник», який був би притаманним не тільки якомусь одному приватному «Я», а рівною мірою іншому.

Одна з найбільш розгорнутих концепцій «естетичного життя» належить Р.Шустерману. Він виділяє три основних її «жанри» [10]. Перший жанр – «муровсько-блумсберіанський»; у його основі – насолода красою, «споглядання і споживання прекрасних об'єктів». Другий жанр – варіант «У. Пейтера – О. Уайльда» – представлений у пізньо-романтичному ідеалі естетизму. Шустерман характеризує цю версію «естетичного життя» як класичну. Тут йдеться не стільки про «споживання» естетичного, скільки про прагнення людини перетворити своє життя на витвір мистецтва. До третього «жанру» він відносить версію «естетичного життя», яке він називає «рортівсько-фаустовською».

Шустерман критикує третю версію «естетичного життя». На його думку, концепція Рорті заснована на помилковому розумінні суті естетичної і художньої творчості, а саме, абсолютизації новизни як провідного її критерію. «Естетичне життя» Рорті протиставляє життю «аскетичному», яку характеризує як «центровану», «лімітовану», тобто підпорядковану якійсь певній меті, певному уявленню про те, що є блага життя. На думку Шустермана, таке зіставлення не виправдане. Неправильно, що життя, підпорядковане меті, не може бути «естетичним життям», що нею не можна естетично насолоджуватися. Жити «естетично», за Шустерманом, – не означає жити «рортівсько-фаустівським життям». Існує «нерортівська» перспектива естетичного життя, яке може бути пов'язана з класичною дефініцією краси.

Так, критикуючи Рорті, Шустерман обґрунтовує свою версію «естетичного життя». Він пропонує більш плюралістичне трактування естетичного життя, для якого характерне більш традиційне розуміння естетичного. Його варіант – це щось середнє між другим і першим жанрами «естетичного життя», які сам він виділяє. На думку Шустермана, ми повинні спрямовувати життя по лінії «естетичного імперативу», прагнути перетворити своє життя на витвір мистецтва. Естетичне тут виявляється в тому, що від життя ми чекаємо тієї самої цілісності, виразності і завершеності, що і від витвору мистецтва. Проект Шустермана не зводиться до вимоги самотворення і бере до уваги необхідність споглядальної краси.

Помилкою Рорті Шустерман вважає те, що той не бере до уваги соматичне вимірювання досвіду. Бачення «естетичного життя» у Рорті він вважає продуктом «пуританської і капіталістичної Америки» [10], оскільки тіло у нього ніколи не згадується у зв'язку з плотським задоволенням. У свою концепцію «естетичного життя» він включає тілесне вимірювання і висуває ідею «сомаестетики» (somaesthetics), запропонованою також як дисциплінарний проект. За Шустерманом сомаестетика умовно може бути визначена як дослідження багатообразного тілесного досвіду, з акцентом на розгляді тілесності як центру плотсько-естетичної оцінки навколишнього світу. Мета сомаестетики – визначення шляхів творчого самоконструювання і вивчення естетичних технологій формування тілесності.

Отже, естетизацію простору сучасної культури можна констатувати як здійснений факт, що не просто має місце, а лише починає стверджуватися на всіх щаблях суспільного та особистого життя. Різноманіття сфер, які розвиваються під тотальним впливом естетичного, складно локалізувати. Естетичне замінює собою все: етику, політику, економіку, виробництво, науку, навіть мистецтво та особа піддається певній мутаційній деформації. Широко вживане поняття симулякру як символу, позбавленого онтологічних засад, набуває більш деталізованої дефініції: на зміну онтологічним підставам семіозису в симулякрі представлені естетичні домінанти. Це значно спрощує необхідність орієнтації у семіотичному просторі сучасної культури, адже вибір індивід здійснює не шляхом раціональної рефлексії, а, користуючись естетичним смаком, емоційно-чуттєвими уподобаннями. Інформаційна насиченість культури здійснює деструктивний вплив на особу, тому естетизація виступає адекватним способом конформізму, що відповідає постмодерністському принципу гедонічного сумніву.

Література

1. Ницше Ф. Полное собрание сочинений: В 13 т. / Пер. с нем. В. М. Бакусева; Ред. совет: А. А. Гусейнов и др.; Ин-т философии РАН. – М.: Культурная революция, 2005. – Т.2. – С. 124.
2. Каган М.С. [Эстетика в интерпарадигмальном пространстве: перспективы нового века](#). Материалы научной конференции 10 октября 2001 г. Серия «Symposium». Вып. 16. – СПб.: [Санкт-Петербургское философское общество](#) 2001. – С. 4–5.
3. Серов С.И. Инфостетика диджипопа. – <http://kak.ru/columns/serov/a3408/>
4. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М., 1986. – С. 95.
5. Ерофеев В. Русские цветы зла. – М.: Издательский дом «Подкова», 1997. – С. 54.
6. Юлина Н.С. Постмодернистский прагматизм Р.Рорти. – Долгопрудный: Вестком, 1998. – С.20.
7. Фуко М. Что такое Просвещение? // Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. – М.: Праксис, 2002. – С. 344.
8. Dziemidok B. Aestheticization of everyday life and de-aestheticization of art: The problem of fulfilment of aesthetic needs in postmodern culture// Spectrum. Vilnius. – 1998. – № 2. – P. 222.
9. Shusterman R. Pragmatist Aesthetics: Living Beauty, Rethinking Art (Ch. I X «Postmodern Ethics and the Art of Living»). – Oxford, 1992. – P. 239–240.

Яценко Е.Д. Эстетизация современной социокультурной жизни. В статье рассматривается феномен эстетизации современной социокультурной жизни. Исследуются предпосылки осуществления эстетизации как механизма вытеснения онтологических оснований других сфер жизни общества как политика, экономика, наука, производство, искусство и личность. Представлен анализ основных концепций теоретического обоснования эстетизации повседневной жизни.

Ключевые слова: дизайн, диджипоп, эстетизация, эстетосфера, идентификация, инфостетика, симулякр, сомаэстетика.

O.D. Yatsenko. Aestheticization of the contemporary socio-cultural life. The focus of the article is on aestheticising of the contemporary socio-cultural life. The prerequisites of aestheticising as a mechanism of replacement of ontological bases for other aspects of the social life, such as politics, economics, science, production, arts, and, in particular, personality are revealed. The major concepts of the theoretical grounding of aestheticising of day-to-day life are laid out.

Key words: design, dj-pop, aestheticising, aesthetic-sphere, authentication, info-aesthetic, simulyakr, soma-aesthetic.

Право України: теорія і практика

УДК 341.231.4-053.4

Гончаренко О.М.,

канд. юрид. наук, доцент кафедри теорії держави і права
Міжгалузевого інституту управління

Закріплення прав дитини у загальних міжнародно-правових актах, якими регулюються права людини

У статті розглядаються міжнародні документи з прав людини, в яких проголошено права дитини. Проводиться класифікація міжнародних документів, що стосуються прав дітей. Охарактеризовано особливості закріплення прав дитини в змісті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Декларації соціального розвитку, Європейській соціальній хартії та ін.

Ключові слова: права людини, права дитини, міжнародні документи.

Від ставлення держави до дітей, розуміння їх проблем, потреб, інтересів, ставлення до їх прав залежить доля кожної дитини і розвиток суспільства у цілому. Людство поступово усвідомлює проблему гідного існування дітей як проблему глобальну.

Багато негативних явищ, пов'язаних зі становищем дитини у суспільстві залежить від належного виконання правових приписів. Однак, як вказує світовий досвід, реальне і стабільне покращення життя дітей, можливе лише на основі чітких приписів і недвозначності норм. Сьогодні діяльність світового співтовариства спрямована на закріплення та створення реального механізму реалізації прав дитини. Приймаються нові міжнародні стандарти, спрямовані на поліпшення становища дитини у світі. В свою чергу Україна переймає такі найвищі еталони шляхом ратифікації відповідних конвенцій, що є необхідним явищем для формування в нашій державі справді демократичного суспільства, оскільки її подальший розвиток залежить насамперед від тих громадян, які наразі є найменшими її представниками – дітьми. Проте, як підкреслює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, ще не створено цілісного державно-правового механізму для забезпечення прав дітей.

Тому метою цієї статті запропонувати дещо цю прогалину, проаналізувавши міжнародні документи, якими регулюються права людини на предмет відображення в їх тексті прав дітей.

До проблеми вивчення прав дітей зверталися такі науковці як: М.О. Баймуратов, М.В. Буроменський, О.І. Вінгловська, В.І. Євінтов, В.Н. Денисов, Л.Г. Заблоцька, О.Л. Копиленко, П.М. Рабінович, Н.І. Петрова та ін. Усі доробки вчених торкалися певних аспектів, пов'язаних з проблематикою прав дитини (поняття прав дитини, імплементації стандартів прав дитини в національне законодавство, захист прав неповнолітніх, ювенальної юстиції тощо), однак теоретико-порівняльного аналізу закріплення прав дитини у міжнародних актах, які загалом встановлюють права людини, проведено недостатньо.

Умовно міжнародні документи, які стосуються прав дитини, можна поділити на дві групи: ті, якими регулюються права людини загалом і на ті, якими регулюються виключно права дитини. Тобто, загальні та спеціальні документи. Також слід зазначити, що прийняті окремі документи, які закріплюють права людини і дитини в різних сферах життєдіяльності (економічній, соціальній, захисту від викрадення та ін.). Отже, ми робимо такий поділ

міжнародних документів щодо прав дитини за обсягом та змістом закріплених у них прав та свобод: загальні, спеціальні й окремі.

До загальних відносяться, наприклад, Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права та ін. До спеціальних належать: Декларація про права дитини, Конвенція про права дитини, Загальна декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей, Європейська конвенція про здійснення прав дітей. До окремих входять: Конвенція про контакт з дітьми; Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності; Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми; Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання; Конвенція про захист дітей та співробітництво у галузі міждержавного усиновлення та ін.

Крім того, можна відповідно виділити рівні закріплення прав дитини: універсальний (глобальний) та регіональний. Відповідно на глобальному рівні знаходиться: Загальна декларація прав людини, Декларація про права дитини, Конвенція про права дитини, Загальна декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей, Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та ін. На регіональному рівні: Європейська конвенція про здійснення прав дітей, Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та ін.

Проблема окремого розгляду прав дітей постала порівняно недавно. Тільки в результаті демократичних рухів за реформи у XIX ст. держави взяли на себе зобов'язання за захист прав дитини від сваволі батьків. Ще до створення ООН права дітей розглядалися, в основному як заходи, які необхідно було вжити проти рабства, дитячої праці, торгівлі дітьми і проституції неповнолітніх.

У 1923 р. Рада неурядової організації «Міжнародний союз порятунку дітей» («Save the Children International Union») прийняла декларацію з п'яти пунктів про права дитини, відомій як Женевська декларація про права дитини, яку було схвалено п'ятою Асамблеєю Ліги Націй у 1924 р. Ця декларація відзначає початок міжнародного руху за права дітей [1, с. 554]. У ній зазначається, що дитині мають бути надані ті засоби, необхідні для її нормального фізичного розвитку, і зазначається, що голодна дитина має бути нагодована. Прийняття такого нормативного акта на міжнародному рівні стало символом, що містив звернення до урядів країн Європи, щоб створити умови розвитку дітям.

Під час Другої світової війни яскраво виявилися недоліки у міжнародному регулюванні прав і свобод людини. Створення ООН і прийняття Статуту відкрили якісно новий етап міждержавних відносин у цій сфері. Статут ООН покладає на держави юридичні зобов'язання дотримуватися основних прав і свобод людини.

Діти, їх благополуччя і права, завжди знаходилися в центрі уваги з моменту створення ООН у 1945 р., і одним з перших актів Генеральної Асамблеї ООН було створення Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), який сьогодні є головним механізмом міжнародної допомоги дітям.

У 1946 р. Генеральна Асамблея ООН заснувала Міжнародний Надзвичайний Дитячий Фонд як тимчасовий орган з метою надання допомоги в надзвичайних ситуаціях у країнах, спустошених війною. Відповідно до резолюції від 1953 р., Фонд працює на постійній основі, змінивши назву, але зберігши акронім. Генеральна Асамблея ООН уповноважила ЮНІСЕФ відстоювати та захищати права дітей, допомагати у задоволенні їх основних потреб і розширювати їх можливості для самореалізації. ЮНІСЕФ концентрує свою увагу на реалізації прав, передбачених Конвенцією про права дитини, використовуючи їх як план для своїх програм. В Україні також діє представництво ЮНІСЕФ.

Програми ЮНІСЕФ намагаються поєднати стратегії поліпшення доступу до основних соціальних послуг і підвищення їх якості з правовими, політичними і освітніми ініціативами, які сприяють розвитку прав дітей та їх захисту. ЮНІСЕФ допомагає урядам переглядати політику та інституційну систему, а також розробляти та реалізувати закони, які захищають інтереси дітей. Невід'ємною частиною підходу ЮНІСЕФ є створення мож-

ливостей для вираження думки з питань, які впливають на їх життя, а також активної участі у процесах прийняття рішень.

У прийнятій ООН в 1948 р. Загальній декларації прав людини наголошується, що діти повинні бути об'єктом особливої допомоги [2]. Ця теза проголошена у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (зокрема, у ст. 10), а також у статутах і відповідних документах спеціалізованих установ і міжнародних організацій, які займаються питаннями благополуччя дітей.

У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод проголошено право кожного на життя, на свободу й особисту недоторканність, на справедливий суд, на повагу до приватного і сімейного життя, свободу зібрань і об'єднань, заборону катування, рабства і примусової праці та ін.

Генеральною Асамблеєю ООН була проголошена Декларація соціального розвитку та прогресу (11 грудня 1969 р.). Декларація закликає світове співтовариство забезпечити досягнення найвищого рівня охорони здоров'я всього населення по можливості безкоштовно. Метою соціального розвитку і прогресу є також охорона прав матері і дитини, проведення заходів, спрямованих на охорону здоров'я жінки і особливо працюючих матерів під час вагітності і догляду за немовлятами (п «б» ст. 11) [3].

На одинадцятій сесії з 14 листопада до 15 грудня 1960 р. Генеральної конференції ООН з питань освіти, науки і культури було прийнято Конвенцію про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти. Відповідно до неї держави взяли на себе зобов'язання розробляти, розвивати і впроваджувати в життя загальнодержавну політику, яка використовує відповідно до національних умов і звичаїв методи для здійснення рівності можливостей і відносин у галузі освіти, і зокрема: зробити початкову освіту обов'язковою загальною; зробити середню освіту в різних її формах загальною і забезпечити її доступність; зробити вищу освіту доступною для всіх на основі повної рівності і залежно від здібностей кожного; забезпечити дотримання передбаченого законом обов'язку навчання; забезпечити у всіх державних навчальних закладах рівного ступеня однаковий рівень освіти і рівні умови відносно навчання; заохочувати і розвивати підходящими методами освіту осіб, які не отримали початкової освіти або не закінчили її, і продовження їх освіти відповідно до здібностей кожного; забезпечити без дискримінації підготовку до викладацької професії [4].

У Декларації тисячоліття ООН, затвердженій резолюцією Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 р., зазначається, що чоловіки та жінки мають право жити і виховувати своїх дітей у гідних людини умовах, вільних від голоду і страху, насилля, гніту та несправедливості.

Глави держав та урядів зобов'язуються докласти всіх зусиль до того, щоб позбавити своїх одноплемінників, чоловіків, жінок і дітей від принижуючої людську гідність крайньої бідності, за умов якої сьогодні проживає понад 1 млрд. людей. Вони дотримуються того, щоб перетворити право на розвиток на реальність для всіх і позбавити увесь рід людський від бідності. Також сповнені рішучості скоротити вдвічі до 2015 р. частку населення Земної кулі, яке має доход менше одного долара на день, і частку населення, яке страждає від голоду, а також скоротити вдвічі до такого самого терміну частку населення Земної кулі, яке не має доступу до безпечної питної води, у тому числі через нестачу засобів; забезпечити, щоб до того ж терміну у дітей у всьому світі, як у хлопчиків, так і у дівчаток, була можливість отримувати у повному обсязі початкову шкільну освіту і щоб вони мали рівний доступ до всіх рівнів освіти; до того самого терміну досягнути зниження материнської смертності на три четверті і смертності дітей віком до 5 років на дві третини порівняно з їх нинішнім рівнем; надати особливу допомогу дітям, які позбавлені батьків через ВІЛ/СНІД; до 2020 р. забезпечити істотне поліпшення життя мінімум 100 млн. мешканців халуп, як це передбачено ініціативою «Міста без халуп» [5].

В Європейській соціальній хартії (переглянутій) проголошено, що діти та підлітки мають право на особливий захист від фізичних та моральних ризиків, на які вони наражаються. Вони мають право на належний соціальний, правовий та економічний захист.

Міжнародне гуманітарне право містить положення, які стосуються загального та особливого захисту дітей. Щодо загального захисту дітей, передусім, слід констатувати, що їм надається захист від жорстокого поводження сторони, яка знаходиться у конфлікті, і під владою якої вони знаходяться. Також вони віднесені до категорії осіб, які перебувають під захистом четвертої Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни. На них, як на частину цивільного населення, розповсюджуються положення, в основі яких закладений принцип гуманного поводження [6, с. 561].

У Протоколі 1 вперше був сформований принцип особливого захисту дітей під час міжнародних збройних конфліктів: «Діти користуються особливою повагою і їм забезпечується захист від будь-яких непристойних посягань. Сторони, що перебувають у конфлікті, забезпечують їм захист і допомогу, які їм потрібні, беручи до уваги вік або за будь-якої іншої причини» [7].

Четверта Женевська конвенція забороняє державі, що окупує, змінювати громадянський стан дитини. Крім того, така держава не повинна зараховувати дітей у залежні від неї формування [8].

Проблема закріплення прав дитини у загальних міжнародних документах була пов'язана зі зміною бачення та ставлення до дитини в світі у цілому. Права дитини набувають свого закріплення починаючи з 1924 р. (Женевська конвенція про права дитини), згодом у загальних міжнародних документах продовжується розвиток положень щодо прав дитини, також приймаються відповідні документи, якими регулюються виключно права дітей. Поряд зі створенням механізму забезпечення прав дорослих людей світове співтовариство розуміє необхідність існування і такого спеціального механізму для захисту прав дитини, оскільки наймолодша частина людства вимагає особливої уваги та турботи, а тому і захисту. Крім того, спостерігається динаміка і у змістовому наповненні прав дитини від: «...дитині мають бути надані засоби, необхідні для її нормального фізичного розвитку... голодна дитина має бути нагодована» (Женевська декларація про права дитини) - до «об'єкта особливої допомоги» (Загальна декларація прав людини) – «перетворити право на розвиток у реальність», «отримувати в повному обсязі початкову шкільну освіту... рівний доступ до всіх рівнів освіти» (Декларація тисячоліття ООН). Особливої уваги міжнародне співтовариство надає захисту прав дітей за надзвичайних ситуацій.

Література

1. Лінник Н.В. Відповідальність держав за порушення прав дитини //Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 25.
2. Загальна декларація прав людини 1948 р. – К.: Право, 1995.
3. Декларація соціального розвитку та прогресу від 11 грудня 1969 р. // <http://rada.gov.ua>
4. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в сфері освіти від 15 грудня 1960 р.// <http://rada.gov.ua>
5. Декларації тисячоліття ООН, затвердженою резолюцією Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 р. // <http://rada.gov.ua>
6. Савчук Л.О. Захист прав дітей під час військових конфліктів //Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 25.
7. Додатковий протокол 1 – 1977 р. // <http://rada.gov.ua>
8. Женевська конвенція 4 – 1949 р. Про захист цивільного населення // <http://rada.gov.ua>

Гончаренко Е.М. Закрепление прав ребенка в общих международно-правовых актах, которыми регулируются права человека. В статье рассматриваются международные документы по правам человека, в которых провозглашены права детей. Характеризуются особенности закрепления прав детей в Конвенции о защите прав человека и основополагающих свобод, Декларации социального развития, Европейской социальной хартии и др.

Ключевые слова: права человека, права ребенка, международные документы.

O.M. Goncharenko. Child acquired rights in common international and legal acts which regulate human rights. International documents on human rights in the sphere of child acquired rights are analyzed in the article. The peculiarities of child acquired rights in the Convention of Human Rights and Freedoms, in the Declarations of Social Development, in European Social Charter are characterised.

Key words: human rights, child acquired rights, social development, international documents.

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 336.711 (477)

Баженова Ю.В.,

аспірантка економічного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Моделювання правил політики Національного банку України

У статті аналізуються питання макроекономічної політики НБУ, моделювання правил, індикаторів, мети грошово-кредитної політики в Україні. Розглядається використання економічних методів до моделювання правил монетарної політики держави.

Ключові слова: макроекономічна політика, монетарна політика, дискреційна політика, правила монетарної політики, правило Тейлора, грошово-кредитна політика.

Одним з найважливіших питань макроекономічної політики держави є вибір між дискреційною політикою та політикою правил, іншими словами, чи повинен Центральний банк проводити політику пасивну чи активну. Актуальність цього напряму обумовлюють результати політики, а саме – досягнення цільових значень показників економіки.

Науковець Г. Менк'ю у своєму дослідженні «Сучасні напрями розвитку макроекономіки» відзначає, що велика кількість науковців, у тому числі Фінн Кідленд та Едвард Прескотт, обґрунтовують, чому дискреційна політика небажана: влада, яка проводить дискреційну політику, тяжіє до вибору занадто великого рівня інфляції [1]. Наведемо приклад з цієї праці. Припустимо, що економіка пояснюється кривою Філіпса, доповнену очікуваннями, у формі, яку запропонували Фрідмен та Фелпс. Позначимо рівень випуску Y , природний рівень випуску — Y^* , рівень інфляції — π , та очікуваний рівень інфляції — $E\pi$. Рівень випуску визначається як $Y = Y^* + \alpha(\pi - E\pi)$. Для спрощення припустимо, що монетарна влада вибирає для управління рівень інфляції. Звичайно, більш реалістично припустити, що рівень інфляції регулюється за допомогою інструментів. Але для ілюстрації різниці між дискреційною політикою та «політикою правил» припустимо, що монетарна влада управляє інфляцією. Монетарна влада намагається підвищити рівень випуску та знизити рівень інфляції. Припустимо, що функція влади описується наступним чином: $U = Y - \beta\pi^2$, де параметр β показує, наскільки небажаною є інфляція для уряду. Тепер порівняємо монетарну політику, яка слідує правилам, та дискреційну політику [1, с. 442].

Розглянемо насамперед «політику правил». До тих пір, поки агенти розуміють, що влада слідує правилу, очікуваний рівень інфляції є таким, яким його прогнозує влада. Коли очікуваний рівень інфляції досягає рівня фактичного рівня ($E\pi = \pi$), випуск буде на природному рівні ($Y^* = Y$). Яке ж правило є оптимальним? З того моменту, як випуск досягає природного рівня незалежно від рівня інфляції, закріпленого у правилі, не має сенсу взагалі мати інфляцію. Оптимальне фіксоване правило вимагає, щоб монетарна влада забезпечила нульову інфляцію. При дискреційній політиці економіка слідує таким правилам: монетарна влада вибирає рівень інфляції, що дорівнює відношенню граничної корисності від збільшення випуску до граничних витрат від збільшення інфляції. Гранична корисність α

та граничні витрати $2\beta\pi$ не залежать від очікуваного рівня інфляції. Таким чином, «оптимальний» рівень інфляції $\pi = \alpha/2\beta\pi$. Звичайно, раціональні приватні агенти розуміють цільову функцію та обмеження влади, тому вони очікують, що влада обере саме цей рівень інфляції. Таким чином, очікувана інфляція дорівнює фактичній ($E\pi = \pi$), а рівень випуску дорівнює природному ($Y^* = Y$). У цій спрощеній моделі інфляція вище, ніж у випадку «політики правил».

Традиційні пропозиції щодо правил монетарної політики були сформульовані в термінах регулювання грошової маси в обігу. Але центральний банк проводить свою політику здебільшого шляхом регулювання короткострокової номінальної процентної ставки, використовуючи коригування грошової маси в обігу лише як один з індикаторів. До того ж у багатьох країнах зв'язок між цим показником та сукупним попитом за останні роки зруйнований, загрожуючи тим самим концепції формулювання правил монетарної політики в термінах грошової маси. Це спонукало вчених досліджувати правила процентних ставок [2].

Наведемо найбільш відомі та вживані у літературі і практиці правила грошово-кредитної політики [3]:

Таблиця 1

Найбільш відомі правила грошово-кредитної політики

Рік	Назва правила	Рівняння правила	Автори	Авторська специфікація рівняння
1600-і роки	Правило конвертування	$\Delta e_t = 0$	-	-
1898	Правило Вікселя	$i_t = bp_t$	К. Віксель	-
1920	Правило Фішера	$\Delta e_t = -\Delta p_{t-1}$	І. Фішер	-
1953	Правило Фрідмена	$\Delta m_t = const$	М. Фрідмен	-
1983–1985	Правило таргетування номінального доходу	$y_t = 0$	Ч. Бін, Р. Холл	-
1988	Правило МакКаллама	$\Delta m_t = y^* - v_t + p^*$	Б. МакКаллам	-
1992	Правило Гудхарта	$i_t = a + bp_t$	Ч. Гудхарт	$A = 0.03; b = 1.5$
1993	Правило Тейлора	$i_t = bp_t + cy_t$	Дж. Тейлор	$b = 1.5; c = 0.5$
1993	Правило Гендерсона-МакКіббіна	$i_t = bp_t + cy_t$	Д. Гендерсон, У. МакКіббін	$b = 2; c = 0.5$
1992	Індекс кон'юнктури грошового ринку	$i_t = p_t - dq_t$	Спеціалісти Банку Канади	$d = 1/3$
1999	Правило на базі інфляційного прогнозу	$i_t = ai_{t-1} + bE_t p_{t+j}$	Г. Рудебуш и Л. Свенссон	$j = 5; a = 0.5; b = 5$
1999	Правило Болла	$i_t = bp_t + cy_t + dq_t + d_2q_{t-1}$	Л. Болл	$b = 2.51; c = 1.93; d_1 = -0.43; d_2 = 0.3$
2000	Правило Орфанідеса	$i_t = bp_t + cy_t$	А. Орфанідес	$b = 0.5; c = 0.5$
2001	Правило для відкритої економіки Банку Англії	$i_t = ai_{t-1} + bp_t + cy_t + d\Delta e_t$	Н. Батіні, Р. Гаррісон, С. Мілард	$a = 0.68; b = 0.322; c = 0.075; d = -0.014$
2004	Правило Банку Норвегії	$i_t = aTaylorRule + b$ (середнє ставок на грошових ринках торгових партнерів)	Спеціалісти Банку Норвегії	$a = 0.5; b = 0.5$

де i_t — зміна номінальної короткострокової процентної ставки, яке вибирається Центральним банком, у момент часу t ,
 p_t — відхилення інфляції від оптимального значення у момент часу t ,

y_t — відхилення ВВП від потенційного рівня у момент часу t ,
 $E_t p_{t+j}$ — очікувана інфляція у момент часу t ,
 q_t — реальний валютний курс у момент часу t ,
 Δe_t — зміна номінального валютного курсу у момент часу t ,
 Δm_t — номінальний темп приросту грошової маси у момент часу t ,
 y^* — десятилітнє рухоме середнє приросту реального ВВП,
 v_t — чотирирічне рухоме середнє приросту швидкості грошової маси,
 p_t — цільовий інфляційний орієнтир.

Тейлор запропонував просте правило відносно процентної ставки, яке складається з двох елементів. Перший елемент полягає у тому, що номінальна процентна ставка повинна зростати швидше за інфляцію, так що реальна процентна ставка росте при зростанні інфляції. Другий елемент полягає у тому, що процентна ставка повинна падати, коли випуск нижче за природний рівень, і зростати, коли випуск перевищує природний рівень. Запропоноване Тейлором правило лінійно по інфляції і по процентному відхиленню випуску від природного рівня. Тобто, його правило має таку форму:

$$i_t - \pi_t = a + b\pi_t + c(\ln Y_t - \ln \bar{Y}_t), \quad (1)$$

де

π_t — рівень інфляції в період t , розрахований за формулою $\pi_t \equiv \ln P_t - \ln P_{t-1}$,

де

P_t — рівень цін в період t ,
 Y_t — місячний ВВП у період t ,
 $\bar{Y}_t$ — потенціальний ВВП у період t .

Якщо ми позначимо через $\bar{r}_t$ реальну процентну ставку, яка встановлюється, коли $Y = \bar{Y}_t$, і якщо ми припустимо, що ця ставка постійна в часі, (1) еквівалентно

$$i_t - \pi_t = \bar{r} + b(\pi_t - \pi^*) + c(\ln Y_t - \ln \bar{Y}_t), \quad (2)$$

де $\pi^* = (\bar{r} - a)/b$. Цей спосіб представлення правила вказує, що Центральний банк повинен збільшувати реальну процентну ставку у відповідь на перевищення інфляцією свого цільового рівня і перевищення випуском свого природного рівня. Правила відносно процентних ставок у формі (1) і (2) відомі як правила Тейлора.

Останнім часом часто використовують правило Тейлора у такій формі:

$$i_t - \pi_t = \phi + \lambda\pi_t + \theta(\ln Y_t - \ln \bar{Y}_t) + \theta e_t, \quad (3)$$

де e_t — темп зміни валютного курсу в період t .

Якщо припустити, що рівень номінальної процентної ставки встановлюється Центральним банком з огляду не тільки на правило Тейлора, а й на значення проценту у попередньому періоді, то, використовуючи параметр згладжування, (3) можна подати у такій формі:

$$i_t - \pi_t = (1 - \mu)(\phi + \lambda\pi_t + \theta(\ln Y_t - \ln \bar{Y}_t) + \theta e_t) + \mu(i_{t-1} - \pi_{t-1}), \quad (4)$$

де μ — згладжуючий параметр.

Метою цього дослідження є визначення, по-перше, інструментів, за допомогою яких Національний банк України проводить грошово-кредитну політику, по-друге, знаходження, специфікація та оцінка правила грошово-кредитної НБУ.

На першому етапі знаходимо інструменти впливу НБУ. Серед розглянутих інструментів (зміна грошової бази, номінальна та реальна ставки рефінансування) значущі оцінки виявилися у номінальної та реальної ставок рефінансування.

На другому етапі знайдемо специфікацію правила НБУ. Для цього здійснимо оцінку методом найменших квадратів різних форм моделювання процентної ставки:

1. $i_t - \pi_t = \phi + \lambda\pi_t + \theta y_t$,
2. $i_t - \pi_t = (1 - \mu)(\phi + \lambda\pi_t + \theta y_t) + \mu(i_{t-1} - \pi_{t-1})$,

3. $i_t - \pi_t = \phi + \lambda\pi_t + \theta y_t + \varphi e_t,$
4. $i_t - \pi_t = (1 - \mu)(\phi + \lambda\pi_t + \theta y_t + \varphi e_t) + \mu(i_{t-1} - \pi_{t-1}),$
5. $i_t - \pi_t = \phi + \lambda\pi_t + \theta y_t + \gamma \text{emp}_t + \omega m_{1t} + \varphi e_t$
6. $i_t - \pi_t = (1 - \mu)(\phi + \lambda\pi_t + \theta y_t + \gamma \text{emp}_t + \omega m_{1t} + \varphi e_t) + \mu(i_{t-1} - \pi_{t-1})$
7. $i_t = \phi + \lambda\pi_t + \theta y_t + \varphi e_t$
8. $i_t = (1 - \mu)(\phi + \lambda\pi_t + \theta y_t + \varphi e_t) + \mu(i_{t-1} - \pi_{t-1})$
9. $i_t = \phi + \lambda\pi_t + \theta Y_t + \varphi e_t$

де

i_t — темп зміни ставки рефінансування НБУ у період t ,

π_t — рівень інфляції у період t , розрахований за формулою $\pi_t \equiv \ln P_t - \ln P_{t-1}$, де

P_t — рівень цін у період t ,

y_t — розрив між фактичним та потенційним рівнями виробництва у період t , розрахований за формулою $y_t = \ln(Y_t) - \ln(\bar{Y}_t)$, де

$\bar{Y}_t$ — місячний ВВП, скоригований на сезонні компоненти у період t ,

Y_t — потенціальний ВВП, обчислений як скоригований $\bar{Y}_t$ фільтром Ходріка —

Прескотта [4],

e_t — темп зміни валютного курсу у період t ,

emp_t — темп зміни рівня безробіття у період t ,

m_{1t} — темп зміни грошового агрегату М1 у період t .

Найкращими моделями виявилися 4 та 8. Наведемо результати оцінки.

Таблиця 2

Оцінка правила $i_t - \pi_t = (1 - \mu)(\phi + \lambda\pi_t + \theta y_t + \varphi e_t) + \mu(i_{t-1} - \pi_{t-1})$

	Coefficien t	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(16)	0.119666	0.028630	4.179714	0.0001
C(12)	183.0610	28.88080	6.338503	0.0000
C(13)	-71.67115	24.49049	-2.926489	0.0041
C(14)	-0.015180	0.093402	-0.162521	0.8712
C(15)	-0.325155	0.056944	-5.710090	0.0000
R-squared	0.956749	Mean dependent var	20.73857	
Adjusted R-squared	0.955319	S.D. dependent var	18.11154	
S.E. of regression	3.828393	Akaike info criterion	5.561641	
Sum squared resid	1773.448	Schwarz criterion	5.674192	
Log likelihood	-345.3834	Durbin-Watson stat	2.311171	

Таблиця 3.

Оцінка правила $i_t = (1 - \mu)(\phi + \lambda\pi_t + \theta y_t + \varphi e_t) + \mu(i_{t-1} - \pi_{t-1})$

	Coefficien t	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(16)	0.922843	0.017055	54.10910	0.0000
C(12)	210.0582	32.59719	6.444057	0.0000
C(13)	-71.06043	23.79589	-2.986249	0.0034
C(14)	0.005973	0.097529	0.061246	0.9513
C(15)	-0.383897	0.065044	-5.902132	0.0000
R-squared	0.983107	Mean dependent var	20.30714	
Adjusted R-squared	0.982549	S.D. dependent var	19.48396	
S.E. of regression	2.573891	Akaike info criterion	4.767589	
Sum squared resid	801.6150	Schwarz criterion	4.880140	
Log likelihood	-295.3581	Durbin-Watson stat	1.230776	

Як бачимо з викладеного, основними інструментами НБУ є номінальна та реальна ставка рефінансування. Були перевірені гіпотези щодо впливу на інструмент таких індикаторів: інфляція, безробіття, розрив випуску, ВВП, обмінний курс, лагові значення інструменту. Оцінка проводилась методом найменших квадратів. Дані засвідчили, що НБУ не орієнтується при виборі інструменту на розрив випуску. Найбільш значний вплив чинять інфляція та обмінний курс. Не знайдено підтвердження і впливу на безробіття.

Серед подальших напрямів проведення дослідження щодо інструментів грошово-кредитної політики НБУ можна назвати використання очікувань, специфікація правил у формах, відмінних від форми Тейлора, більш глибокий аналіз взаємозв'язку між безробіттям та політикою НБУ.

Література

1. Mankiw G. N. Recent Developments in Macroeconomics: A Very Quick Refresher Course. Money, Credit, and Banking. – P.436–449.
2. Romer D. Advanced Macroeconomics / 2nd ed. — New York: McGraw-Hill Higher Education, 2001. — 651 p.
3. Моисеев С.Р. Правила денежно-кредитной политики // Финансы и кредит. – 2008. – № 8 (296). – С. 16–31.
4. Basdevant O. Learning process and rational expectations: an analysis using a small macroeconomic model for New Zealand // Reserve Bank of New Zealand. Discussion Paper Series. — 2003. –Vol 5.
5. Черняк О.І., Ставицький А.В. Динамічна економетрика. — К: КВІЦ, 2000. — 120 с.
6. Лук'яненко І.Г., Городніченко Ю.О. Сучасні економетричні методи у фінансах: Навч. посіб. — К: Літера ЛТД, 2002. — 352 с.
7. Kydland F.E., Prescott E.C. Rules rather than discretion: the inconsistency of optimal plans //Journal of political economics. — 1977. – Vol. 85. — P. 473–491.

Баженова Ю. В. Моделирование правил политики Национального банка Украины. В статье анализируются вопросы макроэкономической политики НБУ, моделирования правил, индикаторов, целей денежно-кредитной политики в Украине. Рассматривается применение эконометрических методов к моделированию правил монетарной политики государства.

Ключевые слова: макроэкономическая политика, монетарная политика, дискреционная политика, правила монетарной политики, правило Тейлора, денежно-кредитная политика.

J.V. Bazhenova. Modelling of the National bank policy of Ukraine. The article is devoted to the problems of the macroeconomic policy of the National bank of Ukraine and modelling of its rules, objectives and targets of monetary policy in Ukraine. Application of the econometric methods to the state rules of monetary policy modelling is considered.

Key words: macroeconomic policy, monetary policy, Taylor's rule, econometric methods.

УДК [338:351.863]:330.43](477)

Баженова О.В.,

канд. екон. наук, асистент кафедри економічної кібернетики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Чорнодід І.С.,

канд. екон. наук, завідувач кафедри маркетингу АПСВ ФПУ

*Моделювання зовнішньоекономічної безпеки України**

У статті висвітлюються питання моделювання зовнішньоекономічної безпеки України, розглядається використання економетричних методів при моделюванні зовнішньоекономічної безпеки України.

Ключові слова: зовнішньоекономічна безпека, економетричне моделювання, коінтеграція, векторні моделі корекції похибки.

Вагомою складовою економічної безпеки України є її зовнішньоекономічна безпека. Вона полягає у мінімізації збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників, створенні сприятливих умов для розвитку економіки шляхом її активної участі у світовому розподілі праці, відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам.

На сучасному етапі розвитку економіки України нестійкою залишається ситуація із забезпеченням зовнішньоекономічної безпеки України. Основною негативною рисою, що наразі характеризує зовнішньоекономічну безпеку України, є від'ємне сальдо зовнішньоторговельного балансу, що значно впливає на ВВП України та відтік грошей за межі країни [1]. Слід зазначити, що вперше за останніх два роки імпорту товарів досяг критичних значень. Значною мірою це можна пояснити зростанням вартості енергетичних матеріалів при значній питомій вазі, зростанням імпорту продукції машинобудування та споживчих товарів, зокрема легкових автомобілів та побутової техніки. У цьому аспекті слід відзначити праці українських вчених О. Власюка, В. Мунтіяна, В. Шлемка, І. Бінька, І. Ямпольської, В. Андрійчука.

Основа товарної структури зовнішньої торгівлі України, як і раніше, становлять недорогоцінні метали та вироби з них, мінеральні продукти, механічне й електричне обладнання, транспортні засоби та шляхове обладнання, продукція хімічної і пов'язаних з нею галузей промисловості.

Існуюча структура експорту негативно впливає на структурну перебудову економіки України, сприяє поглибленню її технологічного відставання, деіндустріалізації та перетворенню на сировинний придаток інших країн. Продукти критичного імпорту, що надходять переважно з Російської Федерації, становлять близько половини від загального імпорту товарів. Така ситуація негативно позначається на стані енергетичної безпеки України. Суттєвим чинником звуження інвестиційної та споживчої спроможності української економіки, стримування економічної динаміки є вплив фінансових ресурсів з України внаслідок зростання виплат за зовнішніми боргами.

У загальному обсязі імпорту товарів збільшилась частка котлів, машин, апаратів і механічних пристроїв, наземних транспортних засобів, крім залізничних, чорних металів, фармацевтичної продукції. Зменшилась частка енергетичних матеріалів, нафти та продуктів її перегонки, електричних машин і устаткування, паперу та картону.

Російська Федерація залишається найбільшим торговельним партнером України (25,4% експортних та 28,5% імпортованих надходжень). До Туреччини, Італії, Німеччини, Польщі, Білорусі та Казахстану здійснювалось разом 26,6% експортних поставок. Надходження з Німеччини, Туркменистану, Китаю, Польщі, Казахстану та Італії разом становили 34,1% від загального обсягу імпорту.

© Баженова О.В., Чорнодід І.С.

* Стаття підготовлена за підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України.

Одним з найважливіших чинників посилення зовнішньоекономічної безпеки України є підвищення конкурентоспроможності української економіки за умов світової фінансової кризи.

Зростання конкурентоспроможності національної економіки на сучасному етапі можливе лише за умов забезпечення рівних можливостей конкуренції українських виробників з іноземними компаніями на внутрішньому ринку, підвищення національного виробництва та зростання інновацій.

Основними умовами досягнення високого рівня конкурентоспроможності національної економіки є такі:

- переведення функціонування всіх суб'єктів економіки на ефективну роботу за умов конкурентного середовища;
- забезпечення паритетності міжгалузевого переливу капіталу за рахунок вирівнювання умов капіталотворення на різних сегментах ринку;
- залучення «тіньового» сектора до сфери легального обігу фінансових ресурсів і розширення на цій основі власних ресурсів для здійснення підприємницької діяльності;
- формування економічної політики з урахуванням пріоритетів національної безпеки;
- переорієнтація на внутрішні джерела розвитку з метою зниження залежності від країн-партнерів та міжнародних організацій;
- створення стабільної та несуперечливої нормативно-правової бази для впровадження стратегії підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

Рівень зовнішньоекономічної безпеки характеризується широким колом показників-індикаторів [2–5], які умовно можна поділити на кілька груп:

I. Показники, що характеризують стан зовнішньої торгівлі:

- коефіцієнт відкритості національної економіки (відношення обсягу зовнішньої торгівлі до ВВП) (X_1);
- коефіцієнт покриття імпорту експортом (X_2);
- відношення обсягу експорту до ВВП (X_3);
- відношення обсягу імпорту до ВВП (X_4);
- сальдо зовнішньоторговельної діяльності (X_5);
- частка експорту на душу населення (X_6).

II. Показники, що відображають стан боргових зобов'язань країни:

- обсяг зовнішнього боргу у % до ВВП (X_7);
- відношення витрат на обслуговування боргу у % до ВВП (X_8);
- обслуговування довгострокового зовнішнього боргу у % до експорту (X_9);

III. Інші показники:

- частка іноземних інвестицій у ВВП (X_{10});
- резервні активи в тижнях імпорту (X_{11});
- валютний курс національної грошової одиниці (гривні) відносно долара США та євро (X_{12}) та (X_{13}).

Багато макроекономічних показників, а безпосередньо тих, що стосуються зовнішньоекономічної безпеки України, не є стаціонарними, тобто містять трендову або сезонну компоненту. Це значно ускладнює їх аналіз та моделювання. Перетворення ж цих змінних за методом різниць не завжди є коректним та призводить до викривлення первинної інформації.

Це свого часу привело до розвитку теорії про нестационарні часові ряди. Енгл та Гренджер ще у 1987 р. вказали на те, що лінійна комбінація двох чи більше нестационарних рядів може бути стаціонарною [6]. Якщо така стаціонарна лінійна комбінація існує, стверджують, що нестационарні числові ряди коінтегровані. Стаціонарна лінійна комбінація має назву коінтеграційне рівняння та може бути інтерпретована як відношення довготривалої рівноваги серед змінних.

Таким чином, постає задача аналізу та моделювання системи зовнішньоекономічної безпеки України із застосуванням теорії про нестационарні ряди.

Отже, спочатку розглянемо VAR порядку p наступного вигляду:

$$Y_t = \alpha + A_1 Y_{t-1} + \dots + A_p Y_{t-p} + B X_t + \varepsilon_t,$$

де Y_t – вектор розмірності k нестационарних $I(1)$ змінних, X_t – вектор екзогенних змінних розмірності d та ε_t – вектор інновацій. Цей вираз можна переписати наступним чином:

$$\Delta Y_t = \Pi Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \Gamma_i \Delta Y_{t-i} + B X_t + \varepsilon_t,$$

$$\text{де } \Pi = \sum_{i=1}^p A_i - I \text{ та } \Gamma_i = - \sum_{j=i+1}^p A_j.$$

Репрезентаційна теорема Гренджера вказує на те, що, якщо матриця коефіцієнтів Π має знижений ранг $r < k$, тоді існують матриці α та β розмірності $r \times k$ кожні з рангом r , такі що $\Pi = \alpha \beta'$ та $\beta' Y_t$ – стаціонарний ряд $I(0)$. r – кількість коінтеграційних відношень (коінтеграційний ранг), а кожний стовпчик матриці β – коінтеграційний вектор.

Підставляючи отримані вирази в початкову модель, отримуємо векторну модель корекції похибки:

$$\Delta Y_t = \alpha \beta' Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \Gamma_i \Delta Y_{t-i} + B X_t + \varepsilon_t.$$

Лінійна комбінація $\beta' Y_{t-1}$ представляє собою r коінтеграційних рівнянь. Коефіцієнти матриці α вимірюють швидкість коректування i -ої змінної до r рівноважних похибок $Z_{t-1} = \beta' Y_{t-1}$.

Векторна модель корекції похибки (VEC) – це обмежена VAR, що застосовується до коінтегрованих нестационарних рядів. Вона обмежує довготермінову поведінку ендогенних змінних з метою збіжності до їх коінтегрованого відношення, враховуючи при цьому динаміку короткострокового регулювання. Коінтегрований член називають членом корекції похибки, в той час як відхилення від довготривалої рівноваги поступово коригується через ряди короткострокового регулювання.

Член корекції похибки в довгостроковій рівновазі дорівнює нулю. Однак, якщо Y_t відхиляється від довгострокової рівноваги, то член корекції похибки не дорівнюватиме нулеві і кожна змінна коригується для відновлення стану довгострокової рівноваги.

Якщо ми обрахуємо математичні сподівання моделі, то отримуємо такий вираз:

$$(I - \Gamma_1 - \dots - \Gamma_{p-1}) E\{\Delta Y_t\} = \alpha E\{Z_{t-1}\}.$$

Якщо $E\{\Delta Y_t\} = 0$, тоді жодна змінна не має визначеного тренду. Припускаючи, що матриця $(I - \Gamma_1 - \dots - \Gamma_{p-1})$ не вироджена, необхідно щоб виконувалася умова $\alpha E\{Z_{t-1}\} = 0$, де $E\{Z_{t-1}\}$ відповідає вектору констант в коінтеграційних рівняннях. Враховуючи константи в коінтеграційних рівняннях та поклавши $Z_t = Z_{t-1} - E\{Z_{t-1}\}$, модель корекції похибки можна переписати так:

$$\Delta Y_t = \alpha(-\gamma + \beta' Y_{t-1}) + \sum_{i=1}^{p-1} \Gamma_i \Delta Y_{t-i} + B X_t + \varepsilon_t,$$

де γ – вектор констант розмірності r , такий що $E\{\beta' Y_{t-1}\} = E\{Z_{t-1}\} = \gamma$. Як результат, всі члени цього виразу мають нульове середнє та відсутні тренди.

Якщо до моделі додати одну загальну константу, тоді модель матиме такий вигляд:

$$\Delta Y_t = \lambda + \alpha(-\gamma + \beta' Y_{t-1}) + \sum_{i=1}^{p-1} \Gamma_i \Delta Y_{t-i} + B X_t + \varepsilon_t,$$

де λ – вектор однакових елементів λ_1 розмірності k . Довгострокова рівновага відповідає стабільному зростанню з темпом росту однаковим для всіх змінних:

$$E\{\Delta Y_t\} = (I - \Gamma_1 - \dots - \Gamma_{p-1})^{-1} \lambda.$$

Мета тесту коінтеграції – визначити чи є група нестационарних рядів коінтегрованою чи ні. Для проведення тесту коінтеграції найчастіше застосовують методологію Йохансена [2-3], який розробив процедуру оцінювання методом максимальної правдоподібності,

що дозволяє тестування наявності деякої кількості коінтеграційних рівнянь.

Перший крок аналізу — визначити, чи дійсно змінні інтегровані одного порядку. Для цього може бути використаний тест одиничного кореня Діккі-Фуллера [7]. Якщо виявляється, що змінні інтегровані різних порядків, або не інтегровані зовсім, то необхідно змінити специфікацію моделі.

Перший крок у підході Йохансена полягає у тестуванні гіпотез про ранг матриці Π або кількості стовпчиків у матриці β . Оцінка методу максимальної правдоподібності для β еквівалентна матриці, що містить r власних векторів відповідно до r найбільших власних значень матриці $\kappa\kappa'$, що може бути оцінена звичайним методом найменших квадратів.

Позначимо власні значення матриці в спадаючому порядку як $\lambda_1 \geq \lambda_2 \geq \dots \geq \lambda_k$. Якщо є r коінтеграційних відношень (матриця Π має ранг r), тоді повинна виконуватись умова $\log(1 - \lambda_j) = 0$ для найменших $\kappa - r$ власних значень ($j = r + 1, r + 2, \dots, k$). Ми можемо використовувати оцінені власні значення, скажімо $\hat{\lambda}_1 > \hat{\lambda}_2 > \dots > \hat{\lambda}_k$, для тестування гіпотези про ранг Π .

Таким чином, гіпотеза $H_0 : r \leq r_0$ проти альтернативної $H_1 : r_0 < r \leq k$ може бути перевірена за допомогою наступної статистики

$$\lambda_{\text{trace}}(r_0) = -T \sum \log(1 - \hat{\lambda}_j).$$

Цей тест має назву тесту сліду. Він перевіряє чи значимо $\kappa - r_0$ власні значення відрізняються від нуля. Більш того, ми можемо перевірити гіпотезу $H_0 : r \leq r_0$ проти більш обмежуючої альтернативної $H_1 : r = r_0 + 1$, використовуючи

$$\lambda_{\text{max}}(r_0) = -T \log(1 - \hat{\lambda}_{r_0+1}).$$

Альтернативний тест називається тест максимального власного значення та базується на оціненому найбільшому власному значенні $r_0 + 1$.

Слід пам'ятати, що різні комбінації параметрів α та β можуть дати одну й ту ж саму матрицю $\Pi = \alpha\beta'$. Це тому, що $\alpha\beta' = \alpha PP' \beta'$ для будь-якої оберненої матриці P . З цього випливає, що коінтеграційні вектори в β повинні бути нормовані для отримання унікального коінтеграційного відношення. Треба сподіватися, що ці відношення мають економічний сенс.

Показники зовнішньоекономічної безпеки України перевіримо за допомогою кореляційного аналізу, тесту причинності за Гренджером та на стаціонарність. Для моделювання відберемо наступні показники: коефіцієнт покриття імпорту експортом, обсяг зовнішнього боргу у % до ВВП, частка іноземних інвестицій у ВВП, резервні активи в тижнях імпорту, валютний курс національної грошової одиниці (гривні) відносно долара США. Як і більшість економічних показників, вони виявилися нестационарними. Проведення тесту на одиничний корінь Діккі-Фуллера показало, що вони є інтегрованими першого порядку. Отже, до них треба застосувати тест на коінтеграцію Йохансена, проведення якого вказало на наявність одного коінтеграційного рівняння з рівнем значущості 5%:

Trend assumption: Linear deterministic trend

Series: X8 X11 X3 X10 X12

Lags interval (in first differences): 1 to 1

Unrestricted Cointegration Rank Test

Hypothesized No. of CE(s)	Eigenvalue	Trace Statistic	5 Percent Critical Value	1 Percent Critical Value
None *	0.735576	71.28882	68.52	76.07
At most 1	0.613167	40.69422	47.21	54.46
At most 2	0.440987	18.84966	29.68	35.65
At most 3	0.199394	5.473251	15.41	20.04
At most 4	0.015460	0.358368	3.76	6.65

*(**) denotes rejection of the hypothesis at the 5%(1%) level

Trace test indicates 1 cointegrating equation(s) at the 5% level

Далі до цих змінних застосуємо векторну модель корекції похибки. В ході дослідження було проаналізовано близько 30 моделей, що відрізнялися наявністю різних екзогенних змінних та кількістю лагових періодів. Відбір відбувався на основі мінімізації значень

інформаційних критеріїв Акаїка та Шварца, значень t -статистик та виправленого R^2 . Остаточно вибір зупинився на моделі, в якій наявна константа та кількість лагових періодів дорівнює 1. Коінтеграційне рівняння має наступний вигляд (у круглих дужках вказані значення стандартних похибок, у квадратних – значення t -статистик):

Cointegrating Eq:	$X_2(-1)$	c	$X_8(-1)$	$X_{11}(-1)$	$X_{10}(-1)$	$X_{12}(-1)$
CointEq1	1	-0.35522	-0.06705	-0.029433	6.453872	0.056768
			(-0.01007)	(-0.0097)	(-4.49809)	(-0.02383)
			[-6.65932]	[-3.03574]	[1.43480]	[2.38268]

У моделі всі виправлені R^2 прийнятні та дорівнюють відповідно від 0,75 до 0,93. Значення t -статистик у всіх рівняннях також прийнятні. Значення інформаційних критеріїв Акаїка та Шварца приймають відповідно значення – 3,166006 та 5,140779, які є мінімальними серед переглянутих моделей.

Отже, описана модель зовнішньоекономічної безпеки придатна для подальшого практичного застосування. На основі даної моделі отримуємо прогноз на IV квартал 2008 р.: коефіцієнт покриття імпорту експортом (1,096), обсяг зовнішнього боргу у% до ВВП (14,82%), резервні активи в тижнях імпорту (25,032 тижнів), валютний курс національної грошової одиниці (гривні) відносно долара США (6,37 грн.).

Таким чином, отримані значення показників свідчать про негативні тенденції, що відбуваються в зовнішньоекономічній сфері України. Це відбувається переважно за рахунок того, що, як і у попередні роки, товарна структура експорту формується за рахунок поставок чорних металів та виробів з них, продукції хімічної промисловості, харчової промисловості та мінеральних продуктів. Зростання імпорту збільшується більшими темпами ніж експорту, про що свідчить зменшення коефіцієнту покриття. Обсяг резервних активів в тижнях імпорту не дуже високий. Але девальвація курсу гривні може покращити становище українських експортерів.

Література

1. Консенсус-прогноз. Вип. 16, 4-й квартал 2007 р. /www.me.gov.ua.
2. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення /В.Т. Шлемко, І.Ф.Бінько: Моногр. – К: НІСД, 1997. – 144 с. – (Сер. «Нац. безпека»; Вип. 2).
3. Власюк О.С., Ямпольська І.Л. Зовнішня торгівля України: стан та прогноз. – К: НІСД, 1998. – 63с. – (Сер. «Наукові доповіді»; Вип. 49).
4. Розвиток зовнішньої торгівлі України та її економічна безпека. Моногр./ За ред. В.Г. Андрійчука. – К: НІСД, 1999. – 148 с. – (Сер. «Економічні стратегії». – Вип. 4).
5. Національна безпека України, 1994–1996рр.: Наукова доповідь НІСД / Рада національної безпеки і оборони України; Національний ін-т стратегічних досліджень/За ред. О.Ф.Белова – К: НІСД, 1997. – 198с.
6. Engle, R.F. and C.W.J. Granger. Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing //Econometrica. –1987. – №55. – P. 251–276.
7. Dickey, D.A. and W.A. Fuller. Distributions of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root// Journal of American Statistical Association. – 1979. – №75. – P. 427–431.

Баженова Е.В., Чернодид И.С. Моделирование внешнеэкономической безопасности Украины. В статье освещаются вопросы моделирования внешнеэкономической безопасности Украины, рассматривается применение эконометрических методов при моделировании внешнеэкономической безопасности Украины.

Ключевые слова: внешнеэкономическая безопасность, эконометрическое моделирование, коинтеграция, векторные модели коррекции ошибки.

O.V. Bazhenova, I.S. Chornodid. The modelling of the external economic security in Ukraine. The article is devoted to the question of modelling of the external economic security in Ukraine. The application of the econometric methods to the Ukraine's external economic security modelling is considered.

Key words: external economic security, econometric methods, cointegration, vector models of error correction.

УДК 331.101(477+438)

Богоявленська Ю.В.,

канд. екон. наук, доцент кафедри управління персоналом і економіки праці,
Житомирського державного технологічного університету

Соціально-трудова відносина в Україні та Польщі: формування, функціонування, перспективи розвитку

У статті досліджуються механізми функціонування соціально-трудова відносин в Україні й Польщі. Встановлені етапи, позитивні та негативні аспекти їх формування. Визначені загальні риси, відмінності і стратегічні орієнтири розвитку у процесі глобалізації праці.

Ключові слова: соціально-трудова відносина, правове забезпечення, трудові договори, винагорода за працю, податкове навантаження на фонд оплати праці підприємств і працюючих, охорона праці в Україні та Польщі.

Суспільно-політичні та економічні аспекти польсько-української співпраці в європейському контексті роблять визначальним для цих країн такий напрям розвитку як соціально-трудова відносина. Міждержавні взаємини активізують необхідність обопільного ухвалення змін у національному законодавстві відповідно до норм і положень міжнародного права. Проте слід наголосити, що кожна з країн має ухваленими такі нормативні акти, які розроблялися й укладалися з урахуванням тенденцій суспільного розвитку у певні історичні періоди.

При цьому мало приділяється уваги тому, що Україна та Польща використовують різні підходи до національної самоідентифікації, але, водночас, мали спільне «про-соціалістичне» минуле. Відтак, законодавству щодо забезпечення ефективного функціонування системи соціально-трудова відносин в обох державах мають бути притаманні особливі, осучаснені риси, дослідження яких у світлі глобалізаційних процесів постає актуальним теоретичним і практичним завданням.

Механізми формування та процеси функціонування систем соціально-трудова відносин в Україні та Польщі досліджуються вченими відповідних країн відокремлено. Найбільше розвідок у цьому напрямі мають наукові інститути при Академіях наук, зокрема в Україні – Інститут демографії і соціальних досліджень НАН України, Рада з вивчення продуктивних сил НАН України, Науково-дослідний інститут праці і зайнятості населення Міністерства праці та соціальної політики України та НАН України, Інститут регіональних досліджень НАН України, а також кілька профільних, спеціалізованих інститутів – Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України Міністерства праці та соціальної політики України, Академія праці і соціальних відносин ФПУ та ін. У Польщі основні дослідження проводяться Відділенням суспільних наук №1 Польської академії наук.

Спільне ж бачення окресленої проблематики в обох державах ще не набуло значного поширення у наукових колах та інституціях громадянського суспільства. В Україні дослідженням соціальних аспектів розвитку трудова відносин у Польщі займаються Ю. Візитів, К. Двірна, В. Дячок, О. Рябченко та ін. Відповідні наукові публікації щодо України у провідних, фахових польських виданнях мають С. Рудницький, С. Сухачов та ін. Історичний і політологічний аспект проблеми, щодо якого опрацьовано найбільшу кількість матеріалу, досліджували А. Киридон, А. Крупник, Г. Луцишин, С. Троян. З економічних позицій зазначені питання в основному розглядалися у контексті розвитку соціально-трудова відносин у ЄС, результати наукових пошуків щодо якого мають С. Біляцький, А. Хахлюк, Т. Мірошниченко.

Отже, спираючись на результати проведених досліджень, зважаючи на тенденції та динаміку трансформаційних процесів, що відбуваються в обох країнах, використовуючи відповідний науковий інструментарій, у статті пропонується розгляд невирішених раніше частин загальної проблеми.

Метою нашої статті є розкриття проблеми формування та функціонування соціально-трудових відносин в Україні та Польщі, а також визначення перспектив розвитку останніх у світлі глобалізаційних процесів.

Геополітичні та гео економічні зміни, що сприяють прискоренню процесів реформації структури суспільства, обумовлюють необхідність підсилення соціально-економічної підтримки громадян держави згідно з актуалізуючими гуманістичними концепціями. Проте, розвиток системи соціально-трудових відносин будь-якої країни має базуватися на історичному досвіді. Відтак, віхи формування та функціонування перших вимагають ґрунтовного дослідження.

Новий етап формування соціально-трудових відносин для багатьох країн світу розпочався наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст., що значною мірою було обумовлено застосуванням в управлінській практиці концепції «економічного біхевіоризму» та переглядом підходів щодо розгляду вже не стільки «трудових ресурсів», скільки «людського капіталу». Проте, і в Україні, що входила у той період до складу СРСР, і у країнах Варшавського договору, до яких належала Польща, концепцію людського капіталу все ще розглядали суто «ресурсно».

Прогресивними кроками для обох зазначених країн виявились розробка та ухвалення кодексів, що відтоді стали основними документами, призначеними для регулювання відносин у сфері праці. Так, починаючи з 10 грудня 1971 р. соціально-трудові відносини в Україні в основному почали регулюватися Кодексом законів про працю Української РСР* [1], а у Польщі – з 26 червня 1974 р. – Трудовим кодексом (далі – ТК) [2].

Зміни в українському Кодексі з'явились з незалежністю України: редакції зазнала і сама назва, що з 18.02.1992 р.** почала звучати як Кодекс законів про працю України (далі – КЗпПУ) [3]. КЗпПУ *визначив* правові засади і *гарантії* здійснення громадянами України права розпоряджатися своїми здібностями до продуктивної та творчої праці й мав призначення *регулювати* трудові відносини всіх працівників, сприяючи зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності суспільного виробництва й піднесенню на цій основі матеріального та культурного рівня життя трудящих, зміцненню трудової дисципліни, поступовому перетворенню праці на благо суспільства, на першу життєву потребу кожної працездатної людини.

У Трудовому кодексі Польщі визначено права й обов'язки працівників і роботодавців. Насамперед, ним мають *регулюватись*: виникнення, зміст і припинення трудових відносин; права й обов'язки сторін трудового договору; оплата праці; відпустки й звільнення від роботи; працевлаштування, у тому числі жінок і неповнолітніх та його охорона; вирішення суперечок, що впливають із трудових відносин. Слід наголосити, що ТК Польщі містить положення, яких і досі немає в КЗпПУ; це, зокрема, стосується працевлаштування *польського громадянина за кордоном* у польському представництві, місії та ін., а також в іноземному представництві, що діє на території Республіки Польща, якщо міжнародні договори або угоди не передбачають інше. А з 02.06.1996 р. при підготовці виконавчих та інших положень до ТК трудового законодавства до відповідної роботи залучаються профспілки й організації роботодавців.

З викладеного можна визначити, що базовий процес формування соціально-трудових відносин в обох країнах завершився випрацюванням належного правового забезпечення; проте польське більшою мірою висвітлювало положення щодо національної самоідентифікації громадян.

Визначимо особливості сучасного етапу функціонування соціально-трудових відносин у досліджуваних державах, зокрема в частині укладання трудових договорів (табл. 1).

Відтак можемо констатувати, що КЗпПУ ширше розкриває права працюючих під час укладання трудового договору, а ТК Польщі жорсткіше регулює дії роботодавця щодо внесення будь-яких змін до тексту відповідного договору.

* Дата набуття чинності 01 червня 1972 р. – Прим. авт.

**Набуття чинності – 10.04.1992 р. – Прим. авт.

Таблиця 1

Порядок і процедура укладання трудових договорів в Україні та Польщі

Україна	Польща
<p>Працівники реалізують право на працю шляхом укладення <i>трудового договору</i> про роботу на підприємстві, в установі, організації або з фізичною особою.</p> <p><i>Особливість</i>: в окремих випадках у разі укладення трудового договору між працівником і фізичною особою остання повинна у <i>тижневий строк</i> з моменту фактичного допущення працівника до роботи зареєструвати <i>укладений у письмовій формі</i> трудовий договір у державній службі зайнятості за місцем свого проживання у порядку, визначеному Міністерством праці та соціальної політики України (ст. 24-1 КЗпПУ).</p> <p>При укладенні трудового договору може бути обумовлене угодою сторін <i>випробування</i> з метою перевірки <i>відповідності працівника роботі</i>, яка йому доручається. Строк випробування при прийнятті на роботу <i>не має перевищувати трьох місяців</i>, а в окремих випадках, за погодженням з відповідним виборним органом первинної профспілкової організації, – <i>шести місяців</i>. Строк випробування при прийнятті на роботу <i>робітників</i> не може перевищувати <i>одного місяця</i> (ст. 27 КЗпПУ).</p> <p>До початку роботи за укладеним трудовим договором власник або уповноважений ним орган зобов'язаний:</p> <ul style="list-style-type: none"> – роз'яснити працівникові його <i>права і обов'язки та проінформувати під розписку про умови праці</i>, наявність на робочому місці, де він працюватиме, небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, та можливі наслідки їх впливу на здоров'я, його права на пільги і компенсації за роботу за таких умов відповідно до чинного законодавства і колективного договору; – ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку <i>та колективним договором</i>; – визначити працівникові робоче місце, <i>забезпечити</i> його необхідними для роботи засобами; – проінструктувати працівника з техніки безпеки, виробничої санітарії, гігієни праці і протипожежної охорони. 	<p>Працевлаштування працівника відбувається на підставі <i>трудового договору</i>.</p> <p>Роботодавець зобов'язаний підтвердити рід укладеного договору і його умови <i>не пізніше ніж у день початку роботи</i> (ст. 29 ТК).</p> <p>Роботодавець, який приймає працівника, зобов'язаний <i>вказати місце виконання роботи</i> й у письмовій формі проінформувати його:</p> <ul style="list-style-type: none"> – про час виконання роботи (у які дні і у які години); – про тривалість його робочого дня, тривалості відпустки і терміну попередження про звільнення. <p>Кожна <i>зміна місця виконання роботи вимагає згоди працівника</i>, а у випадку відсутності його згоди необхідно <i>скласти документ, що попереджає про зміну умов договору</i>.</p> <p>Кодексом не визначається, якого роду трудовий договір повинен бути укладений. Однак із усієї сукупності врегульованих впливає, що трудовий договір укладається на:</p> <ul style="list-style-type: none"> а) випробувальний термін (<i>не більше трьох місяців</i>); б) на визначений або невизначений термін; в) або на час виконання визначеної роботи. <p>З 1 травня 2004 р. діє положення, яким обмежується число договорів, які укладаються з одним працівником на визначений час, до двох договорів.</p> <p>Відповідно до ст. 25 ТК роботодавець має право укласти черговий (третій) договір тільки на невизначений час, якщо перерва між розірванням попереднього договору і набуттям сили чергового <i>не перевищує одного місяця</i>.</p>

Джерело: складено автором на підставі [1; 2].

Піддамо аналізу процедуру розірвання трудових відносин роботодавця та працівника (табл. 2).

Таблиця 2

Розірвання трудового договору в Україні та Польщі

Україна	Польща
<p>Працівник має право розірвати трудовий договір, укладений на невизначений строк, попередивши про це власника або уповноважений ним орган <i>письмово за два тижні</i> (ст. 38 КЗпПУ).</p> <p>Строковий трудовий договір підлягає розірванню достроково на вимогу працівника в разі його хвороби або інвалідності, які перешкоджають виконанню роботи за договором, порушення власником або упов-</p>	<p>Термін попередження про розірвання трудового договору, укладеного на невизначений термін, залежить від <i>стажу роботи на даному підприємстві</i>. Так, <i>роботодавець попереджає про розірвання договору</i>:</p> <ul style="list-style-type: none"> а) <i>за два тижні</i>, якщо даний працівник пропрацював у нього менше шість місяців; б) за один місяць – якщо пропрацював не менш 6 місяців; в) за три місяці – якщо пропрацював не менш 3-х років.

Україна	Польща
<p>новаженим ним органом законодавства про працю, колективного або трудового договору.</p> <p>Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення терміну його чинності можуть бути розірвані <i>власником</i> або уповноваженим ним органом лише у випадках:</p> <ul style="list-style-type: none"> – змін в організації виробництва і праці; – виявленої невідповідності працівника зайнятій посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я; – систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку; – прогулу; – нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців поспіль внаслідок тимчасової непрацездатності; – поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу; – появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння; – вчинення за місцем роботи розкрадання майна власника. 	<p>Якщо розірвання договору відбувається з <i>ініціативи працівника</i>, він зобов'язаний попередити роботодавця <i>в такі самі терміни</i>.</p> <p>У випадку розірвання трудового договору з ініціативи підприємства роботодавець вправі скоротити в односторонньому порядку термін попередження (навіть до одного місяця) і при цьому зобов'язаний сплатити працівникові <i>компенсацію</i> за термін попередження, який залишився, а також <i>вихідну допомогу, пов'язану із втратою роботи</i>.</p> <p>Існують положення, які дозволяють розірвати трудовий договір без попередження, зокрема у випадку провини працівника. Так, ст. 52 ТК дозволяє роботодавцеві самостійно оцінити, чи носить провина працівника характер «серйозного порушення основних обов'язків працівника».</p> <p><i>Працівник має право розірвати трудовий договір без попередження</i> (ст. 55, п. 1¹ ТК), якщо роботодавець виявив стосовно нього «серйозне порушення обов'язків». Розірвання договору в такому порядку дає працівникові <i>право одержати компенсацію</i> у розмірі його винагороди за передбачений термін попередження. Однак, якщо працівник не представить достатнього обґрунтування, <i>роботодавець може подати на нього в суд</i> по трудових спорах і зажадати відшкодування збитку.</p> <p>Додаткові зобов'язання для роботодавців впливають також зі зміненого положення ст. 30 п. 2¹ ТК. Відповідно до нього, терміни попередження про розірвання трудового договору, обчислювані тижнями або місяцями, повинні закінчуватися в <i>суботу</i> або в <i>останній день місяця</i>. Таке загальне врегулювання може мати позитивні наслідки для працівника, з яким розривається договір з дво тижневим терміном попередження.</p> <p>Згідно з ТК розірвання трудового договору, укладеного на невизначений термін, вимагає письмового обґрунтування. У випадку розгляду справи в суді роботодавець не може посилатися на інші причини звільнення працівника, крім тих, котрі були зазначені в попередженні про звільнення.</p>

Джерело: складено автором на підставі [1; 2]

Отже, слід наголосити, що в Україні роботодавець має більше повноважень щодо розірвання трудових відносин з працівником в односторонньому порядку, чіткіше визначені відповідні умови. На жаль, за сучасних умов деформації світової економічної системи для багатьох суб'єктів господарювання «необхідність оптимізації» організаційних структур є основною причиною звільнення працівників (часом і не завжди виправданим). У Польщі ж юридично обґрунтованіше викладені положення щодо термінів розірвання трудових договорів, більше захищені та працівник і роботодавець щодо ймовірної безпідставності заяв кожної із сторін стосовно неузгодженості дотримання процедур відповідних взаємовідносин.

Питання винагороди за роботу в обох країнах також мають певні відмінності. Зокрема, в Україні вирізняють дві форми – погодинна й відрядна – та число систем оплати праці, а у Польщі винагорода визначається за погодинною, відрядною, преміально-погодинною, змішаною системах оплати праці. Крім того, у нашій державі економічні, правові й організаційні засади оплати праці працівників, які перебувають у трудових відносинах, на підставі трудового договору з підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності, а також з окремими громадянами, сфера державного й договірної регулювання оплати праці, спрямовані на забезпечення відтворювальної та стимулюючої функцій заробітної плати, визначаються ще й законами України про Державний бюджет і Законом

України «Про оплату праці». Так, положеннями ст. 15 останнього визначено, що форми та системи оплати праці, норми праці, розцінки, тарифні сітки, схеми посадових окладів, умови запровадження і розміри надбавок, доплат, премій, винагород та інших заохочувальних, компенсаційних і гарантійних виплат встановлюються підприємствами у *колективному договорі* з дотриманням норм і гарантій, передбачених законодавством, генеральною та галузевими (регіональними) угодами [4]. Розмір мінімальної заробітної плати в Україні з 01.12.2008 р. встановлено на рівні 605 грн., що визначено Законом України «Про Державний бюджет України на 2008 р.». Також вітчизняним законодавством передбачено встановлення 8-годинного робочого дня та 40-годинного робочого тижня (за винятком окремих категорій працюючих), надання щорічної, основної, відпустки, тривалість якої диференційована залежно від роду занять, виконуваних робіт (у середньому – 24 календарних дні на рік), і яку можна отримати пропорційно й з відповідною оплатою фактично відпрацьованому часу *через шість місяців* безперервної роботи на підприємстві.

У Польщі обов'язки роботодавця і працівника детально визначаються правилами внутрішнього трудового розпорядку, однак останні не можуть погіршувати передбаченого у ТК положення працівника. Встановлена законом тривалість робочого часу, за винятком особливо оговорених випадків, також не може перевищувати 8 год. на добу і 40 год. на тиждень у прийнятій розрахунковий період; понаднормова праця повинна оплачуватися додатково. Тривалість робочого часу неповнолітніх (старше 16, але молодше 18 років) скорочена. Працівник має право на відпустку тривалістю від 20 до 26 *робочих днів* залежно від стажу роботи та займаної посади. Право на першу відпустку надається після кожного місяця роботи у розмірі 1/12 частини відпустки за умов попереднього *відпрацьовування одного року*. Право на чергові відпустки працівник здобуває у кожному наступному календарному році. Відповідно до ТК, у відпустку *не входять неробочі суботи*.

Щодо оплати, то у жовтні поточного року середня заробітна плата в секторі державних підприємств у Польщі становила 3241 злотих (близько 6500 грн.); на решті підприємств вона була на 200 злотих менше [5]. У разі зміни розміру винагороди, зокрема зменшення, працівника має бути попереджено; підвищення винагороди вимагатиме підтвердження в письмовому вигляді.

В Україні ж середня заробітна плата у відповідному періоді становила 1917 грн. [6]. Отже, сьогодні її розмір у Польщі перевищує «український» *більш як утричі*.

Податкове навантаження на фонд оплати праці підприємств і працюючих, а також схеми нарахувань і проведення відрахувань відповідних податків суттєво відрізняються в обох країнах (табл. 3).

Відтак, можна визначити, що наразі в Україні діє набагато простіша схема нарахувань і відрахувань страхових внесків до відповідних фондів та бюджетів. Податкового тиску на фонд оплати праці у нашій країні більше зазнають ті підприємства, що платниками податку на прибуток на загальних підставах (аніж ті, що сплачують єдиний податок), а у Польщі – податкове навантаження пропорційно розподілено між роботодавцями та працівниками. Ефективно виявила себе практика держави-сусіда щодо сплати «пенсійних» податків навпіл обома сторонами соціально-трудова відносин.

Таблиця 3

Нарахування на фонди оплати праці та відрахування із заробітної плати працюючих в Україні та Польщі

Україна	Польща
1. Підприємство, установа, організація сплачує: 1.1. До Пенсійного фонду – 33,2%. 1.2. До Фонду соціального страхування: 1.2.1. з тимчасової втрати працездатності 1,5%; 1.2.2. на випадок безробіття – 1,3%; 1.2.3. від нещасних випадків – від 0,2% до 6,62% залежно від галузі та від кількості людей, зайнятих на підприємстві.	1. Підприємство, установа, організація сплачує: 1.1. До управління соціального страхування (ZUS): 1.1.1. Від свого імені: на допомогу у зв'язку з нещасними випадками – відповідно до закону від 13.10.2002 р. про соціальне страхування в зв'язку з нещасними випадками на роботі і професійних захворюваннях; з 01.01.2003 р. розмір ставки залежить від галузі і від кількості людей, зайнятих на підприємстві. 1.1.2. <i>Працівником і роботодавцем навпіл</i> у розмірі:

<p>1.3. До Державного фонду захисту інвалідів – 0,5-4% від річного фонду оплати праці, якщо кількість зайнятих перевищує 8 осіб і немає працевлаштованих інвалідів (за деякими винятками, передбаченими у Законі про працевлаштування і реабілітацію інвалідів).</p> <p>Роботодавці звільнені від цих внесків, якщо кількість працевлаштованих інвалідів становить не менше однієї особи на 20 працюючих.</p> <p>2. Працівник сплачує:</p> <p>2.1. До Пенсійного фонду – 2%;</p> <p>2.2. До Фонду соціального страхування:</p> <p>2.2.1. з тимчасової втрати працездатності: 0,5% – якщо заробітна плата менше, та 1% – якщо заробітна плата більше прожиткового мінімуму для працездатної особи.</p> <p>2.2.2. на випадок безробіття – 0,5%, крім працюючих пенсіонерів.</p> <p>2.3. Податок з доходів фізичних осіб – 15% фонду оплати праці одного працюючого за вирахуванням утримань до Пенсійного фонду України та фондів соціального страхування, окрім осіб, які мають право на отримання податкової соціальної пільги.</p> <p>Від сплати страхових внесків звільнюються: застраховані особи на період відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку та відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею шестирічного віку за медичним висновком; застраховані особи в частині отриманої допомоги по частковому безробіттю.</p>	<p>19,52% заробітної плати брутто – на пенсію за віком; 13,00% – на пенсію по інвалідності.</p> <p>До Фонду праці – внесок у 2,45%.</p> <p>До Фонду гарантованих виплат для трудящих – 0,15%.</p> <p>1.4. До Державного фонду реабілітації інвалідів – щомісяця, якщо кількість зайнятих перевищує 25 осіб (за деякими винятками, передбаченими у Законі про працевлаштування і реабілітацію інвалідів).</p> <p>Роботодавці звільнені від цих внесків, якщо працюючі в них інваліди становлять не менш 6% усіх зайнятих.</p> <p>Роботодавці, в яких цей показник становить 7% і більше, користуються також пільгами в сплаті податку на прибуток у розмірі, що залежить від частки інвалідів у загальному числі працівників, аж до повного звільнення від податку на прибуток.</p> <p>2. Працівник сплачує:</p> <p>2.1. До ZUS:</p> <p>2,45% – на допомогу по хворобі і материнству; 8,75% – медичне страхування; базою нарахування є зарплата брутто, зменшена на вищезазначені соціальні внески; а також відрахування, визначені вище п. 1.1.2.</p> <p>2.2. Прибутковий податок:</p> <p>Для громадян Польщі з 2006 р. діють три податкові ставки:</p> <table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <thead> <tr> <th colspan="2" style="text-align: center;">Розмір сукупного податку, яким обкладається особа, отриманого в календарному році (у злотих)</th> <th style="text-align: center;">Ставка податку</th> </tr> <tr> <th style="text-align: center;">Більше</th> <th style="text-align: center;">До</th> <th></th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td style="text-align: center;">–</td> <td style="text-align: center;">37024</td> <td>19% від доходу мінус 530,08 зл.</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">37024</td> <td style="text-align: center;">74048</td> <td>6.504,48+30% від суми, що перевищує 37.024 зл.</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">74048</td> <td style="text-align: center;">–</td> <td>17611,68 зл.+40% від суми, що перевищує 74048 зл.</td> </tr> </tbody> </table> <p>Для іноземних громадян, які працюють у Польщі – 20 %.</p>	Розмір сукупного податку, яким обкладається особа, отриманого в календарному році (у злотих)		Ставка податку	Більше	До		–	37024	19% від доходу мінус 530,08 зл.	37024	74048	6.504,48+30% від суми, що перевищує 37.024 зл.	74048	–	17611,68 зл.+40% від суми, що перевищує 74048 зл.
Розмір сукупного податку, яким обкладається особа, отриманого в календарному році (у злотих)		Ставка податку														
Більше	До															
–	37024	19% від доходу мінус 530,08 зл.														
37024	74048	6.504,48+30% від суми, що перевищує 37.024 зл.														
74048	–	17611,68 зл.+40% від суми, що перевищує 74048 зл.														

Джерело: складено автором на підставі [7, с.118–119, 123–124; 8] та інших пов'язаних законодавчих і нормативних актів.

Отже, таким чином виявляємо невикористані резерви нашої податкової системи та перспективи їх використання, у тому числі з ухваленням Податкового Кодексу.

Основними контролюючими органами, що здійснюють Державний нагляд за додержанням положень законів та інших нормативно-правових актів про охорону праці в Україні є спеціально уповноважені державні органи з питань гігієни праці, пожежної безпеки, радіаційної безпеки та центральний орган виконавчої влади з нагляду за охороною праці. У Польщі нагляд за охороною праці відноситься до компетенції Державної трудової інспекції, завданням якої є контроль за дотриманням трудового законодавства, особливо техніки безпеки і гігієни праці [7, с. 118].

Таким чином, за результатами проведеного дослідження доходимо таких висновків:

- періодизація соціально-трудова відносин характеризується умовністю підходів, що обумовлено відносною нетривалістю історії їх розвитку;
- вітчизняне законодавство з питань регулювання соціально-трудова відносин переважно спрямовано на захист інтересів працівника, аніж роботодавця; законодавство Польщі більшою мірою визначає паритетність обох сторін безвідносно юридичних, економічних чи соціальних складових цих відносин;
- кількість контролюючих органів у країні-сусідці інтегрована до оптимальної; в Україні – вельми диференційована, що спричинює уповільнення діяльності

суб'єктів господарювання (особливо у разі проведення числа планових і «позапланових» перевірок).

Перспективи розвитку систем соціально-трудова відносин України та Польщі:

- подальший розвиток соціально-трудова відносин обох країн, незважаючи на наявні розбіжності, має відбуватися виключно у світлі трансформаційних соціально-економічних і організаційно-правових змін у світовому господарстві;
- аналіз ефективності функціонування системи соціально-трудова відносин повинен набути виключно комплексного (а не постатейного) характеру – як це й запропоновано у науковому дослідженні;
- національне законодавство країн, незважаючи на глобалізаційні процеси, повинно сприяти національній самоідентифікації їх громадян.

Отже, наявні напрацювання можуть бути поступово вдосконалені і на цій основі набувати подальшої систематизації.

Література

1. Кодекс законів про працю Української РСР від 10.12.1971 р. № 322-VIII //Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – (Офіц. вид.: Щотижневий нормат. бюл. укр. та рос. мовами /Верховна Рада УРСР). – К.: Парламентське видавництво, 1971.
2. Kodeks Pracy. Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. z późniejszymi zmianami. – Режим доступу: http://www.idn.org.pl/sonnszz/KP_DI.htm. – Назва з екрану.
3. Закон України від 18.02.1992 р. № 2134-XII «Про внесення змін і доповнень, що стосуються розгляду індивідуальних трудових спорів, до Кодексу законів про працю Української РСР та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів» //Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – (Офіц. вид.: Щотижневий нормат. бюл. укр. та рос. мовами / Верховна Рада України). – К.: Парламентське видавництво, 1992.
4. Закон України від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР «Про оплату праці» //Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 17. – (Офіц. вид.: Щотижневий нормат. бюл. укр. та рос. мовами. /Верховна Рада України). – К.: Парламентське видавництво, 1995.
5. Główny Urząd Statystyczny. – Режим доступу: <http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xchg/gus>. – Назва з екрану.
6. Середня заробітна плата за видами економічної діяльності за місяць у 2008 р. Державний комітет статистики України. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/gdn/Zarp_ek_m/zpm2008_u.htm. – Назва з екрану.
7. Польша – твой экономический партнер. Институт конъюнктуры и цен внешней торговли; Министерство экономики Польши. – Варшава: Институт конъюнктуры и цен внешней торговли, 2006. – 193 с. – ISBN 83-89897-13-X.
8. Закон України від 22.05.2003 р. № 889-IV «Про податок з доходів фізичних осіб» //Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 37. – (Офіц. вид.: Щотижневий нормат. бюл. укр. та рос. мовами /Верховна Рада України). – К.: Парламентське видавництво, 2003.

Богоявленская Ю.В. Социально-трудовые отношения в Украине и Польше: формирование, функционирование, перспективы развития. В статье исследуются механизмы функционирования социально-трудовых отношений в Украине и Польше. Установлены этапы, позитивные и негативные аспекты их формирования. Определены общие черты, отличия и стратегические ориентиры развития в процессе глобализации труда.

Ключевые слова: социально-трудовые отношения, правовое обеспечение, трудовые договора, поощрение за труд, налоговая нагрузка на фонд оплаты труда предприятий и работающих, охрана труда в Украине и Польше.

J.V. Bogoiavlenska. The methods of social and labor relations and its functioning in Ukraine and Poland. The methods of social and labor relations and its functioning in Ukraine and Poland are investigated. The stages, the positive and negative aspects of their formation are established. The common features, differences and strategic points of the development in the process of job globalisation are defined.

Key words: social and labor relations, legal provision, labor agreement, work encouragement, labour protection.

Імпліцирування аксіологічної парадигми в управління підприємствами: економічні передумови та філософський базис

У статті розглядаються економічні передумови і філософський базис імпліцирування аксіології в управління підприємствами. Аналізується необхідність дослідження ціннісних основ в управлінні економічним розвитком підприємств. Визначаються види функцій цінностей у контексті їх використання в управлінні.

Ключові слова: цінність, аксіологія, аксіологічний підхід, функції цінностей, управління, ціннісно орієнтований підхід.

Нинішня фаза суспільного розвитку, яка пов'язана із включенням суб'єктів господарської діяльності до глобальної економічної системи, перебудовою ринків капіталу й інших інституцій ринкової економіки, універсальністю системних трансформацій, що стосуються всіх сфер суспільства, актуалізує вирішення наукової проблеми формування концепцій управління, які б найбільш продуктивно відображали ці процеси. При цьому слід усвідомити, що головний вектор змін пролягає до терціалізації економіки як ключового критерію розбудови постіндустріального інформаційного суспільства [1].

Незважаючи на те, що у науковому колі сформувався достатній науково-інформаційний доробок щодо використання методичних підходів як для дослідження й опису процесів та явищ, так і удосконалення управлінських концепцій, зазначимо, що життєвий цикл теорій управління відносно нетривалий (порівняно, наприклад, з математичними або фізичними) і це відбивається на інтерпретації економічного змісту управлінських концепцій та відсутності універсального способу, методу або прийому, які гарантують ефективне управління будь-яким підприємством.

Слід підкреслити, що суперечливі процеси соціально-економічних змін, що відбуваються в Україні, пов'язані з особливостями сучасного постіндустріального суспільства. Як зазначає В. Іноземцев, «...постіндустріальний світ починає усвідомлювати, що суто економічні методи вже не слугують цілям формування єдиного гармонійного світового порядку» [2].

В.А. Панков у своєму науковому дослідженні визначив та довів, що об'єктивно необхідним є перехід до нової ідеології корпоративного стратегічного менеджменту як комплексно-цільової системи управління на підставі *концепції ціннісного підходу*, що передбачає підпорядкування всіх підпроцесів функціонального і лінійного управління пріоритетним цілям створення граничної корисності, визначення потенційних інтересів і формування потреб замовників, розвиток бізнесу у напрямі створення майбутніх ринків збуту [3].

У цьому сенсі доцільно навести думку науковців, які доводять, що *управління в будь-якому історичному періоді буде неефективним за відсутності комплексного ціннісного вибору, цілевстановлення, загального бачення шляхів і механізмів досягнення поставлених завдань* [4].

Л. Баева зауважує, що необхідність пояснення феномену цінностей обумовлюється тим, що проблематика вивчення їх сутнісних контекстів та смислових ознак починає привертати увагу дослідників, саме за умов руйнування традиційних стандартів мислення [5].

За цих обставин доречним аргументом є заключне Комюніке III Міжнародної конференції Світового банку (1995 р.), присвячене фінансовим аспектам стійкого розвитку, в якому наголошується, що «.....наша система економічних вимірників збиткова: хитромудрі розрахунки часто зменшують або повністю ігнорують цінність того, що більш ніж важко *кутити або продати*» [6].

Тобто, дискусії з цього кола питань ще більше загострюються за нинішніх умов і актуалізують науковий інтерес до теоретичного осмислення ціннісної проблематики, оскільки розвиток економічної науки безпосередньо пов'язаний з пошуком відповіді на питання *про природу вартості, джерело прибутку і цінності підприємств для соціально-економічної системи*.

Концепція ціннісного розвитку належить до фундаментальних складових категоріального апарату філософії, соціології, економічної теорії та є однією з ключових і дискусійних проблем у дослідженнях різних наукових шкіл. Відтак імпліцирування аксіологічної парадигми в управління підприємствами є складною та неоднозначною науковою проблемою і, відповідно, обумовлює використання наукового знання з різних галузей та змушує заглянути у суть усталеної суб'єктивно-об'єктивної категорії «цінність». Безперечно, якщо розглядати категорію «цінність» суто як певну ідеологічну конструкцію філософії, здійснити імпліцирування аксіології в управління підприємствами, залишаючись виключно в рамках філософського осмислення, – це досить складно.

Отже, наукова специфіка зазначеного напрямку дослідження припускала використання значної кількості джерел різного спрямування. Бібліографічний аналіз та узагальнення теоретичного спадку як вітчизняної, так і зарубіжної думки щодо значущості *цінностей для розвитку доіндустріального, індустріального і постіндустріального суспільств* дозволяють зазначити, що найбільш ґрунтовно цей процес розкрито у працях Р. Арона, З. Баумана, У. Бека, Д. Белла, З. Бжезінського, А. Дамодарана, Дж. Гелбрейта, В. Іноземцева, Дж. Нейсбіта, В. Панкова, В. Паламарчука, Т. Ткаченко, Л. Шульгіна, Е. Тоффлера, А. Турена, Ф. Хаека, В. Федотової, Ф. Фукуями та ін.

Як підкреслює С. Анісімов, нагальна потреба в адекватній інтересам суспільства оцінці, правильних критеріях оцінки, знаходженні правильної шкали відліку цінностей перетворює аксіологію на науку величезного практичного значення [7].

На підтримку цієї тези проведемо близьку за сутністю думку Ю. Парунової, яка обґрунтовує тезу, що існування суспільства неможливе без певного набору ціннісних орієнтацій, які забезпечують його існування. Автор розглядає цінності як інтеграційну основу окремого індивіда, будь-якої малої або великої соціальної групи, організації і, нарешті, суспільства в цілому [8].

Різні підходи до визначення цінностей, виходячи з конкретних соціально-історичних умов і суб'єктивних переваг окремих авторів, відображають особливість цього поняття у дослідженнях. Найвідоміші представники наукових шкіл по-різному визначали і розв'язували проблему формування цінностей. Але їх об'єднувало одне – проблема цінностей нерозривно пов'язана з проблемою пізнання буття як системи організованих цінностей суспільного розвитку.

У сучасній науковій літературі накопичено достатньо великий інформаційно-аналітичний матеріал щодо різних підходів у вивченні економіко-філософського предметного поля значення цінностей для суспільного розвитку. Незважаючи на загальноприйнятну дефініцію «цінність», немає єдиної думки щодо розуміння її сутності. З огляду на привнесення в економічний дискурс категорії «цінність» постає завдання:

- осмислення сутності категорії «цінність» як базисної основи побудови системи прийняття управлінських рішень, спрямованих на максимізацію цінності підприємства для соціо-економічної системи;
- доцільності імпліцирування нової у методологічному відношенні, а саме – аксіологічної парадигми в управління підприємствами.

Розгорнуте системне розуміння ціннісного розвитку, його загальний зміст є проблемним полем *науки аксіології*. За цих обставин імпліцирування аксіології в управління підприємствами базується на *конвергенції економічного та філософського змісту категорії «цінність»*.

Відтак доцільною для контексту цього дослідження визнана теоретична аргументація науковців В. Якуніна, В. Багдасаряна, С. Сулакшина, які зазначають, що *через привнесення*

економічний дискурс категорії «цінність» формулюється новий у методологічному відношенні підхід до аналізу господарських феноменів і економічної політики [4].

Розглядаючи передумови становлення науки «філософія економіки», російський вчений А. Субетто визначив місце аксіології у структурі компонентів філософії (рис.1) [9]:

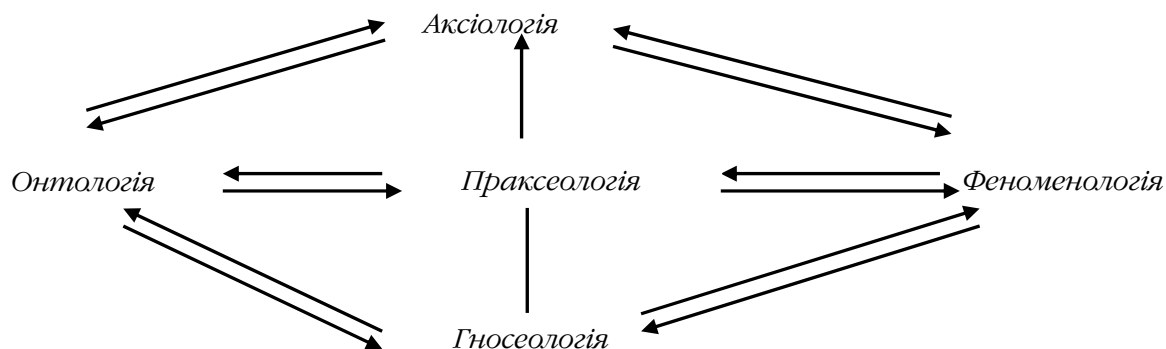

Рис.1. Місце аксіології у структурі компонентів філософії

Він дійшов висновку про необхідність здійснювати в економічних дослідженнях синтез наукових знань: *онтологічний, методологічний, аксіологічний; прагматичний або проблемно орієнтований* та аргументовано довів, що економічні цінності, проблеми суспільної і прагматичної корисностей, відображення економічних інтересів у суспільно-економічних відносинах вивчає **економічна аксіологія**, яка базується на поняттях загальної аксіології, а методологічними основами цієї науки є *філософія економіки та економічні науки* [10]. Заслугою А. Субетто є й те, що науковець, досліджуючи економіку як сферу соціальних відносин, продемонстрував можливість застосування міждисциплінарних досліджень для пізнання економічної дійсності, пропонуючи зосередитися на аксіологічних аспектах інтерпретації господарської діяльності.

Подібна логіка щодо базису формування нових управлінських концепцій характерна і для висновків польських вчених, які досліджуючи економіку та інші суспільні науки на початку XXI ст. наголошують, що співвідношення між економікою та іншими суспільними науками різноманітне, а його природа з часом змінюється [11]. Зокрема зазначено, що починаючи з кінця 50-х років XX ст. суспільні науки стали ареною активного наступу зі сторони економіки, у ході якого за допомогою економічних понять і теорій пояснювалися явища, що традиційно належать до інших сфер досліджень. На початку 80-х років можна спостерігати зворотний процес-економічні дослідження потребують інформаційно-аналітичної бази з інших наук, наприклад, експериментальної філософії, психології і соціології.

Визнаючи важливість висновків всесвітньо визнаних дослідників, доречно навести позицію відомого у сфері онтології та аксіології вченого В. Тугаринова, який визначав *цінності* як «...предмети, явища і їх властивості, які потрібні (необхідні, корисні, приємні та ін.) як засоби задоволення їх потреб і інтересів» [12]. У наведеній інтерпретації особлива увага приділяється соціально-економічній природі цінностей, оскільки не лише об'єкт, а й суб'єкт ціннісного відношення розглядався як продукт соціально-економічного процесу. У наукових поглядах В. Тугаринова чітко простежується необхідність розмежувати поняття «цінність» й «оцінка», оскільки відношення суб'єкта до об'єкта (стосовно його значущості) визначає специфіку оцінки, а не цінності.

Розглядаючи наукові основи імпліцирування аксіології в управління підприємствами, звернемо увагу на доцільність розрізняти категорії «*вартість*» та «*цінність*». Найаргументованіше необхідність «розведення» категорій «вартість» та «цінність», на нашу думку, представлена відомим науковцем М. Туган-Барановським.

Український вчений С. Злупко, досліджуючи новаторські теорії українських економістів та їх роль у розвитку світової економічної науки, наголошує, що дослідження теорії цінності, яка традиційно виступала у двох інтерпретаціях – *трудова теорія цінності і теорія граничної*

корисності займає особливе місце у фундаментальних працях М. Туган-Барановського. Новаторством в економічній науці є докази його висновку про те, що між двома названими інтерпретаціями теорії цінності існує гармонія і що вони досліджують різні форми одного і того самого процесу економічної оцінки. Як вважав М.Туган-Барановський, ми цінуємо економічне благо не саме по собі, а за його здатність створювати для нас необхідну цінність, а трудова цінність виробництва регулює граничну корисність товару. Вчений у своїх працях доводить, що *вартість* — це витрати підприємства, а *цінність* — задоволення споживача [13].

Висновки М. Туган-Барановського є особливо переконливими і для сучасного періоду розвитку, коли суспільство переживає складний період різновекторних трансформацій. І не випадковою, а закономірною є ситуація, що саме споживач визначить цінність товару/послуги.

Ще один яскравий приклад – це міркування сучасного російського науковця В. Паламарчука, який доводить, що *цінність та вартість* одного і того самого активу різні не тільки для учасників, а й для одного й того самого власника – *цінність і вартість* одного і того ж активу різні залежно від передбачуваних дій відносно цього активу [14]. Розглядаючи питання оцінки та управління цінністю компанії він зауважує, що для споживача важливою є цінність, якою володіють певні товари чи послуги, для задоволення його потреб, а економічна вигода оцінюється за допомогою виміру цінності альтернативних можливостей використання ресурсів.

Це дуже актуальний для сучасних соціально-економічних умов розвитку висновок, оскільки експерти прогнозують, що основною глобальною тенденцією XXI ст. стане суперечність між зростаючими потребами людства щодо задоволення їх потреб у ресурсах і можливостями навколишнього середовища.

Спираючись на результати аналізу досліджень як вітчизняної, так і закордонної наукової літератури щодо термінологічної сутності категорії «цінність» у форматі історико-філософського, соціологічного та економічного аналізу ми підтримуємо думку науковця М. Кагана, який у праці «Філософська теорія цінностей» визначив, що «*цінність* – складне, багатовимірне, цілісне утворення, яке не зводиться до якої-небудь однієї його грані, до того або іншого його конкретного прояву, а ця його різногранева цілісність може бути осмислена тільки на основі міждисциплінарного підходу та використання розвинутого методологічного і категоріального апарату та багатой історичної спадщини» [15]. Згідно з цією та іншими точками зору категорія «цінність» є настільки загальною, що пояснити однією фразою складно, оскільки вона має різний зміст у різних науках.

В одному з останніх міждисциплінарних досліджень, присвяченому економічному дискурсу категорії «цінність», наголошено, що ретроспективне розкриття генезису економічних учень не дозволяє виявити всеосяжний зміст категорії «цінностей» як *концептуального мейнстріму* [4].

Неоднозначність та диспозиційне розуміння сутності категорії «цінність» дозволяють мотивовано стверджувати про різний спектр їх функцій у суспільному розвитку. Російський дослідник У. Алієв зазначає, що наука свій зміст виражає через систему функцій, що нею виконуються [16]. Якщо термін «функція» використати у контексті зовнішнього прояву властивостей цінностей у системі соціально-економічних відносин, то достатньо змістовною є класифікація функцій цінностей щодо їх використання у державному управлінні, яка розроблена українським науковцем М.Коблею [17]. Опрацьовуючи класифікацію цінностей та з метою застосування ключових понять аксіології в управлінні підприємствами у табл. 1 сформовано розширений перелік та наведено характеристику функцій цінностей.

З визначення змісту імпліцирування економічної аксіології в управління підприємствами наголосимо, що дослідження еволюції категорії «цінність», її видів за різними змістовними ознаками та функціями дають можливість мотивовано дійти висновку, що протягом суспільно-економічного розвитку:

- відбувалося розуміння цінності як значущої міждисциплінарної категорії «цінність», тому паралельно існують філософська та економічна точки зору, що є відобра-

женням діалектичної єдності між об'єктивним та суб'єктивним характером категорії «цінність»;

Таблиця 1

Характеристика функцій цінностей в управлінні

<i>Функція</i>	<i>Характеристика</i>
Регулятивна	Регулюють життєдіяльність та відносини у суспільстві (відносини з суб'єктами середовища)
Прогностична	Дозволяють передбачувати наслідки дій, у тому числі управлінських рішень
Інтегруюча	Об'єднують суб'єкти середовища для вирішення спільних управлінських завдань
Функція регулювання партнерських відносин	Є основою розроблення формату взаємовідносин з партнерами, що припускають етичні норми і моральну відповідальність перед ними
Регулююча	На підставі цінностей формується поведінка членів колективу. На основі норм, стандартів, правил, у тому числі неформальних правил, організаційна структура підприємства визначає поведінку персоналу в процесі роботи. Задаються однозначність і впорядкованість у процесах господарської діяльності.
Адаптивна	Забезпечують пристосування до вимог підприємницького середовища
Освітня	Позитивно впливають на прагнення до підвищення кваліфікації, що якісно покращує «людський капітал» і підтримує систему соціальної стабільності у підприємстві
Управління якістю	Визначають якість виробничого процесу, внутрішнього середовища, мікроклімату, які у свою чергу впливають на якість кінцевої продукції
Інноваційна	Створення нових цінностей
Сенсоутворююча	Надають смислову значущість явищам і предметам суспільного розвитку
Критеріальна	Виступають як критерій будь-яких дій, у тому числі управлінських. Головне призначення в тому, що під їх впливом відбувається порівняння дій за певними нормами, правилами, принципами, вимогами
Орієнтаційна	Спрямовують дії, мотиви, тобто забезпечують орієнтацію управлінських рішень
Соціальна	Визначають напрями соціалізації господарської діяльності
Оцінювання	Є своєрідною системою оцінювання суспільних явищ, управлінських дій та рішень
Контролююча	Виступають засобом «м'якого» контролю за діяльністю фізичних та юридичних осіб
Зразка	Є деякими зразками, точками відліку, від яких вимірюється значущість певних дій, формуються зразки моделей управління
Цілевстановлення	Активізують цілі, формують їх зміст, розгортають цілі управлінської діяльності, визначають специфічний для підприємств оптимум в альтернативах вибору пріоритетів розвитку
Комунікативна	Виступають засобом і предметом комунікацій, забезпечують обмін і взаємодію учасників комунікаційних процесів
Інтеграційна	Об'єднують суб'єкти господарської діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань
Конфліктна	Якщо цінності не збігаються, вони виступають причиною конфліктів всередині колективу і між іншими суб'єктами
Інформаційна	Інформація є носієм цінностей

- філософському сенсі цінність є суб'єктивна категорія, оскільки існує лише у сфері людських відносин і не має матеріальної форми чи характеру об'єктивної реальності;

- історичні лінії суспільно-економічного розвитку обумовили розуміння цінності не як засобу, а цілі; не як сущого, а як належного, коли з'являються нові властивості суб'єктів, що вимагає їх перманентної ціннісної оцінки, а цінність набуває рис об'єктивної категорії;
- має місце диспозиційне визначення цінності, тобто одночасно як: значущості та ідеалу; суб'єктно-об'єктного феномену, що визначає значення об'єкта для суб'єкта; функцію двох змінних (без об'єкта і суб'єкта цінності не існує);
- цінності слугують соціальними індикаторами якості життя, йдеться про те, що система цінностей створює внутрішній стрижень культури, духовну квінтесенцію потреб і інтересів індивідів та соціальних спільнот. Система цінностей здійснює зворотний вплив на соціальні інтереси і потреби, виступаючи одним з найважливіших стимулів соціальної дії та поведінки індивідів [18];
- цінності утворюють аксіосферу, елементи якої нерівнозначні відносно один одного [19]. У системі цінностей необхідно виділяти базисні, які становлять її ядро, і периферійні цінності;
- потреба імпліцирування аксіологічної парадигми в управління підприємствами є наслідком найбільш явних ознак переорієнтації економіки, що базується на використанні ресурсів, до економіки знаннях і фокусує різноманіття економічних, управлінських, соціальних, філософських, соціологічних, культурологічних, психолого-педагогічних проблем, які вирішуються у процесі адаптації підприємств до реальних або можливих змін у підприємницькому середовищі;
- сучасний споживач зацікавлений не просто придбати товар/послугу, він бажає отримати їх такими, які дозволять з мінімальними витратами задовольнити споживчі потреби, – а це вже не просто товар/послуга плюс сервісне обслуговування, – це пошук нових способів задовольнити споживчі потреби. З цього погляду як правильно зауважує В. Панков, «...якщо *цінність компанії* для споживачів її продукції визначає рівень і стабільність її доходів, то задоволеність персоналу компанії умовами і рівнем оплати праці, відносини з постачальниками і партнерами по бізнесу багато в чому визначає рівень ефективності виробництва. У той самий час, відносини з органами влади, громадськістю можуть істотно впливати на формування відношення покупців до продукції компанії або її іміджу взагалі. Тому задоволеність споживачів продукції є джерелом задоволення потреб решти груп контрагентів підприємства, а сама *компанія – механізмом створення і перерозподілу цінностей*» [3].

Отже, формування цих ліній в єдиний гносеологічний комплекс є природною позицією для осмислення імпліцирування економічної аксіології до управління підприємствами.

Наведені узагальнення є результатом застосування структуризованого підходу до визначення базових теоретичних положень ціннісно орієнтованого управління і вказують на те, що його гносеологічною основою є наукова позиція про принципову можливість управлінського проектування дефініції «цінність» для пізнання тих економічних феноменів, які дозволяють сформулювати новий у методологічному відношенні науковий підхід до управління підприємствами, а система філософсько-економічних понять виступає як особливі коди, які дають орієнтири до розуміння економічного життя та задають способи орієнтації серед різноаспектних явищ, процесів і проявів суспільного життя.

Література

1. Ткаченко Т.І. Управління суб'єктами туристичного бізнесу в умовах сталого розвитку [Текст] / автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук Т.І.Ткаченко. – К.: Київ.нац.торг.-екон. ун-т, 2006. – 37 с.
2. Иноземцев В.Л. Расколота цивилизация: Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции [Текст] / В.Л. Иноземцев. – М.: Academia – Наука, 1999. – 724 с.
3. Панков В.А. Управление стоимостью наукоемкого машиностроительного предприятия: теория и практика [Текст]: Моногр. / В.А.Панков. – К.: Наук. думка, 2003. – 424 с.
4. Якунин В.И. Идеология экономической политики: проблема российского выбора [Текст]: Моногр./ В.И. Якунин, В.Э.Багдасарян, С.С. Сулакшин. – М.: Научный эксперт, 2008. – 288 с.

5. Баева Л.В. Аксиология неклассической и постнеклассической эпохи [Текст] / Л.В.Баева // [Интернет-конференция «Онтология и постнеклассическая наука». – Январь 2007 г.: режим доступа: http://astresearch.narod.ru/conference_baeva.htm
6. Effective financing of environmentally sustainable development: proceedings of the third annual World Bank Conference on Environmentally Sustainable Development 1995, in I. Serageldin and F. Sfeir-Younis (eds.), 1995, Environmentally Sustainable Development Proceedings Series No. 10, The World Bank, Washington, D.C.
7. Анисимов С.Ф. Введение в аксиологию [Текст] / С.Ф. Анисимов. – М.: Современные тетради, 2001. – С. 44.
8. Парунова Ю.Д. Место и роль ценностей в механизме социализации / Ю.Д. Парунова // Культура народов Причерноморья: научный журнал Симферополь: Межвузовский центр «Крым», – 2004. – N55. – Т.2. – С. 36-40.
9. Субетто А.И. Введение в философию экономики и экономической науки. На базе какой философии формировать философию экономики и экономической науки? / А.И. Субетто // «Академия Тринитаризма» [Эл № 77-6567, публ.11781, 28.01.2005]: режим доступа: <http://www.trinitas.ru/>
10. Субетто А. И. Исследование проблемы качества сложной продукции. Дисс. на соиск. учен. степ. доктора экон. наук / А.И. Субетто – Л.: ВИКИ им. А. Ф. Можайского, 1987. – 722 с.; три тома приложений. – 422с.; 388с.; 366с.
11. Brzeziński M. Ekonomia a inne nauki społeczne na początku XXI w. Między imperializmem a kooperacją // M. Brzeziński, M. Gorynia, Z. Hockuba. Ekonomia a inne nauki społeczne na początku XXI w. Między imperializmem a kooperacją, – EKONOMISTA 2008 nr 2 – Polska Akademia Nauk (PAN) – Komitet Nauk Ekonomicznych, s. 201-232.
12. Тугаринов В.П. Избранные философские труды. [Текст] / В.П. Тугаринов. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1988. – С. 261.
13. Злупко С. Новаторские теории украинских экономистов: роль в развитии мировой экономической науки Тугаринов / С.Злупко // Экономика Украины. – 2002. – № 10. – С.71-78
14. Паламарчук В.П. Что должны наращивать менеджеры: ценность или стоимость компании / [Текст] / В.П. Паламарчук / Корпоративный финансовый менеджмент, ГОУ ВПО АНХ при правительстве РФ. – 2007. – №3. – С. 45-57.
15. Каган М.С. Философская теория ценности [Текст] / М.С. Каган. – СПб., 1997. – 205 с.
16. Алиев У.Ж. Типология системы функций теоретической экономики и формы её выражения / У.Ж. Алиев // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2004. – Т.2. – № 2. – С. 69-83.
17. Кобля М.М. Цінності державного управління [Текст] / М.М. Кобля // Електронне наукове фахове видання – журн. «Державне управління: теорія та практика» 2005/1. Режим доступа: <http://www.nbuw.gov.ua/e-journals/Dutp/2005-1/txts/zmist.htm>
18. Чавчавадзе Н.З. Культура и ценности. [Текст] / Н.З. Чавчавадзе. – Тб.: Мецниереба, 1984. – 170с.
19. Рудкевич Е.Ю. Система ценностей общества: структурный анализ [Текст] / Е.Ю. Рудкевич // Власть. – 2007. – № 1. – С. 92–94.

Бойко М.Г. Імплицування аксіологічної парадигми в управління підприємствами: економічні передумови та філософський базис. В статті розглядаються економічні передумови та філософський базис імплицування аксіології в управління підприємствами. Аналізується необхідність дослідження ціннісних основ в управлінні економічним розвитком підприємств. Визначаються види функцій цінностей в контексті їх використання в управлінні.

Ключевые слова: ценность, аксиология, аксиологический подход, функции ценностей, управление, ценностно ориентированный подход.

M.G. Boyko. Implementation of axiological paradigm in the management of enterprises: economic preconditions and philosophical basis. Economic preconditions and philosophical basis of the implementation of axiology in the management of enterprises are considered. The necessity of the research of the valued bases is analyzed. The types of function of values in the context of their usage in management are defined.

Key words: implementation, pre-condition, enterprise, management.

УДК 336.77:658.15

Васильченко З.М.,

докт.екон. наук, проф. кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Базарний Д.В.,

студент магістратури кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Оцінювання вартості банківського бізнесу як об'єктивна передумова здійснення угод злиття та поглинання у банківському секторі

У статті розглядаються основні підходи до оцінювання ринкової вартості комерційного банку у процесі здійснення угод злиття та поглинання. Наведені засоби підвищення ступеня об'єктивності інтегральної оцінки ринкової вартості комерційного банку.

Ключові слова: вартість банківського бізнесу, банківський сектор, комерційний банк, угоди злиття та поглинання.

Сучасні реалії української економіки не виправдали сподівань багатьох як вітчизняних, так і іноземних економістів та аналітиків. Оптимістичні сценарії розвитку ринків та компаній, що розроблялись минулого року, втратили свою актуальність остаточно. Наразі спостерігається глибока фінансово-економічна криза, що охоплює всі сфери соціально-економічного життя країни. Очевидно, що найбільшого удару зазнала банківська система як ядро фінансової системи держави. Багато комерційних банків, що нещодавно отримували надприбутки від стрімко зростаючого споживчого кредитування та іпотечного кредитування сьогодні опинилися на межі банкрутства.

Як відомо, світова фінансова криза впливає на всі фінансові установи у світі, проте, очевидно, банки з іноземним капіталом виявились більш стійкими до наслідків кризи, ніж вітчизняні. Звичайно, це зумовлено їх більшим досвідом антикризового управління, але головною передумовою їх відносної стійкості – значно вищий рівень капіталізації та легший доступ до дешевших ресурсів. Каталізатором процесів концентрації капіталу у банківському секторі України стали об'єктивні глобалізаційні процеси. Поглиблення кризи та нерівні умови конкуренції з іноземними банками, на нашу думку, неодмінно приведуть до процесів концентрації капіталу у власне українських банках.

У найширшому значенні під злиттям і поглинанням розуміють один із додаткових способів укрупнення бізнесу, розширення діяльності та сфер впливу на окремому ринку. У випадку банківського бізнесу – це ще й додатковий спосіб підвищення фінансової стійкості установи. Консолідація банків з огляду на процеси злиття та поглинання є одним із найбільш імовірних напрямів розвитку вітчизняної банківської системи [1; 2].

Ядром будь-якої стратегії щодо злиття чи поглинання є оцінка об'єкту поглинання. Нині у світовій практиці існує кілька підходів щодо оцінювання активів, проте, на жаль, у вітчизняній практиці такі підходи практично не використовуються з різних причин. В Україні відсутня єдина методологічна система оцінки вартості банку, що спричиняє невизначеність при прийнятті відповідних рішень у банківському секторі. Для порівняння, у Російській Федерації на законодавчому рівні ЦБ РФ визначені рекомендації стосовно оцінювання банківського бізнесу. Проте й російські науковці визнають недосконалість цих систем оцінювання [3].

Таким чином, системне дослідження процесів злиття та поглинання за сучасних умов є актуальним у теоретичному плані, дослідження ж та удосконалення методик оцінки банківського бізнесу має виключне практичне значення.

Аналізу сутності процесу злиття і поглинання присвячено чимало праць зарубіжних та відомих вітчизняних авторів. Серед них велике значення мають наукові доробки М. Бішопа,

П. Гохана, Р. Нельсона, Дж. Стиглера, С. Ріда, А. Гальчинського, В. Геєця, І. Лютого, В. Міщенка, С. Мочерного, О. Мозгового, О. Кириченка та ін. Саме питанням оцінки банківського бізнесу у вітчизняній літературі приділено, на жаль, дуже мало уваги. Ці проблеми розглядають в основному зарубіжні автори, такі як І. Ніконова, О. Грязнова, М. Федотова, А. Седін, Т. Коупленд, Т. Коллер, Дж. Мурин та ін.

Багато аспектів цієї наукової проблематики залишаються недостатньо розкритими і обґрунтованими. Новизна статті зумовлена незначним рівнем вивчення цієї теми, низьким рівнем розробки методик оцінки вітчизняних банків, а тому залишається багато нез'ясованого у застосуванні різних підходів до оцінки за умов економіки України.

Метою нашої статті є дослідження теоретичних підходів до оцінки банківського бізнесу, розкриття позитивних та негативних сторін кожного з них, можливості чи обмеженості застосування за сучасних умов, а також обґрунтування можливості комплексного підходу до оцінки.

На нашу думку, оцінка ринкової вартості комерційного банку, його бізнесу має такі специфічні особливості:

- поєднання в діяльності банку традиційних функцій фінансового посередника (між вкладниками та кредиторами, регіонами, галузями) із зростаючою функцією виробника фінансових послуг та продуктів;
- жорсткий нагляд за діяльністю банків з боку НБУ та інших державних органів;
- невелика частка власного капіталу у пасивах (у середньому 10%), велика частка залучених та запозичених коштів, короткостроковий характер пасивів;
- велику роль у формуванні вартості банку відіграють нематеріальні активи: якість бізнес-процесів, оргструктура, кваліфікація персоналу, система управління тощо, а також гарантії по страхуванню вкладів;
- наявність значних ризиків, пов'язаних зі структурою і якістю активів і пасивів, характером операцій.

Традиційно при оцінці ринкової вартості будь-якого активу чи бізнесу застосовують три підходи: витратний, порівняльний і доходний (або ринковий). Результати розрахунків, одержаних за різними методами, дають можливість отримати інтегральну оцінку вартості бізнесу [3].

Витратний метод полягає у поелементному оцінюванні ринкової вартості активів і зобов'язань банку та обумовлений відмінностями результатів балансової та ринкової оцінки складових активів і пасивів банку. При оцінюванні діючого банку застосовують метод чистих активів, при прийнятті рішення щодо купівлі проблемного банку – метод ліквідаційної вартості. Крім цього, можна виділити і допоміжні, специфічні методи оцінки, що дозволяють визначити ринкову вартість усіх складових активів банку адекватними методами (нематеріальні активи, інвестиції у цінні папери, кредитний портфель, портфель валют, нерухомість та ін.) та зобов'язань (емітовані векселі, облігації, сертифікати, депозити, отримані кредити).

Ринкова вартість власного капіталу банку при застосуванні витратного підходу (метод чистих активів) визначатиметься як різниця між ринковою вартістю активів (активів, переоцінених з урахуванням інфляції, кон'юнктури ринку, ліквідності тощо) та ринкової вартості зобов'язань банку [4]:

$$V_e = V_a - V_l, \quad (1)$$

де V_e – ринкова вартість власного капіталу;

V_a – ринкова вартість активів;

V_l – ринкова вартість зобов'язань.

Слід зазначити, що, незважаючи на чітку регламентацію діяльності банків, оцінка ринкової вартості їх активів, як і зобов'язань, – процес надзвичайно непростий, оскільки потребує детального розкриття внутрішньої інформації за кожною зі статей.

Витратний підхід відображає витрати, здійснені на створення активу чи зобов'язання і не враховують майбутніх потоків, що будуть генеровані цими активами чи зобов'язаннями. Крім того, завжди існує проблема оцінки вартості прихованих активів, до яких можна віднести, наприклад, дружні стосунки з орендодавцем, що дозволяють значно економити на

витратах, особисті зв'язки співробітників у ділових колах і органах влади, наявність унікальних банківських технологій (продукти, аналітичні інструменти, технології документообігу), що можуть мати цінність для покупця, особисті відносини співробітників з клієнтами [5,6].

Якщо з оцінкою балансових зобов'язань ускладнення виникають досить рідко, то приховані зобов'язання можуть створювати значні труднощі для нового власника. Основними видами таких зобов'язань є невраховані векселі та гарантії (у тому числі авалі). Такі зобов'язання виникають як результат зловживань менеджменту банку або ж як результат розрахунків між учасниками банку. Виявити такі зобов'язання для потенційного покупця самостійно – практично неможливо [7].

Порівняльний метод оцінки так як і витратний не враховує перспектив розвитку об'єкту оцінки. Крім того, його об'єктивність значно знижується у випадку, якщо відсутній активний ринок відповідного товару (акцій, активів) та відсутня інформація, статистичні дані щодо котирувань акцій банків, угод злиття та поглинання, відкрита інформація стосовно результатів зовнішніх оцінок інших банків. Суть методів порівняльного підходу (метод угод, метод ринку капіталів, метод галузевих коефіцієнтів полягає у виборі об'єкту-аналога, зборі даних щодо його вартості та коригуванню її за допомогою системи коефіцієнтів, що відбивають відмінності між об'єктом, що оцінюється та об'єктом-аналогом [5].

Окрім цього, відсутність регулярних котирувань банківських акцій, як і власне ринку банківських акцій в Україні, не дозволяють визначити середньогалузевий коефіцієнт Р/Е (в ідеалі – коефіцієнт Р/Е по групах банків різного розміру). За умов достатності інформації вартість j-го банку можна розрахувати за формулою:

$$P_j = P/E \times EPS_j, \quad (2)$$

де P_j – вартість j-го банку;

EPS_j – чистий прибуток j-го банку за рік, у розрахунку на одну акцію.

Поряд з коефіцієнтом Р/Е також використовуються інші коефіцієнти.

Доходний підхід базується на прогнозуванні перспективних грошових потоків банку та приведенні їх вартості до моменту оцінювання. Цей підхід є найбільш адекватним для зростаючих банків, що створенні на базі новітніх технологій обслуговування клієнтів (Інтернет-банкінг, телефонний банкінг, віртуальні банки тощо). На жаль, за умов кризи значущість цього підходу знижується з огляду на неможливість адекватного прогнозування грошових потоків за умов кризи.

Основними методами, що використовуються у цьому підході, є методи DCF, метод капіталізації, метод доданої економічної вартості (EVA) та ін. Важливим принципом застосування дисконтова них грошових потоків (DCF) є виокремлення таких задач:

- оцінка ринкової вартості банку в цілому, що базується на прогнозуванні та дисконтуванні вільного грошового потоку (FCF), що генерується банком з певною структурою активів і пасивів;
- оцінка ринкової вартості акціонерного (власного) капіталу банку, що базується на прогнозуванні і дисконтуванні залишкового грошового потоку «до акціонерів» (FCFE) [3].

У загальному вигляді формула визначення ринкової вартості активу (бізнесу) за методом DCF має такий вигляд:

$$V = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+i)^t}, \quad (3)$$

де CF – грошовий потік, що генерує актив у момент t;

i – ставка дисконтування.

Том Коупленд виділяє такі підходи до оцінки банків:

- зовнішня оцінка;
- внутрішня оцінка;
- оцінка власного (акціонерного) капіталу;
- оцінка вартості банку в цілому [8].

У тій же праці автор пояснює, чому він пропонує оцінювати вартість банку за акціонерним капіталом. Однак, у діяльності банку як комерційних структур все більшу роль відіграє продаж власних продуктів і послуг, а не лише посередницькі функції. Тому для банків як об'єктів оцінки повинні застосовуватись ті самі принципи, що й для підприємств реального сектора економіки, тільки з урахуванням відмінностей складових грошового потоку та факторів, що впливають на формування вартості власного та позичкового капіталу банку.

Сучасні зарубіжні дослідники у сфері оцінки вартості компаній різних галузей, включаючи банки, ринкову вартість компанії у цілому методом DCF розраховують за формулою:

$$V = \sum_{t=1}^n \frac{FCF_t}{(1+WACC)^t}, \quad (4)$$

де FCF_t – чистий грошовий потік компанії, банку;

WACC – середньозважена вартість капіталу.

Ринкова вартість власного (акціонерного) капіталу розраховується за формулою [6,7]:

$$V_e = \sum_{t=1}^n \frac{FCFE_t}{(1+k_e)^t}, \quad (5)$$

де $FCFE_t$ – чистий грошовий потік акціонерів банку у період t ;

k_e – рівень доходності, якого вимагають акціонери при вкладенні в акції банку.

Метод економічної доданої вартості (EVA), розроблений компанією SternStewart&Co., дозволяє розрахувати для кожного моменту часу додану вартість, створену банком (бізнесом у цілому) за період, що розглядається. Ця додана вартість визначається дохідністю (ефективністю) використання активів (ROA) та вартістю обслуговування всіх складових пасивів (WACC):

$$EVA_t = (ROA_t - WACC_t) \times TA, \quad (6)$$

де TA – загальні активи.

Тоді:

$$V = C_0 + \sum_{t=1}^n \frac{EVA_t}{(1+WACC)^t}, \quad (7)$$

$$\sum_{t=1}^n \frac{EVA_t}{(1+WACC)^t} = MVA, \quad (8)$$

де C_0 – сумарний інвестований у банк капітал, що рівний пасивам за мінусом короткострокової заборгованості [6,7].

У фахових розвідках різних авторів немає єдиної думки стосовно інтерпретації поняття EVA для банку, поняття EVA бізнесу банку підміняється поняттям EVA власного капіталу.

Додана вартість, що створюється акціонерним капіталом банку розраховується за моделлю Ольсона:

$$EVA_{et} = (ROE_t - k_e) \times E_{t-1}, \quad (9)$$

де ROE – доходність власного капіталу банку;

k_e – вартість обслуговування власного капіталу, або ж очікувана акціонерами норма доходності на вкладений акціонерний капітал;

E – величина власного капіталу банку.

Тоді, ринкова вартість акціонерного капіталу банку визначається за формулою:

$$V_e = E_0 + \sum_{t=1}^n \frac{EVA_{et}}{(1+k_e)^t}. \quad (10)$$

Якщо значення EVA – величина додатна, то банк розвивається. Якщо від'ємна – це сигнал погіршення фінансового стану та стійкості банку.

Показник EVA визначає вартість, що створюється для всіх провайдерів капіталу для банку – акціонерів та кредиторів. Тому і WACC визначає мінімально необхідний рівень

доходності (ставку дисконтування). Показник EVA_e (модель Ольсона) дозволяє оцінити вартість, що створюється банком для акціонерів, і тому, як ставку дисконтування доцільно використовувати показник k_e , що характеризує мінімальний рівень доходності [6, 7].

Окремо слід зазначити фактори, що збільшують ринкову вартість банків в Україні (дають додаткові премії). По-перше, рівень інфраструктури та монопольність становища (або величина частку ринку). По-друге, транспарентність, тобто здатність банку показати, за рахунок чого генеруються доходи і як вони розподіляються. По-третє, якість активів та ефективність вкладень банку. За умов коливання відсоткових ставок переваги отримують банки з високою часткою стабільних комісійних доходів, що не залежать від економічного циклу.

Таким чином, розглянувши три підходи до оцінювання ринкової вартості бізнесу банку, доходимо до такого узагальнюючого висновку. Витратний і порівняльний підхід не оцінюють перспектив розвитку бізнесу, тоді як доходний підхід власне на цьому базується. Витратний підхід є найбільш трудомістким, оскільки потребує детального розкриття усіх статей активів і пасивів, з іншого боку, він є найточнішим з підходів з позиції наявності вихідної інформації для оцінювання. Порівняльний підхід за наших умов є обмеженим у застосуванні, що пов'язано із недостатністю статистичної ринкової інформації. Доходний підхід за умов наявної фінансово-економічної кризи втрачає значущість у зв'язку із неможливістю адекватного прогнозування грошових потоків банку – бази для оцінки за цим методом.

Отже, в оцінці ринкової вартості банківського бізнесу, з метою підвищення її об'єктивності і точності, варто застосовувати усі з наведених підходів одночасно. Природно, що чим більше співпадатимуть отримані результати оцінки за різними методами, тим більш об'єктивною можна вважати оцінку. Окрім цього, отримані результати оцінок необхідно зважити за ступенем значущості кожного з зазначених підходів. Коефіцієнти значущості можна обирати на основі достатності вихідної інформації для проведення оцінки та її відносної об'єктивності, а також з урахуванням повноти розрахунків за кожним з методів. Як підсумок, ми отримуємо середньозважену ринкову вартість банківського бізнесу, що і буде найбільш об'єктивно відбивати реальний стан речей у банку.

Загалом, використання наведених підходів в оцінці ринкової вартості комерційних банків при здійсненні угод злиття та поглинання дозволить об'єктивно оцінити вартість бізнесу, що є об'єктом угоди та врахувати інтереси усіх сторін.

Література

1. Васильченко З.М. Комерційні банки: реструктуризація та реорганізація. – К.: Кондор, 2007. – 528 с.
2. Кириченко О., Біла Т. Тенденції злиття та поглинання в банківському секторі економіки України // Банківська справа. – 2008. – №5. – С. 29-37.
3. Никонова И.А. Оценка стоимости коммерческого банка и его акций // www.cfin.ru. – 09.08.2004.
4. Грязнова А.Г., Федотова М.А. Оценка бизнеса. – М.: ИНТЕРРЕКЛАМА, 2003. – 544 с.
5. Седин А.И. Некоторые практические аспекты слияний и поглощений банков. Корпоративный менеджмент // www.cfin.ru. – 10.07.2002.
6. Никонова И.А., Шамгунов Р.Н. Стратегия и стоимость коммерческого банка. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 302 с.
7. Никонова И.А. Финансирование бизнеса. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – 197 с.
8. Коупленд Т., Коллер Т., Мурин Дж. Стоимость компаний: оценка и управление. – М.: Олимп-Бизнес, 1999. – 576 с.

Васильченко З.Н., Базарний Д.В. Оценивание стоимости банковского бизнеса как объективное предусловие заключения сделок слияния и поглощений в банковском секторе В статье рассматриваются основные подходы к оценке рыночной стоимости коммерческого банка в процессе заключения сделок слияний и поглощений. Указаны преимущества и недостатки каждого из подходов. Приведены приемы увеличения степени объективности интегральной оценки рыночной стоимости коммерческого банка.

Ключевые слова: стоимость банковского бизнеса, банковский сектор, коммерческий банк, сделки слияния и поглощения

Z.M. Vasylichenko, D.V. Bazarnyi. Evaluation of the bank business value as an objective precondition of merger and takeover in bank sector. Essential approaches towards evaluation of the commercial bank value in the process of merger and takeover are presented in the article. Procedures of the increase of objective market evaluation are specified.

Key words: evaluation, merger, takeover, objective market evaluation.

Господарський менталітет як елемент організаційної культури суспільства

У статті розглядаються моральні, релігійні, культурні, історичні й економічні фактори, що впливають на господарський менталітет суспільства та зумовлюють специфіку організаційної культури і структури соціально-економічних відносин.

Ключові слова: організаційна культура, господарський менталітет, моральні цінності, релігійні мотивації, господарська етика.

Трансформаційні процеси економічної системи тісно пов'язані з докорінною зміною багатьох детермінант людського життя, охоплюють складні соціальні явища, означають формування нового типу організаційної культури суспільства, важливим елементом якої є розбудова сучасної ефективної моделі господарювання. Формування нової організаційної культури хоч і відбувається на основі органічного засвоєння кращих досягнень світового досвіду функціонування економіки на ринкових засадах, але не означає їх сліпого копіювання. Тому теоретичні напрацювання учених Заходу для цілей формування і зміни організаційної культури нашого суспільства можуть бути використані лише частково, оскільки вони стосуються інших національно-культурних традицій суспільства. Неможливо перекласти на національну основу принципи і механізми організаційної структури чужого суспільства, оскільки вони не враховують специфіку національних звичаїв, моралі, релігії, економічної психології, системи норм і принципів поведінки господарських суб'єктів, які разом формують господарський менталітет і від яких залежить специфіка та ефективність механізмів координації їхніх дій, можливість уникнення негативних наслідків та серйозних соціальних суперечностей у ході трансформації.

Метою цієї статті є на основі вивчення підходів інших соціальних наук виявити специфіку господарського менталітету українців та його вплив на процеси трансформації організаційної культури суспільства.

За визначенням фахівців, менталітет – це інтегральна ціннісно-мотивована характеристика соціальної спільноти, сформована система елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, спосіб життя різноманітних соціальних груп і індивідів та включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету відносять звички, прагнення, символіку, традиції тощо [1]. Менталітет детермінує цінності певної людської спільноти та визначає поведінку, почуття, думки її окремих представників. Однак менталітет має здатність змінюватися під впливом певних умов. Як наголошує Б.С.Гершунський, «...ментальні цінності характеризуються підвищеною стійкістю та інертністю, протидіючи насильницьким деформаціям і форсованим революційно-реформаторським перетворенням і припускаючи тільки еволюційний шлях скільки-небудь істотних й тим більше незворотних змін. Водночас стабільність менталітету не є абсолютною» [2]. Це означає, що на нього також можна і треба впливати, використовуючи формальні та неформальні методи управління суспільством з метою вдосконалення та пристосування до нових умов.

Ментальність – частковий прояв менталітету, який має здатність виявлятися безпосередньо у матеріалізованих формах, характерних для певної спільноти людей і певного виду їхньої діяльності. Цей термін уперше з'явився у теорії засновників новітньої французької етнології Л.Леві-Брюля та К.Леві-Строса та їхніх послідовників, які розуміли ментальність як «дух часу», як модус розумових і поведінкових настанов людей певної епохи або як

визначений зріз суспільної психіки, який формується культурною традицією та суспільними структурами, виступаючи в той самий час джерелом культурно-історичної динаміки [3]. В.Ю.Попов визначає ментальність як певну систему суспільно-психологічних феноменів, що знаходить виявлення в напівсвідомих ціннісних перевагах, модусі світосприйняття та виборі форми суспільної поведінки, а її глибинною основою вважає культурні архетипи (етнічні константи), й зауважує, що ментальність народу, маючи певний консерватизм, не є незмінною, зазнає певних трансформацій у процесі культурно-історичного розвитку і виступає психологічним підґрунтям економічної культури та господарської етики [4].

Особливостями українського господарського менталітету дослідники називають індивідуалізм, завзятість у праці, розвинуті приватновласницькі інстинкти, толерантність та відкритість до засвоєння чужого досвіду*. Науковець Н.Г.Комих у процесі вивчення соціокультурних особливостей українського підприємництва підкреслює такі риси як наявність інституту соціальних зв'язків (кумівство, дружба, родинні зв'язки) та патерналізм (очікування підтримки, захисту, допомоги, пільг з боку держави) [5]. З політичного погляду вчені наводять такі базові особливості менталітету українства: екзистенціальний індивідуалізм, егоцентризм, інтроверсивність (спрямованість психіки на внутрішній світ), ескапізм (прагнення до ілюзорного мрійництва), консерватизм, кордоцентричність (від латин. *cordis* – серце), соціальний егалітаризм (прагнення до соціальної рівності), громадоцентризм, провінційність, загальну аполітичність, анархійність та ін. Як зазначає А.Фурман у книзі «Психокультура української ментальності», психологічний портрет українця, «...мов вишитий рушник, відображає незвичайну гаму кольорів і відтінків, почасти суперечливих і взаємоне прийнятних» [6]. Передусім це пояснює цілком придатними і водночас суворими природними умовами життя, географічним розташуванням Праукраїни на карті Європи як перехрестям доріг цивілізаційного розвитку народів, центру їхнього матеріального і культурного взаємообміну.

У формуванні господарського менталітету велике значення має система цінностей, яка переважає у суспільстві. З господарською діяльністю пов'язується певний тип господарювання чи професія, під який підходить й певний тип особистості. Особистість же характеризується набором цінностей, які передаються від покоління до покоління. Саме у процесі історичної передачі цінностей і норм формуються риси етнічного характеру людей, їхній менталітет.

Культурні погляди, традиційні моральні уявлення і успадковані ціннісні установки утворюють у кожному суспільстві той фундамент, на якому ґрунтуються різні суспільні інститути. Проте крім фундаментальних культурних уявлень, що проводяться відповідними соціальними інститутами, існують культурні регулятори, які мають базовий характер для функціонування суспільства в цілому і економіки зокрема. До них, наприклад, відносяться трудова мораль, усвідомлення відповідальності, солідарність, відчуття обов'язку тощо. Цінності регулюють індивідуальну поведінку, інтегрують розрізнені людські дії у цілісну систему, здійснюють процеси ідентифікації та самоідентифікації, відіграють роль стандартів для вибору типу поведінки, тобто цінності стають стандартом для оцінки людської діяльності. Наприклад, як значні цінності «соціального ринкового господарства» у ФРН декларувались субсидіарність, солідарність, моральні передумови власності, демократична свідомість [7].

Під впливом формування нової системи економічних відносин може здійснюватися кардинальна зміна цінностей, яка пояснює труднощі адаптації як усього суспільства, так і окремої особистості до вимог нового часу та зумовлює проблеми її соціалізації. Моральні цінності регулюють не внутрішній світ людини, а відносини між людьми, а тому виступають як вимоги, звернені до людини ззовні, як система цінностей і норм поведінки людей у ставленні одне до одного. Моральні цінності закріплюються правовими нормами. Право й мораль мають спільне соціальне, економічне, політичне підґрунтя, служать спільній меті –

* Із середини 1990-х років в Україні активно досліджуються проблеми економічної психології (Г.Авер'янова, В.Вітлінський, А.Кисельов, Н.Комих, В.Лагутін, В.Лозниця, В.Попов, В.Рибалко, А.Фурман та ін.).

узгодженню інтересів особистості й суспільства, захисту громадського порядку. У результаті багаторазової повторюваності вони отримують нормативний характер і виступають регуляторами поведінки людей, а норми витікають з традиції, морального кодексу, релігійних настанов, правил поведінки, юридичного закону тощо.

Хоч правове життя суспільства не може розвиватися поза моральними категоріями, право все ж виступає лише «моральним мінімумом», завжди обмежене певними термінами, розмірами, але часто сфера суспільної моралі потребує правового захисту. У трансформаційні періоди, як правило, відбувається певна «переоцінка цінностей», змінюється їхня ієрархія, виникає багатозначність зв'язків між цілями, засобами й результатами вчинків, на зміну моральним цінностям часто приходять адаптаційні механізми. Американський політолог С. Майтл зазначає: «Зміна етнічного характеру буде найпомітнішою, якщо в суспільну підсвідомість вноситиметься якесь нове ставлення до влади і моральності, що становить основну групу цінностей людини» [8]. Володіння політико-моральними цінностями, без сумніву, збагачує можливості людини впливати на справи громадянського суспільства. Водночас здатність цінностей переходити одна в одну вказує на те, що вони є проявом чогось більш загального. Мають також значення питання механізмів ухвалення рішень, раціональної чи ірраціональної поведінки, ризиковість, проблема вибору. Різниця в економічній поведінці різних людей вимагає урахування культури, менталітету, соціального спадку тощо.

Особливо за умов невизначеності трансформаційної економіки на основі реальних механізмів господарювання та під впливом господарського менталітету у суспільстві складається своєрідна неофіційна система економічних відносин, яка діє поряд з формальною, певним чином «заповнює» ніші, які не «прописані» формальними правилами і дозволяє створювати специфічні економічні стосунки, що ґрунтуються на відносинах володіння, управління, розпорядження як засобами виробництва, так і створеними благами, так і можливостями доступу до управління людьми на різних рівнях, а на цій основі – до перерозподілу доходів, посад, масштабів власності тощо. Тут спрацьовують найрізноманітніші фактори, які за умов хаосу дозволяють тим, хто найкмітливіший, отримати певні блага та доходи, закласти основу для подальшого збагачення. Так, розвиток конкуренції у тіншовій економіці й на ринку корупційних послуг об'єктивно підштовхує нових власників до спільних дій, створення спочатку територіальних, а далі загальнодержавних владно-економічних структур (кланів), завданням яких стає утримання не лише економічної, а й політичної влади. Цим пояснюється наявність в ієрархічній системі виконавчої влади кадрового протекціонізму з використанням особистих зв'язків або «вертикальної корупції», призначеної для лобювання політичних та економічних інтересів у системі представницької влади, у результаті чого створюються «кишенькові» громадсько-політичні організації та органи ЗМІ, здійснюється матеріально-технічне забезпечення виборчих кампаній тощо.

Будь-яке суспільство сповідує фундаментальні цінності, притаманні саме йому. Вони багато в чому визначають характер системи господарювання. Серед таких цінностей велике значення має релігія. Так, Ю.В. Романенко підкреслює, що «...саме протестантська християнська етика забезпечила культурно-ідеологічні засади для європейського ліберального капіталізму, а конфуціанська духовність і традиція стали базою економічного чуда «далеко-східних тигрів» кінця ХХ ст.»*. Під впливом релігії сформувались норми моралі. Вони ґрун-

* Ю.В. Романенко провів дослідження класичної теоретико-соціологічної, соціофілософської, культурологічно-соціологічної та етнопсихологічної спрямованості щодо критеріїв, якими можна гіпотетично керуватись для того, щоб досягнути протилежні і водночас взаємоінклюзивні матриці смислопродукування Сходу і Заходу і виявив такі: статус індивіда в мікрогрупі, великій соціальній групі та соціумі у цілому; загальна спрямованість психокультурної активності; ставлення до традицій та новаторства в усіх сферах життя; спосіб взаємодії з іншими соціальними системами та соціетальними психіками. Однак автор дійшов до висновку, що їх застосування не завжди дає можливість виявити специфіку даного суспільства у чистому вигляді. Автор підтверджує це, порівнюючи Індію і Китай, коли констатує, що в індійській психокультурі лишається своєрідна психологічна ніша реалізації індивідності, яка корелює з байдужістю та неналаштованістю на

туються на вічних, загальнолюдських цінностях, втілюються у народних звичаях, традиціях і обрядах. Норми моралі не містять деталізованих правил і чітко визначених форм покарання за їх недотримання, – це залежить, передусім, від внутрішнього переконання людини в моральності чи аморальності своєї поведінки, свого вчинку.

М. Вебер у праці «Господарська етика світових релігій. Нариси з соціології релігії» (1915 р.) описав механізми впливу релігійних мотивацій особистості на її економічну поведінку. На його думку, кожна із впливових світових релігій має своїй специфічну господарську етику – систему приписів, які визначають ставлення віруючого до праці, матеріальних цінностей, багатства тощо. Так, до сьогоднішнього дня з християнського відношення до власності витікає кілька моральних принципів господарювання, коли:

- засуджується не само багатство, а надмірна любов до нього;
- власність сприймається як божий дар і засуджується марнотратство;
- має значення праведний характер придбання власності;
- власність сприймається як засіб для поліпшення життя людини і тому важливе значення має спосіб її використання (на благо інших і во славу Божію);
- власність і багатство накладають на людину моральну відповідальність і зобов'язують до виконання соціальних функцій, таких, як милосердя, допомога бідним тощо. Вони об'єктивно лягають в основу господарського менталітету суспільства.

М. Вебер вбачав принципову різницю між господарською етикою християнства і відповідними концепціями конфуціанства, індуїзму та буддизму. Християнство виникло як релігія мандрівних ремісників, а пізніше стало світською, бюргерською релігією. Християнська ідея раціонального поліпшення світу, потрапивши на сприятливий ґрунт західноєвропейської бюргерської культури, була могутнім інноваційним чинником. На думку М. Вебера, інші три релігії мали певну спільну рису – пасивно-споглядальний характер. Конфуціанство він характеризував як станову етику високоосвічених імператорських чиновників, які з погордою ставилися до простого люду, – етику «порядку», тобто пристосування до існуючої системи соціальних взаємин. Індуїзм він називав «релігією інтелектуалів», але підкреслював, що на відміну від конфуціанців індуїсти не прагнуть до досягнення державних посад, а утворюють спадкоємну касту «фахівців з особистих і обрядових справ» – касту, яка здійснює значний вплив на суспільне життя, сприяючи закріпленню існуючих порядків. Буддизм М. Вебер вважав рухом ченців-жебраків, які пропагували аскетичний спосіб життя і прагнули взагалі не втручатися у світські справи. Отже, господарську етику цих релігій відповідно до її спрямованості він назвав так: конфуціанство – етикою пристосування до світу, а індуїзм і, особливо, буддизм – етикою втечі від світу. Вебер вважав, що у Західній Європі протестантська етика* з її новими цінностями більше сприяла переборюванню системи традиціоналістських уявлень про сенс людського життя і роль у ньому економічних чинників, у тому числі нових сучасних економічних інститутів [9]. Таке враження Вебера щодо протестантизму пов'язувалося з прогресивним впливом останнього на процеси демократизації економічних відносин та швидкістю й ефективністю ринкових перетворень.

Сьогодні світовий досвід розвитку соціально-економічних процесів дещо заперечує абсолютні переваги західної ринково-ліберальної моделі над доктринами соціалізму і державності та примушує шукати цінності подальшого розвитку в ідеях ісламу, буддизму, даосизму, синтоїзму. На цьому акцентує увагу академік Ю. Пахомов: «...людство завжди потребувало актуалізації цінностей способу життя, проте лише зараз, в епоху зростаючої

активізм, а тим часом «...у конфуціанстві індивідність стає об'єктом необмеженої акультурації з боку анонімно-соціального «Ми», що заперечує можливість будь-якого відхилення від норми та потребує «реактивного активізму», дієвої підтримки та корпоративної співдії».

* Протестантизм є одним з трьох, поряд с католицизмом та православ'ям, головних напрямів християнства. Його поява пов'язується з Реформацією, що відбувалася в XVI ст. в Європі. У 1526 р. Шпейрський рейхстаг прийняв постанову про право кожного вибирати релігію, а у 1529 р. цю постанову відмінив. Деякі князі не погодилися – виявили протест. Наразі протестантизм включає англіканство, кальвінізм, лютеранство, меннонізм, соцініанство, унітаріанство, адвентизм, баптизм, квакерство, методизм, мормонство, п'ятидесятництво, свідків Іегових та ін.

конкурентоспроможності знань і гостроти проблем екології, ціннісна конкурентоспроможність по-справжньому стає імперативом. І саме тому західні цінності як руйнівні (для екології, для моралі тощо) дедалі більше відторгаються, а цінності східні як адаптивні до гуманізму переможно прямують планетою» [10]. Він доходить висновку про необхідність ренесансу загальнолюдських цінностей та «зваженого синтезу ринку і демократії з елементами авторитаризму».

Українське православ'я має етично-раціональний характер, толерантність і терпимість до інших релігій. Перебуваючи протягом століть під впливом протестантизму і католицизму, воно сформувало досить активний, як у суспільно-політичному і релігійному, так і в економічному житті, тип особистості українців. На думку дослідників, модель української моралі підприємництва відрізняється від вже існуючих тим, що вона, по-перше, створюється на західних традиціях; по-друге, формується на принципах моралі соціалістичного суспільства з усіма її вадами і перевагами; по-третє, на неї впливає і у найближчому майбутньому впливатиме східнослов'янська «православна» ментальність [11].

У радянські часи українська ментальність була об'єктом втілення радянсько-комуністичної соціальної ідеї, де переважали такі стереотипи як аскетизм у споживанні, егалітаризм у розподілі, колективізм у суспільних відносинах. Розбіжність між ідеологічними установками та соціальними реаліями спотворила зміст цих ментальних засад, що, на нашу думку, зумовило такі риси сучасної української ментальності як суспільна пасивність, орієнтація на утриманство, патерналізм, невмотивована амбітність, нехтування правових норм. Ці риси певною мірою спричиняють непослідовність у проведенні реформ, наростання соціальної диференціації, гальмування процесів розвитку національної самосвідомості. Разом з тим такі особливості української ментальності як індивідуалізм та традиції добровільної співпраці у громаді, працьовитість, розвинуті приватновласницькі інстинкти, сприяють адаптації до ринкових умов. Як зазначає Т.І.Левченко, «...сьогодні цінуються вміння швидко мобілізуватися, схопити ситуацію, маніпулювати, аналізувати, знаходити те, що можна швидко продати, оперувати категоріями порівняння та кількісних розрахунків» [12].

Як стверджують дослідники, Україна історично сформувалася та розвивалася на стику світів та комунікацій: «варяг та греків», Європи та Азії, землеробів та «дикого поля», православ'я та католицької віри й протестантизму, християнського та мусульманського світів, Заходу та Росії. Історія України — це історія змін домінуючих зовнішніх впливів та розвиток запозиченого ззовні у національному контексті, що породжувало як національні загрози, так і здобутки» [13]. З урахуванням історичних традицій, національного характеру, менталітету українського народу сучасна система цінностей могла би ґрунтуватися на ідеології «солідарного індивідуалізму» як поєднанні поваги до індивідуальних прав, свобод та ініціативи з суспільною солідарністю та колективізмом вільних громадян.

За нових умов господарювання разом з мораллю та головними цінностями змінюються й принципи поведінки людей, адже вони піддаються впливу зовнішнього середовища. Відповідно до свого місця у соціальній стратифікації окремі суб'єкти та їхні групи прагнуть реалізувати свої інтереси, використовуючи формальні та неформальні права. Відповідно змінюється й менталітет як особистості, так і суспільства. Цей процес відбувається поступово, примушуючи все нові й нові верстви суспільства включатися в нову систему стосунків. Хто пристосовується швидше, має можливість використати цю перевагу. Наприклад, за умов гіперінфляції початку 90-х років в Україні з'явилися перші мільйонери з тих, хто мав доступ до інформації про перспективи грошової політики та відповідні соціальні зв'язки, які гарантували можливість отримати кредити. Неабияке значення у сучасному суспільстві має офіційна соціально-економічна політика.

Отже, становлення ринкових відносин в Україні та формування нового господарського менталітету українців має кілька специфічних рис:

- становлення ринкових відносин не складалося об'єктивно, а переважно було спричинене політичними механізмами, тому принципи і сутність цього явища не

були сформовані у свідомості більшості населення, не були наслідком змін в устрої життя, ціннісних орієнтаціях, традиціях, світогляді людей;

- для більшості підприємців їхній бізнес мав вимушений характер. Як зазначає Н.Г.Комих, підприємці не схильні були ставити глобальні цілі своєї діяльності, пріоритетними були «...фундаментальні, загальнолюдські цінності (сім'я, чесність, порядність, здоров'я) і тільки потім матеріальне благополуччя»[5]. Натомість одним з механізмів виникнення великого бізнесу був обмін влади на власність;
- велике значення мала роль еліти та механізми управління людьми, які склалися за тих умов. Оскільки на початку реформ в Україні управлінській сфері бракувало чітко виписаних принципів і процедур поведінки державних службовців при прийнятті управлінських рішень, це дозволяло їм здебільшого діяти на власний розсуд, часто зловживати наданими їм повноваженнями. Наслідки цих дій великою мірою характеризують причини відставання України у ринковому реформуванні економіки.

У подальших дослідженнях організаційної культури українського суспільства економістам необхідно орієнтуватися на обґрунтування її національної моделі, яка б максимально враховувала особливості господарського менталітету українців.

Література

1. Романенко Ю.В. Матриці смислопродукування в соціальних системах західних і східних країн: порівняльний аналіз //Мультиуніверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2005. – № 49. – С.25.
2. Гершунский Б.С. Философия образования. – М.: МПСИ, Флинта, 1998. – С.18.
3. Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов». – М.: Наука, 1993. – С.10–11.
4. Попов В.Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформації: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філософ. наук. – К., 2000. – С.3.
5. Комих Н.Г. Соціокультурний контекст становлення та розвитку підприємництва в Україні: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. соціол. наук. – Харків, 2006. – С.14.
6. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: Наук. вид. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – С. 43.
7. Асслендер М. Культурные предпосылки экономической и предпринимательской этики //www.academy-go.ru/Site/EconomEtica/EticaPr
8. Maitl S. Reflection: the way to the justice University of Illinois Press, 1999. – P.78
9. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Попередні зауваження. Проблеми соціології. – 1992. – Вип. 1. – 201 с.
10. Пахомов Ю. Біфуркаційний стан світосистемного ядра напередодні зміни світових лідерів //Економіка України. – 2008. –№ 4. – С.8–13.
11. Гутніна Т.О. Мораль підприємництва як елемент світогляду //Вісник Української академії державного управління при Президенті України. – 1999. – №3. – С. 279–285.
12. Левченко Т.І. Розвиток освіти та особистості в різних педагогічних системах: Моногр. – Вінниця: Вид-во «Нова книга», 2002. – С.12.
13. Головатий С., Денисенко Л., Полудьонний М. Корупція в Україні: причини, особливості, наслідки //http://kpk.org.ua/2006/06/21/dorovd_korupcja_v_ukr

Галушка З.И. Хозяйственный менталитет как элемент организационной культуры общества. В статье рассматриваются моральные, религиозные, культурные, исторические и экономические факторы, влияющие на хозяйственный менталитет общества и предопределяющие специфику организационной культуры и структуры социально-экономических отношений.

Ключевые слова: организационная культура, хозяйственный менталитет, моральные ценности, религиозные мотивации, хозяйственная этика.

Z.I. Halushka. The economic mentality as an element of organizational culture of society. In this article the moral, religious, cultural, historical and economic factors which determine economic mentality of society and predetermine the specification of organizational culture and structure of socio-economic relations are examined.

Key words: organizational culture, economic mentality, moral values, religious motivations, economic ethics.

Особливості та суперечності розвитку ринку Інтернет-послуг в Україні

У статті розкривається структура українського ринку Інтернет-послуг, наводяться основні показники його розвитку, а також проблеми розвитку ринку і шляхи їх вирішення.

Ключові слова: ринок Інтернет-послуг, об'єкти ринку, суб'єкти ринку, провайдери Інтернет-ринку, телекомунікаційна інфраструктура, платоспроможність населення.

На сучасному етапі розвитку суспільства електронні інформаційні продукти та послуги стають наймасовішим об'єктом купівлі та продажу. В Україні ринок Інтернет-послуг виникає і починає розвиватись у 90-і роки ХХ ст., він швидко зростає і потребує подальшого дослідження.

Дослідженням питань становлення та розвитку ринку Інтернет-послуг в Україні займаються такі українські вчені як Н.Ф. Васильєва, Л.С. Винарик, М.В. Гура, В.Л. Плєскач, А.Н. Щєдрин, О.Ю. Чубукова та ін.

Метою цієї статті є проаналізувати сучасний стан ринку Інтернет-послуг в Україні, розкрити особливості та суперечності його розвитку.

Ринку Інтернет-послуг в Україні складається з таких елементів:

- об'єкти ринку, тобто електронні інформаційні продукти та послуги;
- суб'єкти ринку, тобто юридичні та фізичні особи, що оперують його об'єктами;
- легкість входу/виходу на ринок.

Об'єкти ринку Інтернет-послуг згідно з критерієм – задоволення інформаційних потреб класифікувати на сектори: ділова інформація, інформація для спеціалістів, електронні інформаційні ресурси для споживачів, електронні інформаційні послуги освіти, електронні інформаційні ресурси.

Ділова інформація включає: біржові та фінансові електронні інформаційні ресурси – котировки цінних паперів, валютні курси, ринок товарів та капіталу, інвестицій, цін; статистичні електронні інформаційні ресурси – дані, прогнози, моделі та оцінки економічної, соціальної, демографічної та іншої діяльності; комерційні електронні інформаційні ресурси – компаній, фірм, корпорацій про напрям їх роботи, пропозицію, ціни, фінансовий стан, угоди, ділові новинки в економіці та бізнесі.

Інформація для спеціалістів, являє собою професійні електронні інформаційні ресурси – спеціальні сайти для юристів, лікарів, фармацевтів, інженерів, металургів та ін.; науково-технічні електронні інформаційні ресурси – документи, біографічна, реферативна, довідкова інформація в галузі природничих, технологічних, суспільних наук, за галузями виробництва та сферами людської діяльності.

Електронні інформаційні ресурси для споживачів: розклад транспорту, резервування білетів, місць у готелях, замовлення товарів та послуг, банківські операції; новини літератури – електронні журнали, довідники та енциклопедії; розважальні електронні інформаційні ресурси – ігри, телетексти, відеотексти.

Електронні інформаційні послуги освіти – електронні підручники, методичні розробки, практикуми, комп'ютерне навчання, методики навчання та ін.

Електронні інформаційні ресурси, які забезпечують інформаційні системи та засоби, складаються з таких частин: розробка та супроводження інформаційних систем та технологій, розробка концептуальних інформаційних моделей, розробка структури програмного комплексу, створення та супровід баз даних та баз знань; консультації з різних питань інформаційної індустрії; програмні вироби (системне програмне забезпечення, програми

загальної орієнтації, прикладне програмне забезпечення); технічні засоби – комп'ютери, телекомунікаційне обладнання баз знань та на задану тему, області, явищ та ін. [4, с.58–61].

Суб'єктами на ринку Інтернет-послуг є користувачі; постачальники; провайдери Інтернет-послуг.

При цьому слід враховувати, що багато фірм відносяться і до користувачів і до постачальників, або до користувачів та провайдерів, або до провайдерів та постачальників.

Користувачі – фізичні та юридичні особи, які інтенсивно використовують Інтернет у їх господарській діяльності. Вони можуть бути поділені на чотири сегменти:

- *е-комерція* – компанії, які продають товари через мережу Інтернет. Е-комерція (electronic commerce) компанії, які обмінюють «реальний продукт на реальні гроші каналами он-лайн». Багато людей відносять до е-комерції будь-який бізнес, який має відношення до Інтернету. Насправді це не так, це компанії, які продають тільки через канали он-лайн. Деякі компанії виробляють і продають товари самостійно, інші перепродають товари, які вироблені іншими компаніями. Деякі компанії е-комерції продають їх тільки через мережу Інтернет, інші продають двома шляхами: через Інтернет і стандартами дистриб'ютерськими каналами. Прикладами е-комерційних компаній є такі світові компанії: Cisco systems, Intel, IBM.
- Нині в світі є два основних сектори застосування електронної торгівлі: для забезпечення форми електронної комерції, яка орієнтована на корпоративних клієнтів, використовується термін business-to-business (B2B); для сектора, який орієнтований на роботу з приватними особами – business-to-consumer (B2C).
- *Створювачі контенту (content aggregators)* – це компанії, які створюють та розмішують контент (загальнодоступну інформацію будь-якого змісту) на своїх сайтах. Це медіа компанії, наприклад: Yahoo, Googol, Яндекс, Мета.
- *Ринкові виробники* – це компанії, які виступають посередниками або брокерами, управляють електронним ринком: банки, туристичні агентства, покупці та продавці. Прикладом є американська компанія eBay.
- *Інтернет-постачальники* – це компанії, які надають всім іншим учасникам ринку Інтернет-послуги, такі як консультації, веб-дизайн, обмін електронними даними, зберігання даних.

Кількість користувачів, за даними Держкомзв'язку України, у 2007 р. становила 10 млн. осіб. Найбільшу кількість користувачів мають такі країни як Німеччина (50 млн.), Англія (37 млн.), Франція (32 млн.), Італія (31 млн.), Росія (28 млн.) та ін. Найменшу кількість користувачів мають Естонія (69 тис.), Молдова (550 тис.), Фінляндія (392 тис.), Іспанія (258 тис.), Чорногорія (117 тис.), що пояснюється невеликою кількістю населення в цих країнах [9].

Збільшення кількості користувачів українського сегменту ринку Інтернет-послуг має позитивну динаміку протягом усього часу розвитку ринку і зростає у середньому щомісяця на 4–10%.

Особливістю української Інтернет-аудиторії є її молодий вік. Здебільшого це молодь віком від 15 до 25 років (42,54%). Проте, оскільки покоління людей виростає, користувачами Інтернет-послуг стають все більше доросліші – 33,26% аудиторії віком від 26 до 39 років [2, с. 135].

Користувачів української мережі Інтернет за регіональною ознакою можна розподілити таким чином: найменша кількість користувачів зареєстрована у Житомирській та Чернігівській областях – 0,23 та 0,25% від загальної кількості користувачів. Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк, Харків, Львів, Крим, Запоріжжя – 27,7%. Всі інші – 11,1% від загальної кількості користувачів. Лідером у використанні Інтернет-послуг є м. Київ – 61,8% від загальної кількості користувачів. Розподіл користувачів Інтернет по регіонах України фактично відображає розподілення фінансово-промислового потенціалу держави. Причини нерівномірності розповсюдження Інтернет-послуг між регіонами України є: різне матеріальне становище населення, нерозвинутість інформаційно-комунікаційних технологій, недостатня інформованість населення, психологічні фактори, міграція молодого насе-

лення до великих міст тощо. При цьому, чим більшим є регіон, тим дорожчими у ньому Інтернет-послуги. Таким чином, в Україні фактично склалася «регіональна цифрова нерівність».

У 2007р. збільшилась кількість людей, які мають домашній доступ до Інтернету в містах з населенням понад 100 тис. осіб. Так, у містах з населенням 101–150 тис. осіб кількість споживачів Інтернет-послуг збільшилась з 6% у 2006р. до 12% у 2007р.; у містах з населенням більше 500 тис. – з 15% у 2006 р. до 19% у 2007р.

Факторами, що сприятимуть зростанню кількості користувачів, на нашу думку, є: перебудова телекомунікаційних мереж; застосування нових технологій; зростання рівня платоспроможності населення. Так, в Україні сьогодні користуватись Інтернет-послугами можуть 55% сімей або 21,6% населення країни [5]. Зростання добробуту користувачів впливає на доступність Інтернет-послуг та закріплення їх ролі як інформаційного носія. Так, працюючі користувачі становлять 70% Інтернет-аудиторії України. Інтернетом на роботі користуються 50% користувачів. Причому зростає не тільки кількість користувачів, а й час перегляду інформації. Користувачі, доход яких становить 701-1500 грн./міс. впевнено використовують Інтернет-послуги, зростає група користувачів, доход яких 1500–4500 грн/міс., це кваліфіковані спеціалісти та технічні робітники [5].

Провайдери Інтернет-послуг – це компанії, які підтримують власні магістралі (високошвидкісні телекомунікаційні лінії), надають доступ для покупців, малим та середнім організаціям та ін. Компанії, які управляють магістраллю (backbone operators) контролюють лінії з високою здатністю обробки великих обсягів інформації, тобто трафіка. Інші компанії провайдери – надають доступ індивідуальним користувачам та малим і середнім організаціям через їх власні «точки присутності», за певну платню.

Провайдерів, тобто підприємства чи організації, установи, будь-якої форми власності, які надають користувачам доступ до ринку Інтернет-послуг, в Україні нараховується 959 одиниць. Рейтинг провайдерів України мережі широкого доступу та кількість їхніх користувачів наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Рейтинг Інтернет-провайдерів в Україні у 2007 р.

<i>Найменування Інтернет провайдерів</i>	<i>Кількість абонентів, тис. осіб</i>	<i>Частка від користувачів української аудиторії, %</i>
Укртелеком	160,0	22,2
Воля-Кабель	150,0	20,8
Оптима-Фарлеп-ЦСС	58,0	8,1
Telnet (Одеса)	20,8	2,9
Голден Телеком	15,8	2,2
Datagroup	14,1	2,0
IPnet	11,6	1,6
Фрегат (Донецьк)	10,0	1,4
ETSplus.Net (Суми)	9,9	1,4
Dataclub (Харків)	9,8	1,4

Джерело: за даними iSK-Consulting

Оскільки більшість користувачів Інтернет-послуг проживають у м. Києві, то «Укртелеком» та «Воля-Кабель» мають найбільшу кількість абонентів та відповідну частку і посідають перші місця у рейтингу. Необхідно зазначити, що провайдери м. Києва мають найбільш потужні міжнародні канали зв'язку (насамперед – супутникові), а регіональні провайдери змушені спрямовувати свій трафік на м. Київ, орендуючи наземні канали зв'язку для передачі вихідного трафіка. Таким чином, Інтернет-трафік має яскраво виражену спрямованість на м.Київ. Головною вадою такого становища є те, що спрямовуючи за власні кошти свій трафік до Києва, регіональні провайдери сплачують розвиток київського ринку Інтернет-послуг, так само відбувається вимивання коштів на користь останніх. Це підсилює «регіональну цифрову нерівність» [6, с. 8].

Наразі в Україні нараховувалось лише чотири провайдери із загальною кількістю абонентів понад 20 тис. осіб та існує близько 30 провайдерів послуг широкого доступу зв'язку із загальною кількістю абонентів більше 5 тис. Найбільш швидкісним Інтернет-провайдером є оптико-волоконна домашня мережа Freenet. Ltd., яка знаходиться на лівому березі Києва (Харківський район), швидкість – 9,273 Мб/с та 4,27 Мб/с [7].

Провідними компаніями серед швидкісного надання доступу до мережі Інтернет є: ЗАТ«Воля-Кабель», ЗАТ«ІММ», ВАТ«Голден Телеком», ВАТ«Алкр-Телепорт», ВАТ«Фарнет-Инвет», «Telnet». Укртелеком не входить до числа цих компаній, оскільки її швидкість, наприклад у Києві становить лише 0,75 Мб/с та 0,21 Мб/с. Найбільш швидкісним сегментом ринку Інтернет-послуг є мобільний Інтернет. Так, у 2006р. в Україні хоча б раз скористались цим видом послуг 6,8 млн. абонентів (14% всіх абонентів країни) [7].

Обсяг доходів провайдерів у 2007р. становив 110 млн. доларів, а доходи від мобільного доступу до мережі Інтернет дорівнювали 90 млн. доларів (81% від усього доходу). Прогнозується, що до 2009 р. ця цифра зросте до 350 млн. доларів [7].

Постачальників Інтернет-послуг можна розділити на такі сегменти:

- *компаній, які створюють контент* – музику, ігри, графіку, рухомі картинки та текст (статті, новини, інші види інформації);
- *постачальники програмного забезпечення* (компанії, що продають програмне забезпечення організаціям, персональним користувачам, створюють робочі місця);
- *постачальники комп'ютерних деталей* (компанії, які виробляють комп'ютери, сервери, які необхідні для взаємодії комп'ютерної системи).

Всі ці компанії забезпечують провайдерів і користувачів необхідним обладнанням.

Легкість входу/виходу на ринок. Ринок Інтернет-послуг не має значних бар'єрів для входу. Необхідною умовою входу на ринок є наявність доступу до мережі Інтернет за певну плату.

Незважаючи на позитивну динаміку на ринку Інтернет-послуг в Україні, за оцінками Всесвітнього економічного форуму Україна займала у 2007р. лише 75-у сходинку серед країн світу (це на одну сходинку вище як у 2005 та 2006 рр.). Так, наприклад, п'ятірку лідерів за цими показниками у 2006–2007 рр. очолюють Данія, Швеція, Сінгапур, Фінляндія і Швейцарія. США – на 7-у місці, Японія – на 14-у, ФРН – на 16-у, Франція – на 23-у місці. Серед країн колишнього СРСР: Росія – 70-е місце, Румунія і Польща – 55- і 58-е місця відповідно [8]. Причинами такого рейтингу, на нашу думку, є проблеми, пов'язані з розвитком ринку Інтернет-послуг в Україні, а саме: низька платоспроможність населення, підприємств, установ та бюджетних організацій, тобто потенційних користувачів Інтернет; у цілому застаріла телекомунікаційна інфраструктура країни, яка належить операторам зв'язку та обумовлює високу вартість оренди первинних каналів зв'язку необхідної пропускної спроможності, що дозволяє надавати користувачам сучасні види Інтернет-послуг; дефіцит інвестиційних ресурсів в економіці країни, що не дозволяє інтенсивно розвивати ринок Інтернет-послуг; значна різниця рівня інформатизації окремих регіонів України, що не сприяє вирівнюванню вартості Інтернет-послуг у різних регіонах і фактично формує «цифрову нерівність» всередині країни; низький рівень інформатизації більшості галузей економіки і бюджетних організацій, загальне зниження суспільної цінності інформаційного та інтелектуального продукту, що не сприяє розумінню ролі і місця Інтернету у сучасній економіці; недостатня нормативно-правова база, якою регулюються правові відносини щодо ринку Інтернет-послуг, інформаційних ресурсів та інтелектуальних продуктів.

Підвищенню позиції України на світовому ринку Інтернет-послуг сприятиме: активна участь України у міжнародних організаціях із проблематики Інтернету й електронної комерції (Комісії з Глобальної інформаційної інфраструктури, Єврейську Комісію, Всесвітню асоціацію Інтернету та ін.) у науково-технологічних програмах; введення на базі навчальних закладів спеціалізованих Інтернет-центрів, обладнаних для перепідготовки і реабілітації робочої сили згідно із сучасними вимогами освіти; підготовка кадрів у сфері економічного інформаційного менеджменту, маркетингу, реклами, торгових операцій, системи електронних розрахунків, а також розробка і широке поширення відповідних

освітніх курсів; розробка правових і економічних основ інформаційної взаємодії індустриальних, наукових, освітніх та інформаційних центрів за умов Інтернету; розміщення традиційних інформаційних ресурсів (бібліотек, архівів та ін.) в Інтернеті, перенесення їх на електронні цифрові носії, тиражування, переклад на основні мови, відкрите або комерційне поширення на внутрішньому та світовому ринках; створення в Інтернеті електронних цифрових інформаційних ресурсів, включаючи цифрові бібліотеки, організацію електронних публікацій (журналів і газет), електронних віртуальних виставок і подань в Інтернеті культурної спадщини України; створення трансукраїнського інформаційного комп'ютерного науково-освітнього середовища й інтеграції України до системи світових наукових і освітніх мереж; участь українських наукових і освітніх центрів у віртуальних лабораторіях, дослідних центрах, освітніх і тренінгових організаціях; розробка і законодавче закріплення національних форм електронного документообігу, цифрового підпису тощо.

З викладеного вище доходимо висновку: ринок Інтернет-послуг є динамічним, швидко зростаючим, що сприяє збільшенню кількості користувачів, доходів від надання Інтернет-послуг, продаж комп'ютерів, програмного забезпечення тощо. Але, незважаючи на позитивну динаміку на українському ринку Інтернет-послуг, за оцінками Всесвітнього економічного форуму Україна у 2007р. посідала лише 75-у сходинку серед країн світу, за показником кількості користувачів та забезпеченістю населення Інтернет-послугами. Причинами цього є проблеми, які стоять на шляху розвитку ринку Інтернет-послуг, це – низька платоспроможність населення, застаріла телекомунікаційна інфраструктура, різниця рівня інформатизації окремих регіонів тощо. Тому важливим є перебудова телекомунікаційних мереж, застосування новітніх технологій, зростання рівня платоспроможності населення, інтеграція України у світове співтовариство та участь у міжнародних організаціях із проблематики Інтернет-послуг та електронної комерції тощо.

Література

1. Бобко В.В. Закономірності розвитку інформаційного ринку в сучасних умовах: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2007. — 20 с.
2. Бобко В.В. Закономірності розвитку інформаційного ринку в сучасних умовах: дис. канд. екон. наук: 08.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2007. — 202 с.
3. Винарик Л.С., Щедрин А.Н., Васильєва Н.Ф. Информационная экономика: становление, развитие, проблемы / НАН Украины; Институт экономики промышленности. — Донецк, 2002. — 312 с.
4. Винарик Л.С., Щедрин А.Н., Васильєва Н.Ф. Онлайн-рынок: становление, проблемы / НАН Украины; Институт экономики промышленности. — Донецк, 2003. — 176 с.
5. Державний комітет статистики: www.ukrstat.gov.ua
6. Концепція побудови Національної мережі обміну Інтернет-трафіком: www.backbone.net.ua
7. Кто самый быстрый Интернет-провайдер Украины?: <http://www.broadband.org.ua/content/view/686/490/>
8. The Networked Readiness Index 2006–2007 rankings: www.weforum.org/pdf/gitr/rankings2007.pdf
9. Internet User Statistics & Population for 52 European countries and region: <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm#europe>

Савчук Н.В. Особенности и противоречия развития рынка Интернет-услуг в Украине. В статье раскрывается структура украинского рынка Интернет-услуг, приводятся основные показатели его развития, а также проблемы развития рынка и пути их решения.

Ключевые слова: рынок Интернет-услуг, объекты рынка, субъекты рынка, провайдеры Интернет-рынка, телекоммуникационная инфраструктура, платежеспособность населения.

N.V. Savchuk. The aspects and contradiction of Internet service market development in Ukraine. The structure of Ukrainian Internet service market, the basic development indexes as well as the problems of market development and the ways of their solution are revealed in this article.

Key words: Internet service market, objects of market, subjects of market, providers of Internet market, telecommunicative infrastructure, solvent people.

УДК 338.48(477)

Ярмоленко Ю.О.,

аспірантка, кафедри маркетингу,
асистент кафедри економічної теорії та управління АПСВ ФПУ

Розвиток ринку туристично-рекреаційних послуг як перспективний напрям української економіки

У статті аналізуються питання розвитку ринку туристично-рекреаційних послуг як перспективного напрямку української економіки.

Ключові слова: туризм, міжнародний туризм, туристично-рекреаційні послуги, суспільна корисність послуг, конкуренція, рекреаційні зони, рекреаційні ресурси, попит рекреанта.

Україна є державою з великою історичною та культурною спадщиною, яка володіє потужним потенціалом для формування та підвищення конкурентоспроможності туристично-рекреаційних послуг, і це створює об'єктивні умови як для розвитку у самій країні, так і для виходу на міжнародний ринок у сфері послуг туризму та оздоровлення. Однак проблемними залишається якість, вузький асортимент послуг, неефективна реклама, нерозвинута інфраструктура туристично-рекреаційних зон, які слід наблизити до міжнародних стандартів. Саме тому дослідження стосовно туристично-рекреаційного сектора (далі ТРС) є надзвичайно актуальним. Його необхідність обумовлена важливим значенням розвитку ТРС, як для економіки кожного регіону, міста, селища, так і України у цілому, адже ефективність їх функціонування може стати суттєвою підтримкою для всієї економіки держави. Актуальність порушеної проблематики підкреслюється в програмах розвитку туризму на 2002 – 2010 рр. як на державному, регіональному, так і на місцевому рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє дійти висновку про те, що держава розглядає туризм як реальний бізнес та важливу складову частину соціально-культурної сфери розвитку загальноекономічного масштабу. Для цього вже здійснено кілька заходів, зокрема, створення Наукового центру розвитку туризму (НЦРТ) Постановою Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2002 р. №1132 з метою наукового забезпечення державної політики в галузі туризму, прогнозування та визначення перспектив його розвитку, прийняття Указу Президента України від 21 лютого 2007 р. №136/2007 «Про заходи щодо розвитку туризму і курортів України» та визначення 2008 р. – Роком туризму і курортів в Україні.

Проблемі розвитку туристично-рекреаційної галузі присвятили свої праці науковці. Серед них: О.П. Дудкіна, М.Л. Жукова, Н.М. Калькова, В.І. Куценко, Н.В. Липчук, Н.Л. Мандюк, О.Г. Михайленко, І.М. Петренко, Н.П. Турло, Л.М. Шульгіна та ін. У наукових дослідженнях проведено змістовний аналіз специфіки розвитку і рекреаційної галузі країни у цілому, і туризму зокрема, запропоновано рекомендації стосовно системи показників діагностики підприємств, здійснені спроби розкрити особливості розвитку ТРС міста, окреслено можливі шляхи його оптимізації. Поряд з цим, існують ще проблеми, які потребують подальшого вирішення та дослідження, зокрема, визначення основних засад управління на підприємствах туристично-рекреаційної галузі у період обмеженості фінансових ресурсів, системних досліджень маркетингу ТРС та обрання його інструментів для оптимізації роботи кожного окремого підприємства. Саме тому дослідження проблем розвитку ринку туристично-рекреаційних послуг в Україні для максимально повного задоволення потреб населення у повноцінному оздоровленні та лікуванні, охороні і відновленні рекреаційних ресурсів, зростанні якості послуг у цій сфері є основною метою цієї статті.

Туристично-рекреаційний сектор – це саме той перспективний напрям, який може відіграти вирішальну роль в економіці України. Розглянемо суть його складових. «Рекреація – це процес відтворення фізичних, духовних і нервово-психічних сил людини, який забезпечується системою заходів і здійснюється у вільний від роботи час на спеціалізованих

територіях», крім того, це одна з першочергових потреб будь-якої людини [3]. Законом України «Про туризм» визначається туризм як тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності у місці перебування [2]. На думку Ф.Котлера, «...послуга — будь-який захід або вигода, які одна сторона може запропонувати іншій, і які в основному невідчутні і не призводять до володіння чимось. Виробництво послуг може бути, а може й не бути пов'язане з товаром у його матеріальній формі»[1].

Відповідно туристично-рекреаційна послуга – це послуга з відтворення фізичних, морально-психологічних сил людини у період тимчасового її виїзду з місця постійного проживання, яка надається на спеціалізованих територіях. Ринок туристично-рекреаційних послуг – визначається як середовище, де здійснюється їх розподіл і реалізація із забезпеченням таких функцій: надання рекреаційних послуг і здійснення контролю за їх асортиментом, якістю і обсягом; встановлення суспільної корисності послуг, визначення реальної вартості за умов конкуренції.

Стрімкий розвиток міжнародного туризму є закономірним наслідком процесів, пов'язаних з витісненням промислового виробництва з його домінуючих позицій. Останні тенденції світової економіки вказують на орієнтацію більшості держав на виробництво і надання специфічних, широко затребуваних туристичних послуг, що відповідають найбільш вишуканим запитам споживачів. За оцінками експертів ЮНВТО, частка міжнародних туристів, що використовують поїздки з метою відпочинку і розваг, становить 60%, поїздки корпоративних клієнтів – 30%.

Аналіз розвитку світової індустрії туризму засвідчує, що обсяг міжнародних подорожей постійно зростає і збільшився з 25 млн. осіб у 1950 р. до 903 млн. у 2007 р. За прогнозом Всесвітньої туристичної організації (ВТО), до 2020 р. кількість туристичних поїздок розшириться і досягне позначки 1,6 млрд. осіб.

Потужне зростання питомої ваги туризму у створенні валового національного продукту (ВНП) країн світу в 2010 р. досягне 11–12% за оцінками ЮНВТО[4]. Саме такі прогнози викликають позитивне ставлення світової спільноти до індустрії туризму та рекреації, адже це саме той напрям бізнесу, який розвивається потужними темпами і незважаючи на різні трагічні події, продовжує демонструвати вміння долати труднощі та виявляти виняткову життєздатність.

Дослідження ролі національного і міжнародного туристичного бізнесу для кожної з країн світового співтовариства вказують на його високу економічну ефективність та важливе значення, які забезпечують насамперед:

- створення значної кількості нових робочих місць для економічно активного населення;
- створення в нових рекреаційних зонах широкої мережі об'єктів туристично-рекреаційної інфраструктури, яка у свою чергу забезпечує потреби, як національних, так і міжнародних туристів у різноманітних платних і безкоштовних послугах;
- формування позитивного іміджу держави, як суб'єкта міжнародних відносин;
- розвиток сільських територій та підвищення життєвого рівня їх населення;
- зміцнення політичних і економічних зв'язків держав – членів світового співтовариства на зовсім нових позиціях, у яких закладені принципи ООН і загальнолюдські цінності.

Ілюстрацією викладених нами позицій можуть стати дані Центру туристичної документації ВТО, які засвідчують, що кожен чотирнадцятий працюючий у світі зайнятий у сфері, що надає послуги, у тому числі й на підприємствах національного і міжнародного туристичного бізнесу. Наразі на частку туризму припадає більше 2 трлн. доларів США. Це — близько 5% обсягу світових продажів товарів і 15% обсягу наданих послуг щорічно. Крім того, існує побічний ефект, який проявляється у закупівлі товарів та послуг на суму більше 1 трлн. доларів США учасниками національного і міжнародного туристичного бізнесу для

галузі «гостинності», що теж позитивно впливає на розвиток виробництва і у туристично-рекреаційному регіоні, і у самій державі.

Науковцями доведено, що розвиток будь-якого економічного процесу має циклічний характер, враховуючи, що вже тривалий період спостерігалось значне піднесення усіх галузей як світової, так і української економіки, легко пояснити їх падіння, яке розпочалося у 2008 р. Так, стрімкий розвиток світового господарства у 2008 р. почав сповільнюватися у зв'язку з фінансовою кризою, яка спіткала світову економіку. Як і будь-яка галузь, туристично-рекреаційний сектор не міг лишитися осторонь цих процесів. Високі показники інфляції, зростання рівня безробіття, скорочення обсягів виробництва – це ті явища, що негативно впливають на розвиток туристично-рекреаційних послуг. Свідченням цього можуть стати статистичні дані, які вказують на часткове сповільнення темпів приросту кількості міжнародних прибувань, а відповідно і скорочення обсягів отриманих прибутків. Станом на 1 вересня 2008 р. приріст обсягу міжнародних прибутків становив 3,7 % порівняно з 6,6% приросту за той самий період у попередньому році. За прогнозами ВТО при 2% темпах зростання показник прибувань мала досягти у 2008 р. 921 млн. осіб [5]. При цьому найстрімкіший розвиток туризму спостерігається в країнах Африки, де приріст дорівнював 10%. На другому місці – Азіатсько-тихоокеанський регіон – 7%, на третьому – Америка – 6%. А перше місце лідера міжнародного туристичного бізнесу по прийому туристів продовжує посідати Європейський континент – найбільше перехрестя світових туристичних потоків[3].

Щодо України, то вигідне географічне розташування та близькість до Європи робить її досить привабливою для туристів, яких цікавить культура, історичні пам'ятки та ландшафти східноєвропейського напрямку, саме тому наша держава має використати свій шанс і після кризи вийти з потужним ринком туристично-рекреаційних послуг, для чого у неї є всі складові.

Пропозиції ринку туристично-рекреаційних послуг України є такі:

1. Україна має різноманітні природні рекреаційні ресурси (кліматичні, біологічні, гідрологічні, ландшафтні, джерела мінеральних вод, лікувальні грязі тощо).
2. Землі, придатні для рекреаційного використання, загальна площа яких становить 9,4 млн. га (або 15,6% території країни), у тому числі рівнинних рекреаційних ландшафтів – 7,1%, гірських – 2,3% (у Карпатах – 1,9, у Криму – 0,4).
3. Майже 10% усіх лісів державного лісового фонду мають рекреаційне значення. У рекреації можуть використовуватися землі заповідників та природних національних парків, їхня чисельність в Україні зростає.
4. Досить значні у державі запаси лікувальних грязей, що зосереджені, переважно, у південних та північно-західних областях.
5. Соціально-економічні рекреаційні ресурси в Україні формують культурні об'єкти, пам'ятки історії, архітектури, археології, етнографічні особливості території і окремі з них мають світове та європейське значення. Загальна кількість архітектурно-історичних пам'яток у державі становить 49147 об'єктів, їхня цінність та чисельність у межах областей істотно відрізняється. Найбільше архітектурно-історичних пам'яток налічується у Львівській області (2934), Автономній Республіці Крим (3431), Київській (2886) та Чернігівській (2859) областях. Найцінніші культурно-історичні рекреаційні ресурси мають місце у Київській, Львівській, Тернопільській, Полтавській, Чернігівській областях, Автономній Республіці Крим[4].
6. В Україні діє 45 курортів загальнодержавного і міжнародного значення та 13 курортів місцевого значення, є понад 400 санаторіїв, які можуть прийняти на лікування понад 600 тис. відпочиваючих.
7. Оскільки гостинність є характерною рисою для народу України як для нації, то кожен українець може використати як конкурентну перевагу для боротьби за іноземного туриста.
8. Досить перспективний напрям, який розвивається в Україні, – це «зелений туризм», який сприяє підвищенню зайнятості та життєвого рівня населення, розвитку економіки та

виробництва регіону, популяризації українських туристично-рекреаційних зон як в Україні, так і за її межами.

Враховуючи викладені вище складові можна стверджувати, що наша держава має використати усі свої сильні сторони і у період кризи сконцентрувати всі зусилля для сформування ринку якісних туристично-рекреаційних послуг.

Провівши аналіз структури світових подорожей можна виділити їх найважливіші спонукальні мотиви, які формують попит рекреанта: чисте середовище проживання, незвичайні пейзажі, природа, що дбайливо і постійно оберігається, унікальна культурна спадщина народів світу, висока якість обслуговування, під якою рекреанти вбачають щирість гостинності, що залежить від контактів між людьми й індивідуальний підхід до туристів без будь-яких упереджень і побоювань.

У сучасному туризмі досить контрастно спостерігається тенденція, якої не було п'ять–десять років тому: туристи здебільшого віддають перевагу не розкішним готельним комплексам і харчуванню, пасивному перебуванню, а активному відпочинку, що знаходиться в гармонії з навколишнім середовищем. Туристичні подорожі вже сьогодні, а у майбутньому — особливо, не будуть простим відпочинком, в основі їх стануть культурні, релігійні чи етнічні корені, певний вид діяльності чи особливі вподобання. Окремо взяті сонце, море і золотий пісок пляжів утрачають свою привабливість. На перше місце виходить «активний туризм, пізнавальний туризм, культурний туризм, що знаходиться в гармонії з навколишнім середовищем, що сприяє контактам з іншими людьми, і який, звичайно ж, характеризується високою якістю обслуговування»[4].

Враховуючи історичне минуле Української держави, наявність визначних пам'яток архітектури, дивовижні природні умови можна стверджувати, що наша держава має потужний арсенал туристично-рекреаційних послуг для задоволення потреб як внутрішніх, так і іноземних туристів. Саме тому перед країною відкриваються нові перспективи, які можуть стати реальністю у разі ефективного управління, сумісних зусиль та нових системних підходів до формування українського туристично-рекреаційного продукту.

Фінансова криза – це іспит для світової спільноти, усіх галузей народного господарства, кожного підприємства та працівника і Україна при цьому не виняток. На думку експертів, міжнародний туризм менше постраждає від дії фінансової кризи, ніж будівництво, нерухомість, автомобілебудування та продаж.

Особливості туристично-рекреаційних послуг сьогодні полягають у наступному:

1. Оскільки рекреація переходить у ряд першочергових потреб людини, її особливість полягає лише у тому, що може змінитися структура пасажиропотоку та зменшитись тривалість поїздок. На нашу думку, у зв'язку з цим у найближчий період зміниться структура туристичного ринку.
2. Намагаючись зменшити витрати на туристично-рекреаційні заходи, споживачі цих послуг можуть обмежити свої подорожі внутрішнім туризмом, що забезпечить економію на транспортних витратах, візах, а, з іншого боку, забезпечить стабільний розвиток вітчизняним суб'єктам ринку, збільшивши питому вагу внутрішніх туристів.
3. Очікується збільшення сегменту туристів, які здійснюватимуть візити до родичів, друзів та незалежних туристів, які самі займатимуться купівлею квитків, пошуком місця проживання, харчування. Від цього у жодному разі не постраждає регіон, в якому здійснюватиметься відпочинок, найбільш вразливими виявляться посередники (турагенти та туристичні агенції), оскільки саме на їх послугах спробують зекономити туристи.
4. Ще одним впливом кризи може стати скорочення середньої тривалості подорожей з метою зниження витрат.
5. Крім того, на думку міжнародних фахівців, значну увагу туристи та рекреанти почнуть приділяти пропозиціям з дисконтними цінами, спробують перейти на більш дешевий відпочинок, збільшиться попит на спеціальні пропозиції[5].
6. Ті суб'єкти ринку, які відстоюватимуть свої конкурентні переваги, почнуть зосереджувати увагу на скороченні зайвих витрат, чим спробують утримати своїх клієнтів.

7. Важливою складовою має стати усвідомлення значення зосередженої співпраці у ланцюзі туризму між суспільним та приватним секторами, місцями призначення та продажем подорожі.

Враховуючи останні тенденції розвитку ринку туристично-рекреаційних послуг, для раціонального використання наявних рекреаційних ресурсів Україні слід чітко визначити коло питань, які мають бути вирішені державою на ринку туристично-рекреаційних послуг, з приводу:

- стимулювання підприємництва в сфері туризму;
- охорони навколишнього середовища, у тому числі природних рекреаційних туристичних ресурсів;
- охорони життя, здоров'я, захисту прав і інтересів споживачів туристичних послуг.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо таких висновків:

- скорочення обсягів виробництва світової економіки відкриває для туристично-рекреаційного комплексу України нові перспективи, які полягають у збільшенні кількості внутрішніх туристів та залученні іноземних рекреантів країн-сусідів;
- розвиток ринку туристично-рекреаційних послуг забезпечить Україні підвищення зайнятості населення, зайнятого у цьому секторі економіки, та його життєвого рівня, оновлення інфраструктури, що працює на потреби рекреаційного комплексу;
- інтенсивний розвиток туризму та індустрії відпочинку і оздоровлення в цілому;
- розвиток ринку туристично-рекреаційних послуг забезпечить популяризацію українських рекреаційних зон та збільшення питомої ваги рекреаційної сфери у зростанні національного доходу країни. З іншого боку, кожен суб'єкт ринку повинен використовувати усі наявні маркетингові інструменти для підвищення ефективності роботи як окремого підприємства, так і усієї галузі у цілому, адже лише за умови комплексного та системного підходу можна досягти успіху навіть за тих складних умов, у яких опинилась світова спільнота.

Література

1. Армстронг Гари, Котлер Ф. Основы маркетинга, 4-е европ. изд. Пер.с англ. — М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2007. — 1200с.:ил.- Парал.тит.англ.
2. Закон України «Про туризм» // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 31.
3. Нудельман М.С. Социально-экономические проблемы рекреационного природоиспользования. — Киев: Наукова думка, 1987. — 129с.
4. Пуцентейло П.Р. Економіка і організація туристично-готельного підприємництва: Навч. посіб. — К: ЦУЛ, 2007. — 300 с.
5. UNWTO World Tourism Barometer. — Madrid. — 2008. — Vol. 6. — № 3. — 4 s.

Ярмоленко Ю.А. Развитие рынка туристическо-рекреационных услуг как перспективное направление украинской экономики. В статье анализируются вопросы развития рынка туристическо-рекреационных услуг как перспективного направления украинской экономики.

Ключевые слова: туризм, международный туризм, туристическо-рекреационные услуги, общественная полезность услуг, конкуренция, рекреационные зоны, рекреационные ресурсы, спрос рекреанта.

J.O. Yarmolenko. The development of tourist-recreation services as an efficient way of the Ukrainian economy. The issues of tourist-recreation services as an efficient way of the Ukrainian economy are analysed in the article.

Key words: international tourism, tourist-recreation services, competition, recreation resources.

Політика, історія, культура

УДК [94(477):622.012.2]"19"

Агапов В.Л.,

канд. істор. наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Донецького інституту залізничного транспорту Української академії залізничного транспорту

Виробничі та соціальні конфлікти в шахтарських колективах УРСР у 80-і роки ХХ ст.

У статті аналізуються відносини між підземними робітниками і керівництвом вугільних підприємств напередодні всеукраїнського шахтарського страйку у липні 1989 р. Висвітлюються сторони взаємовідносин, які викликають найбільші суперечності, з'ясовуються причини конфліктів, ступінь їх гостроти, форми прояву невдоволення гірників.

Ключові слова: гірники, госпрозрахунок, держава, зарплата, інтерес, керівник, конфлікт, страйк, шахтар.

Вчені продовжують досліджувати формування передумов утворення незалежної української держави. В історіографії побутує точка зору, згідно з якою у 1989–1991 рр. «...значний, а іноді й вирішальний вплив на усі процеси правила одна з найбільших політичних сил сучасності – робітничий рух» [1, с. 149]. В авангарді боротьби за демократію були шахтарські колективи. Вивченню відродження та розвитку страйкового руху гірників присвятили свої наукові доробки А. Русначенко, В. Бурносков, З. Ліхолобова, В. Докашенко, В. Баран, В. Даниленко, О. Бойко, С. Кузьміна та ін. Необхідність поглиблення наявних знань про причини активної політичної поведінки гірників у період демократичної революції 1988–1991 рр. спонукає автора зосередити увагу на процесах, що протікали усередині шахтарських колективів.

Однією з реальностей вугільної промисловості (ВП) були напружені стосунки між управлінськими кадрами та робітниками. У липні 1989 р. 38% страйкарів причиною свого виступу назвали конфлікт з адміністративним апаратом. В опублікованих дослідженнях цей аспект шахтарського буття належним чином не висвітлений. Метою цієї статті є з'ясування взаємин між підземними робітниками та управлінськими кадрами як джерела виробничого та соціального конфліктів.

У 1989 р. на шахтах УРСР працювали 612 тис. осіб, з яких 46,4 тис. були керівники, 18,8 тис. – спеціалісти, 472 тис. осіб – робітники, з яких 381 тис. належали до категорії підземних [2, арк. 228]. Конфлікти робітників з адміністрацією, ІТР супроводжували всю історію розвитку галузі. Вперше антагонізм інтересів учасників виробничого процесу виявився у 1874 р., коли застрайкували шахтарі Юзівки. До початку 30-х років ХХ ст. робітники відповідали страйками на інтенсифікацію шахтарської праці, на непродумані управлінські рішення, невчасність видачі зарплати, відсутність належного продовольчого та матеріально-технічного забезпечення. Припинення страйків було наслідком політичних репресій і позбавлення робітничого класу можливості захищати свої економічні та соціальні права, але не вказувало на гармонізацію стосунків.

Конфлікти були прихованими і виявили себе тільки у 1989 р. завдяки пом'якшенню політичного режиму та формуванню нового морально-психологічного клімату в суспільстві.

Конфлікти між робітниками та їх керівниками, ІТР були результатом переплетіння різнопланових чинників та причин. У виробничій сфері суперечності були наслідком різних форм участі робітників та управлінців у суспільному виробництві, виконання ними різних функцій. Керівники – від генеральних директорів об'єднань до начальників ділянок – своєю діяльністю втілювали економічну та технічну політику держави. Вони забезпечували виконання гірниками відомчих завдань, які полягали у збільшенні обсягів вуглевидобутку, підвищенні фондівіддачі, економії бюджетних коштів, керуючись принципом «ми за ціною не постоїмо». Після липневого страйку 1989 р. директор шахти «Першотравнева» ВО «Первомайськвугілля» Ю. Чернуха, міркуючи про витоки конфлікту, висловлювався так: «...Тонна вугілля затьмарила все і багато що перевернула з ніг на голову. Ми принесли їй у жертву відпочинок, здоров'я, нормальні людські стосунки» [3].

Інтереси власника – держави – часто суперечили інтересам шахтаря. Планування здійснювалося від уже досягнутих результатів. При цьому ігнорувалося те, що гірничо-геологічні умови вуглевидобутку постійно погіршувалися, що кількість підземних робітників скорочувалася, а система матеріально-технічного забезпечення розвалювалася. Тому шахтарським бригадам давалися важкі, часто нереальні завдання.

У заботах робітники змушені були постійно виправляти помилки проектувальників та інженерів. Тут шахтарі на собі відчували дефіцит інтелектуального потенціалу своїх начальників, яким вони нагадували про головну функцію керівника: «Директор шахти, начальник ділянки повинні *думати*, як цю роботу організувати» [4, арк. 5]. Напередодні липневого (1989 р.) страйку гірник очисного забою шахти ім. Абакумова ВО «Донецьк вугілля» В. Мінько про своє підприємство, яке відставало, висловлювався так: «Не можу повірити, що колектив не бажає сумлінно працювати. Якщо кожну людину *забезпечити роботою*, то справи підуть вгору. Тому треба поспішати, поки ще не сталося лиха» [5].

За умов суттєвого збільшення сум державних дотацій на підтримку ВП, відсутності достатніх коштів на виконання соціальних програм керівництво галузі економило на заробітній платі шахтарів. У той час, коли на підприємствах машинобудівного комплексу, хімічної промисловості, на деяких металургійних заводах згідно з рекомендаціями постанови ЦК КПРС, РМ СРСР і ВЦРПС (лютий 1987 р.) вводилися доплати до тарифних ставок і посадових окладів за роботу у вечірні та нічні зміни на 20 і 40%, МВП СРСР не вбачало можливим і необхідним виконувати цю постанову. У галузі мінімальні доплати отримували тільки працівники основних професій підприємств вугільного збагачення, хоча адміністрація близько половини шахт мала кошти, щоб здійснювати додаткові виплати гірникам. Передові вугільні підприємства були позбавлені економічної самостійності і були неспроможні протистояти вилученню зароблених коштів у фонди вугільних об'єднань і МВП СРСР.

У роки «перебудови» керівництво галузі, апарат міністерства були зайняті впровадженням економічних стимулів у роботу колективів. Запроваджувався госпрозрахунок, змінювалася система оплати праці. Бригади, які раніше працювали на умовах тимчасової оплати, переходили на нормативний (відрядний) метод. Ставлення шахтарів до цих змін стає зрозумілим завдяки соціологічному дослідженню, яке було проведене в 1988 р. у ВО «Свердловантрацит». Кількість шахтарів, які підтримували нововведення, становила 10,5% і порівняно з попереднім роком ця кількість зросла на 0,7%.

Число шахтарів, які відкидали систему, що запроваджувалася, становило 13,9%. За рік кількість людей з такою позицією збільшилася у 5,5 раза. Третина шахтарів схилилася до думки, що заходи, які приймаються, дають незначний ефект, і кількість робітників з такою думкою за рік збільшилася в 1,7 раза [6, с. 18]. Тобто, головною тенденцією було скептичне ставлення до системи, що впроваджувалася. Так відбувалося тому, що відрядна плата праці вимагала об'єктивних оцінок за кожен вид і обсяг виконаних шахтарями робіт. Але досягти такого було неможливо. По-перше, тому, що економічні служби шахт намагалися вкласти у нормативи, що спускалися згори. Вони знижували розцінки на тонну здобутого вугілля, метр проходки, намагалися обмежити перелік трудових операцій, що підлягали оплаті.

Здійснювані нарахування за виконані роботи не піддавалися логічному розумінню. Так, на шахті ім. 60-річчя СРСР ВО «Свердловантрацит» у приблизно однакових умовах працювали бригади Б. Романюка і С. Шамановського. У липні 1989 р. бригада Б. Романюка виконала норму на 122,8% (понад план було здобуто 1669 т вугілля), бригада С. Шамановського – на 116,6% (надплановий видобуток становив 1370 т). Але середня зарплата в першій бригаді була 635 крб., у другій – на 17 крб. більше. У сусідніх забоях дві бригади виконали план на 110%. Але зарплата в одному випадку становила 312 крб., у другому – на 57% більше [7]. Така хибна практика оцінки шахтарської праці підірвала основи довірчих стосунків у колективах, була джерелом напруженості, причиною страйків. У березні 1989 р. страйк розпочали гірники ділянки № 7 шахти «Лідівка» ВО «Донецьквугілля» тому, що їм були занижені розцінки за роботи з проходження вентиляційного штреку. На шахтах ім. Стаханова ВО «Красноармійськвугілля» та «Самарська» ВО «Павлоградвугілля» гірникам очисного забою не було сплачено за виконані допоміжні роботи, тому почалися страйки [8]. Конфлікти, пов'язані з недоліками в організації праці, плануванні, виплат заробітної плати, спостерігалися скрізь. Тільки у ВО «Свердловантрацит» весною 1989 р. вони відбулися на шахтах «Центросоюз», «Травнева», ім. Володарського, ім. Леніна. За умов недосконалості нормативних документів з нарахування зарплати, прагнучи уникнути серйозних конфліктів між шахтарями, керівництво шахт намагалося не допускати великих розривів в оплаті праці передових і відсталих бригад. Практика зрівнялівки влаштувала одних, але була неприйнятною для інших. Шахтарі висловлювалися: «Нас завжди обдурювали і зараз обдурюють: мовляв, краще працюватимеш, краще житимеш» [9]. 26% з тих, хто страйкував у липні 1989 р., вважали за потрібне впровадження принципу «кожному – відповідно до його праці» [10].

По-друге, скептичне ставлення гірників до нової системи нарахування зарплати було тому, що навіть у разі, коли економісти оцінювали результати праці згідно з нормативними документами, робітники були незадоволені оплатою. У ВП були затверджені єдині розцінки, що діяли на всьому економічному просторі СРСР, незалежно від гірничо-геологічних умов вуглевидобутку. Ця система не задовольняла шахтарів Донбасу, оскільки трудомісткість вуглевидобутку в басейні на 27% перевищувала середньо-галузевий показник. Шахтарі були переконані, що потрібні гнучкі підходи в оцінках результатів праці з урахуванням всього різноманіття умов і специфіки виконуваних операцій. Проте пропозиції гірників не знаходили підтримки у керівництва шахт, яке було неспроможне допомогти шахтарям, оскільки реалізація шахтарських думок передбачала зміну системи нормативів, що існувала в галузі. Відповідальність за ігнорування ідей гірників, за консерватизм чиновників державного та відомчого управління шахтарями покладалася знову ж таки на адміністрацію шахт. У період страйків посадові особи чули докір: «Тільки керівники, ІТР винні у тому, що питання не вирішувалися. Коли ми приходили з проханнями, вимогами, пропозиціями, то не знаходили співчуття, розуміння» [11]. Пасивна позиція директорів і головних спеціалістів давала гірникам підставу для ствердження: основна частина керівників нас не розуміє.

Не залишало шахтарів байдужими збільшення працівників апарату управління. Вчені-економісти стверджували: «чисельність обслуговуючого персоналу на поверхні шахт України в 1,5–3 рази більше, ніж у провідних вугледобувних країнах» [12, с. 41]. Фонд заробітної плати, який формувався з відрахувань за кожен тонну добутого вугілля, розподілявся між все більшим числом працівників. Для гірників було очевидним: зростання їх зарплати може бути досягнуте завдяки зменшенню кількості управлінців, ІТР та допоміжного персоналу. Порівняння шахтарями умов своєї праці та умов праці інших працівників підприємства, порівняння отримуваних заробітків, коли ІТР міг мати зарплату, яка на 50% перевищувала зарплату підземного робітника, давало гірникам підставу доходити висновку про дискримінацію в оплаті праці і необхідність зменшення числа кабінетних працівників. Міркування гірників збігалися з позицією партійно-державного керівництва СРСР. У прийнятій у березні 1989 р. програмі фінансового оздоровлення країни ЦК КПРС і РМ СРСР рекомендували трудовим колективам скоротити адміністративно-управлінський персонал, змен-

шити витрати на його утримання на підставі проведення заходів щодо вдосконалення структури управління виробництвом.

Перманентною проблемою шахтарських колективів був стан виробничої дисципліни, яка досягалася силовими методами. Певною мірою до порушень виробничої дисципліни гірників підштовхувала відрядна система формування фонду заробітної плати. Відсутність засобів праці у забоях, поломка техніки ставали причиною дострокового припинення робіт. Викорінюючи передчасні виїзди з шахт, прогули, вимагаючи дотримання гірниками правил ТБ та інструкцій ведення гірничих робіт, керівництво підприємств використовувало для досягнення цієї мети всі адміністративні можливості та засоби, які знаходилися в його розпорядженні. едисциплінованих шахтарів не тільки звільняли, а й карали в адміністративному порядку. Їх виселяли з відомчого житла, відсували чергу на отримання житла, переносили відпустки з літа на зиму.

Гірників позбавляли премій або зменшували суми винагород, позбавляли путівок у будинки відпочинку, доплат за безперервний стаж роботи. «Доки у нас кров тектиме, будемо здійснювати насильство», – виправдовували свою поведінку керівники галузі [4, арк. 71]. «Статут про дисципліну працівників, зайнятих на роботах в особливо небезпечних підземних умовах» (1976 р.) збільшив можливості керівників, дав поштовх до зловживань службовим становищем, поширенню стилю керівництва, що принижував людську гідність. На думку шахтарів, «...Статут був тим документом, який дозволив ввести у ВП кріпацтво У лютому 1988 р. адміністрація отримала право переводити робітників на інші ділянки у разі істотних змін умов праці. У начальників з'явилася додаткова можливість карати гірників карбованцем, які насмілювалися на конфлікт з начальством, на вираження незгоди щодо методів управління, які панували. У 1988 р. на передовій шахті «Жовтнева» ВО «Донецьк-вугілля» проводилося експрес-опитування колективу.

У заповнених анкетах гірників зустрічалися такі висловлювання: «Не прислухаються до думки робітників, затиснута критика», «зживають за непокору», «за людей не вважають», «начебто нас мають за бидло» [13]. Шахтарі усвідомлювали важливість виробничої дисципліни, однак відкидали право керівника на авторитарний стиль управління. Внаслідок дій адміністрації страждали найважливіші інтереси робітників, збільшувалося число скривджених. Дуже рідко, але суперечності на ґрунті перевищення керівниками допустимих меж ураження людської гідності виливалися у відкриті конфлікти.

У 1988 р. колектив шахти «Центросоюз» ВО «Свердловантрацит» зажадав проведення виборів директора шахти на конкурсній основі, оскільки діючий директор був грубіяном і не хотів вирішувати соціальні питання. Рада профспілок Дніпропетровської області за ініціативою гірників ВО «Павлоградвугілля» двічі ставила питання про звільнення з посади генерального директора об'єднання, незважаючи на те, що «Павлоградвугілля» за підсумками виконання завдань 1988 р. значилося у числі кращих виробничих об'єднань СРСР.

Кадрова політика, що здійснювалася в галузі, була одним з джерел прихованих конфліктів. Нею були незадоволені випускники технікумів, 60% з яких працювали на робочих посадах. Всупереч виданому в 1965 р. наказу МВП СРСР молодих фахівців, що приходили на шахти, оформляли на робочі місця. Випускникам ПТУ доручалося виконання рутинних і малооплачуваних операцій. Третина молоді з середньою технічною освітою та професійною підготовкою була зайнята некваліфікованою працею. Робітники, які володіли інтелектуальними здібностями, доходили висновку, що для роботи у шахті досить мати «вузький лоб і широкі плечі» [14, арк. 126]. При підборі та розстановці кадрів адміністрація часто віддавала перевагу не перспективним молодим фахівцям, а практикам, або ж родичам керівників шахт та об'єднань. У 1985 р. на посадах інженерів і техніків працювало 2,8 тис. осіб, які не мали спеціальної освіти, а 68 тис. інженерів і техніків – третина їх загальної чисельності, зокрема 4 тис. інженерів – обіймали посади робочих [15, с. 146].

В інженерних службах домінували працівники пенсійного віку. У шахтарському лексиконі прижилося поняття «кумівська шахта». Це означало: при підборі та розстановці кадрів директор керується далеко не державними інтересами. Автори монографії «Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття» стверджують: «Прорахунки у розташуванні

кадрів, недоцільне використання спеціалістів, осідання значної їх частини на другорядних управлінських посадах породжували прихований антагонізм між технічною інтелігенцією і робітниками, який відверто виявився наприкінці 80-х років» [15, с. 148]. На нашу думку, правильніше вести мову не про прорахунки (помилки), а про згубну кадрову політику, в основі якої лежали особисті, інколи кланові інтереси керівників.

Викликало обурення у значної частини робітників не тільки нарахування зарплати і преміальних, а й розподіл інших благ і ресурсів – житла, легкових машин, путівок у санаторії, пансіонати та будинки відпочинку, що проводився без контролю з боку трудових колективів. Перевагами при розподілі дефіцитних ресурсів знову ж таки користувалися працівники апарату управління. Працівник апарату об'єднання міг протягом трьох – чотирьох років отримати квартиру, машину, тоді як багато шахтарів чекали житло близько 15 років. Нерівність можливостей виявлялася при розподілі пільгових путівок. Згідно з порядком, що був упроваджений у ВЦРПС і МВП СРСР, 70% їх кількості мали бути розподілені серед робітників, 15% – серед керівників. Але не гірники переважали серед тих, хто отримував путівки в профкомах шахт. У ВО «Лисичанськвугілля» підземні робітники, яких у колективі було 66%, отримали третю частину путівок, у ВО «Стахановвугілля» – близько половини [2, арк. 222]. Побувати у санаторії влітку шахтареві було майже неможливо. З тих путівок, що виділялися, на другий, четвертий квартали їх припадало по 30%, на третій квартал (липень – вересень) – 13% [14, арк. 147].

Шахтарям пропонували путівки у відомчі санаторії-профілакторії, лікувальні можливості яких не можна було порівняти з матеріальною базою профспілкових санаторіїв, особливо всесоюзного значення, у числі яких був «Шахтар». Місця у шахтарських здравницях часто займали сторонні люди. На Азовському морі розташовувалася база відпочинку «Нептун», яка 20 років знаходилася на балансі шахти «Бутовка-ДонецькаВО «Донецьквугілля». На утримання бази за сім років було витрачено близько 900 тис. крб. [16]. Тут були створені всі умови для комфортного відпочинку. Але користувалися ними виключно провідні працівники апарату ВП, керівники Донецької області, власні кореспонденти ЦТ, ТАРС, їх дружини та діти.

Робітникам шахти призначалася база «Гірникзі скромними умовами житла та можливостями відпочинку. Однак і тут у номерах «люкс» поселялися не шахтарі. У другій половині 80-х років почався бум зі створення садових товариств. Стати їх членом у робочих шансів так само було небагато. За розпорядженням директорів частина земельних ділянок віддавалася потрібним людям. Членами товариства «Шахтобудівник» (Селідове) було лише 30% робітників, керівників та спеціалістів – 35%, а 35% членів товариства у ВП не працювали. Але це були: секретарі МК КПУ, начальники міських підрозділів КДБ, МВС, ДАІ, керівник відділенням Держбанку тощо.

Конфліктні стосунки між робітниками та їх керівниками були наслідком різних моральних принципів, яких дотримувалася основна частина гірників та їх керівників. У минулому генеральний директор ВО «Стахановвугілля» Ю. Іоффе у своїх мемуарах дає таку оцінку морального стану суспільства та культури управлінських кадрів: «У ті роки красти було не соромно» [17, с. 13]. На шахтах здійснювалися службові підлоги, розкрадалися вугілля, шпали, механізми та обладнання. Головний механік шахти «Південнодонбаська №3» ВО «Донецьквугілля», приміром, вивіз підприємства вентиляційні труби, щоб облаштувати власну дачу. Розкрадання майна викликало у гірників обурення, оскільки на вітер йшли народні гроші [18]. На очах шахтарів з будівельних матеріалів, що призначалися для виробничих потреб, для будівництва житла госпспособом, ремонту відомчого житла, директори, головні спеціалісти зводили собі будинки, котеджі, садові будиночки, що приголомшували своєю монументальністю. У цей самий час 138,8 тис. працівників ВП стояли у чергах на отримання квартир.

Робітники були свідками обростання вугільних підприємств посередницькими кооперативами, завдяки яким керівники шахт мали можливість реалізовувати власні фінансові інтереси, мати джерело додаткового прибутку. Завдяки співпраці з кооперативами реальна зарплата директорів, головних спеціалістів шахт була вдвічі – втричі вище за середню.

Робітники бачили: їх керівники не пропускають можливості збагатитися й іншими методами. Шахтарі знаходилися за умов, коли бажаний результат досягався у разі дотримання логіки «не підлестиш – не поїдеш». Гірники давали своїм начальникам хабара за надання високооплачуваних робіт, за першочергове матеріально-технічне забезпечення, за отримання інструментів та нової техніки. Існували негласні тарифи: видаваний відбійний молоток коштував 25 крб., піка – 3 крб. У шахтарських колективах прижилося поняття «донор». Воно використовувалося для виділення людей, яким виписувалися премії для подальшого їх вилучення з метою купівлі техніки та запчастин.

В той час, як офіційна пропаганда стверджувала про те, що після розгрому куркульства у СРСР була припинена експлуатація людини людиною, у 80-і роки присвоєння одними результатів праці інших існувало. Для будівництва котеджів, дачних будиночків, гаражів, ремонту свого житла, написання власних портретів керівники використовували працю шахтарів.

Закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)» (1987 р.), який, на думку влади, мав обмежити свавілля керівників, мало що змінив. Незважаючи на обурення підземних робітників, з мовчазної згоди лідерів профспілкових і партійних комітетів, на шахтах збільшувалося число «пролісків». У списочному складі бригад з'являлися «мертві душі». Керівники та головні спеціалісти цуралися харчуватися з гірниками в одній їдальні. У той час як для робочих призначалися холодні, не відремонтовані лазні, для управлінських кадрів функціонували сауни. Робітники будівельних ділянок шахт зводили об'єкти для посадових осіб об'єднань та еліти міст. Гірники відкидали право керівників на блага за рахунок підземних робітників, з обуренням реагували на трансформацію своїх начальників у еліту, що стоїть над колективом. «Я згоден, що керівник повинен мати краще житло, машину, дачу, але після того, коли це буде у кожної радянської людини», – такою була логіка шахтаря. Іноді гірники намагалися протестувати проти порушення норм соціальної справедливості. Формою протесту ставали листи до ЦК КПРС і ВЦРПС, в яких випліскувалося обурення у зв'язку з затвердженими порядками на шахтах. Результатів, яких очікували, звернення не давали. Усвідомивши це, шахтарі вважали за краще мовчати.

За роки «перебудови» її «прораби» намагалися створити ситуацію, при якій генераторами технічних і соціальних інновацій стали б трудові колективи, бригади, без яких, на переконання М. Горбачова, було неможливо реалізувати нові принципи господарювання і громадського життя. М. Горбачов, лідери опозиції, що формувалася, намагалися розбудити суспільство, напружити динаміку політичного життя. З цією метою вони розбурхували одвічне прагнення людини до справедливості. Ідеологія духовного очищення та оновлення, з одного боку, давала заряд енергії тим шахтарям, які прагнули до реалізації особистого професійного та інтелектуального потенціалу, до гуманізації виробничих відносин. З іншого боку, вона підштовхувала управлінців до заняття обережної консервативної позиції.

Керівники галузі бачили небезпеку у різкому сплеску суспільної активності робітників, яка могла мати загрозу керуванню колективами. Страйк у липні 1989 р. став «моментом істини» для шахтарських колективів, був виплеском негативної енергії шахтарів, яка багато у чому генерувалася управлінськими кадрами. Гірничий майстер шахти «Комсомольська» ВО «Антрацитвугілля» О. Акімов говорив про причину страйку: «На крайній захід гірників штовхнув не дефіцит товарів, а дефіцит справедливості та довіри до них» [19]. У розпал страйку гірникам задавалося питання: «Що робити для нормалізації ситуації?». 75% опитаних висловилися за скорочення кількості управлінців, 28% бачили вихід у поліпшенні стосунків між робітниками та адміністрацією. У ході страйку або відразу ж після нього на вимогу гірників були звільнені від посад генеральні директори двох об'єднань («Орджонікідзевугілля» та «Павлоградвугілля») з 22, восьми директорів шахт з 225. У числі тих, хто позбувся посади, був директор згаданої шахти «Жовтнева». Після його звільнення на шахті було замінено 40% керівників. Тобто під час страйку відбулася незначна зміна складу директорського корпусу. Цей факт вказує на те, що суперечності між керівниками і основною масою шахтарів не досягли граничної гостроти. Страйк засвідчив, що управління колективами було підірване, але не втрачене. Після страйку страйкоми 42 шахт Донецької

області, де функціонувала 121 шахта, виступили з ініціативою переобрання своїх директорів. Добилися вони проведення виборів на 28 вугільних підприємствах, директори були замінені на десятюх. Такий результат став можливим тому, що більшість гірників не вважала відносини, що склалися в галузі, нестерпними або аморальними. Значна частина шахтарів, передусім тих, хто мав великий виробничий стаж, пристосувалася до порядків, що існували у галузі, обурювалася, але не прагнула до зламу стосунків, що склалися, була готова за умови скорочення чисельності управлінських кадрів і виконання урядом висунутих гірниками вимог продовжити працювати у забоях.

Таким чином, виробничі та соціальні конфлікти 80-х років були підготовлені попереднім розвитком суспільства, ВП та виробничих колективів і були спровоковані «перебудівними» процесами. У виробничій сфері конфлікти виявились неминучими тому, що керівники, управлінці своїми діями консервували у галузі віджилі виробничі відносини, які, у свою чергу, руйнували продуктивні сили, уособленням яких був шахтар. Внаслідок ідеологічного догматизму носіїв влади працівникам галузі був недоступний досвід передових вугледобувних держав, де власникам вугільних кампаній в основному вдавалося гармонізувати свої економічні інтереси та інтереси робітників. З 1987 р. під тиском лідерів КПРС галузь поверталася до принципів функціонування, від яких вона відмовилася на початку 70-х років. Керівництво МВП СРСР знову нав'язувало гірникам «госпрозрахунок». При цьому воно не виявило причин провалу «госпрозрахункової» політики, що впроваджувалася наприкінці 60-х років не зробило висновків з цього невдалого експерименту, не забезпечило реалізацію принципу науковості в управлінні галуззю. Тому перехід на госпрозрахунок боляче вдарив по шахтарю, який намагався захищати свої економічні інтереси. Шахти були однією із сфер, де йшов процес трансформації соціальних цінностей, і шахтарі були його учасниками. Причиною соціальних конфліктів були приблизно однакові інтереси членів колективів і неоднакові можливості їх реалізації. Довгий час гірники, які мали мужність під землею, без чого була неможлива їх праця, втрачали її у взаєминах з управлінськими кадрами. На підприємствах ВП була очевидною невідповідність проголошених правлячою партією у 1917 р. принципу громадських стосунків «людина людині – друг, товариш і брат!», принципу розподілу «від кожного по здатності – кожному по праці» реаліям соціального і виробничого життя. Ця обставина була причиною наростання незадоволеності у шахтарському середовищі, причиною розчарування молодих робітників у створеній в СРСР моделі суспільного устрою, появи у шахтарських колективах лідерів, які прагнули відновити історичний зв'язок 1905 – 1917 – 1989 рр. і продовжити справу пролетарської революції у рамках курсу «перебудови», або зруйнувати політичну систему, що була створена.

Література

1. Русначенко А. Робітничий рух в українській революції 1989-1991 рр. //Другий міжнародний конгрес українців. Львів. 22-28 серпня 1993 р. – Львів: Атлас, 1994. – Ч.II. – С. 149–153.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. Р-2.–Оп. 15. – Спр. 1857.
3. Держархів Луганської області. – Ф. 6366. – Оп. 37. – Спр. 8. – Арк.37.
4. Держархів Донецької області. – Ф. 326. – Оп. 136. – Спр. 146.
5. Там само. – Ф. 18. – Оп. 61. – Спр. 3. – Арк. 37- 38.
6. Читаладзе Г. А., Ступницкая Л. И. Социологические исследования в объединении «Свердлов-антрацит» // Уголь Украины. – 1988. – № 5. – С. 17-18.
7. Держархів Луганської області. – Ф. 1407. – Оп. 33. – Спр. 45. – Арк.11.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 2580. – Арк. 7.
9. Держархів Донецької області. – Ф. 113. – Оп. 49. – Спр. 27. – Арк. 184.
10. Воловодова Е. Истоки забастовки // Вечерний Донецк – 1989. – 28 июля.
11. Держархів Луганської області. – Ф. 6369. – Оп. 178. – Спр. 5. – Арк. 36.
12. Пселов С. М. Проблемы развития угольной промышленности Донецкой области //Стратегия социально-экономического развития региона на период до 2001 г. – Донецк: ИЭП НАН, 2000. – С. 40–45.
13. Держархів Донецької області. – Ф. 425. – Оп. 66. – Спр. 29. – Арк. 163.

14. Там само. – Ф. 920. – Оп. 2. – Спр. 4241. – Арк. 126.
 15. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / Під ред. З. Г. Лихолобової. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 339 с.
 16. Держархів Донецької області. – Ф. 326. – Оп. 136. – Спр. 58. – Арк. 15.
 17. Иоффе И. Один на один с системой: воспоминания и размышления бывшего вице-премьера-министра Украины. – Луганск: Лугань, 1995. – 271 с.
 18. Держархів Донецької області. – Ф. 59. – Оп. 24. – Спр. 29. – Арк. 53.
 19. Держархів Луганської області. – Ф. 6414. – Оп. 35. – Спр. 3. – Арк. 27.

Агапов В.Л. Производственные и социальные конфликты в шахтерских коллективах УССР в 80-е годы ХХ. В статье анализируются отношения между подземными рабочими и руководителями угольных предприятий накануне всеукраинской шахтерской забастовки в июле 1989 г. Освещаются стороны взаимоотношений, вызывавшие наибольшие протivoоречия, выясняются причины конфликтов, степень их остроты, формы проявления недовольства горняков.

Ключевые слова: горняки, хозрасчет, государство, зарплата, интерес, руководитель, конфликт, забастовка, шахтер.

V.L. Agapov. Industrial and social conflicts in miner groups of the USSR in the 80s of the 20th century. In the article the relations of underground workers and leaders of coal enterprises on the eve of the all-Ukrainian miner strike in July 1989 are analysed. The author shows the spheres of the relations between administrative staff and workers, which caused disagreements. He determines the reasons of conflicts, the degree of their power, finds out the forms of displaying miners' dissatisfaction.

Key words: miner, strike, conflict, administrative staff.

УДК 94(470+571)“1796/1801”

Вороніна В.П.,

аспірантка кафедри історії Росії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Управління містами за роки правління імператора Павла I

У статті досліджується управління містами в період правління Павла I. Аналізуються зміни в управлінні містами, що були введені з початком правління імператора Павла I, розкриваються засади, на яких воно запроваджувалось.

Ключові слова: патгауз, бургеймейстер, магістрат, ратуша

Вивчення структури міського управління – тема, відкрита до вивчення. Розкриття поставленої проблеми – це висвітлення так званих білих плям історії, адже досліджувалось управління містами в періоди, що передували та слідували за правлінням Павла I. Дослідження цієї тематики є важливим, адже необхідне для реставрації історичної дійсності епохи імператора Павла I.

Наприкінці XVIII – початок XIX ст. припадає період складання національних культур: російської та української. Селянство в Російській імперії у цей час становило 95 % населення. Проте справа полягала не лише у його питомій вазі. Якщо в Англії та Франції, наприклад, національна культура склалась на основі культури бюргерства, буржуазії міст, то у Росії й Україні національна культура – на селянській основі [5, с. 5]. Більшість людей у Росії XVIII і XIX ст. проживала в селах, «деревнях» й займалась сільським господарством, лише невелика частина мешкала в містах [1, с. 544]. Проте саме від особливостей управління містами напружалося і ситуація в прилеглих до них землях.

Наприкінці XVIII ст. переважна більшість мешканців міст Лівобережної України займалась землеробством або поєднувала його з ремеслом і торгівлею. Оскільки за умов феодалізму заняття землеробством зазвичай призводило городян до закріпачення, то саме рівень ремісничо-торгового розвитку міста та ступінь його відділення від землеробства визначали правове становище міста й форми міського ладу [9, с. 59].

У період правління Павла I управління містами зазнало значної реорганізації. У 1796 р. імператор спробував відновити існуюче раніше управління в Україні, але відродити

Магдебурзьке право йому не вдалося [5, с. 14]. Слабке і безправне міське станове «самоврядування» злилося з органами поліції. Управи благочиння і міські станові думи (загальні та шестигласні) були закриті. Замість них спочатку в столицях, а з 1798 року і в інших містах були встановлені міські правління – ратгаузи, що об'єднували адміністративно-поліцейські, фінансово-господарські і частково судові функції у місті: їм підпорядковувались городові магістрати і ратуші. Поряд з призначеними урядом чиновниками – президентом і директором економії (завідувач господарства міста) – у складі ратгауза були і виборні від міського товариства: бюргермейстери й ратсгери; їх вибори затверджувались імператором [2, с. 142].

Згідно з іменним указом цього Сенату від 4 вересня 1799 р. всі магістрати та ратуші повітових міст Санкт-Петербурзької та Московської губерній підпадали під апеляцію ратгаузів, які знаходились у столицях. Це здійснювалось з метою «кращого порядку в суді та розправі» [8, 19543].

Відповідно до указу від 25 лютого 1801 р. [8, 19763], в усіх губернських містах імперії влаштовувались ратгаузи, замість магістратів, на тій самій основі, що й у столицях. Магістрати та ратуші повітових міст переходили під їх апеляцію, а ратгаузи «перебували безпосередньо під Сенатом». Ратгаузи – не що інше, як відділений департамент з міських справ, подібний палатам, що відправляють правосуддя.

Ратгауз столиці знаходився у віданні «Комісії про постачання резиденції припасами, розпорядком квартир та інших частин, що відносяться до поліції», яку очолював спадкоємець трону Олександр Павлович. Департамент цієї комісії у Москві очолював військовий губернатор. Ратгауз складався з одного президента, одного директора економії, двох бургеймейстерів і чотирьох ратсгерів. Президента обирав імператор з кандидатів, представлених Сенатом. Директора економії обирав Сенат, за представленням цивільного губернатора. На посади бургеймейстерів і ратсгерів осіб обирали з купецтва і обирались вони купцями. Кандидатів представляли за посередництва губернатора на затвердження Сенату. Ратгауз поділявся на два департаменти: юстицький і камеральний. Ратгауз володів інформацією про міські прибутки та видатки, про кількість будинків, садів, земель, рибних ловів, про кількість жителів міста. Важливим пунктом уставу було й те, що міське правління зобов'язане було наглядати «аби міські жителі в повинностях урівнені були», що вказувало на остаточне виділення міщанства як класу. Ратгауз пильнував за тим, аби повітові міста були прирівняні між собою за прибутками та повинностями. За 15 пар. Уставу, призначалось з міст, у яких «прибуток був у надлишку», надавати допомогу в міста, де прибутку було недостатньо, до тих пір, доки ці міста не зможуть самі виконувати свої обов'язки. Окрім того, ратгауз контролював ціни в містах на продовольчі товари. Міському правлінню ж дозволялось створити міщанську роту для утримання караулу як у ратгаузі, так і у підвідомчих йому будинках. У юстицькому департаменті (див. вище) були присутні президент, бургеймейстер і два ратсгери. До відомства юстицького департаменту відносились справи городян губернського міста, у тому числі й іногородніх, які знаходились у місті. У камеральному департаменті засідали директор економії, один бургеймейстер і два ратсгери. До функцій цього департаменту відносились облік прибутків і видатків; складання відомостей про кількість купців, міщан, ремісників; управління землями, що належали губернському та повітовим містам, поліцейські функції; нагляд за в'язницями, шпиталями; контролювання цін у містах; виплата жалування службовцям міської адміністрації; сприяння розвитку торгівлі [8, 19763].

Міське управління здійснювали магістрати та ратуші, що обирались верхівкою гільдійського купецтва і цехових ремісників; ними ж обирались і різні станові суди.

У 1796 р. зміцнилися адміністративні зв'язки Києва з Гетьманщиною і він став столицею новоствореної на Правобережжі Київської губернії. Після того як внаслідок другого поділу Польщі Правобережна Україна стала частиною імперії, імперська влада почала більш толерантно ставитися до регіональних особливостей. Напевне, саме з цієї причини Києву не заборонялося зберігати свої особливості в адміністрації довше від лівобережних міст. Дійсно, у 1797 і 1802 рр. давні київські привілеї були знову підтвержені [3, с. 202].

Слобідсько-Українському губернському правлінню було наказано (указом з Правлячого Сенату від 8 жовтня 1797 р. [11, арк. 10]), «...міста, що залишились понад кількість, положену за штатом (31 грудня 1796 р. [6, 17702]), перейменувати на посади, встановивши на утриманні купецтва та міщанства, що в них знаходяться, ратуші». Додавалось лише, що положення це не стосується тих міст, які мають особливі привілеї. Слобідсько-Український губернатор представив на розгляд Сенату пропозицію, щоб у ці ратуші обирались особи «з казенних обивателів»: градський голова і два міських старости, один з яких обирався б від купецтва, міщанства та цехових, а другий – від «казенних обивателів». Якщо ж представників першої групи надто мало, то обидва старости могли б обиратись від «казенних обивателів». Міський голова переобирався згідно з «Учреждением о губениях», раз на три роки, а старости – щорічно. Ратуша перебирала на себе такі функції як управління містом, нагляд за благоустроєм та чистотою, відведення в місті квартир для воїнських команд, контроль над плановим будівництвом у місті, поліцейські функції. Вигони між містами слугували кордонами між відомствами ратуші та нижнього земського суду. Купці, які виселились у хутори, але приписані за ратушею, переходили у відомство нижніх земських судів, а до ратуші відносились лише з питання будинків або інших маєтків, що знаходились у міській окрузі.

Так, нижній земський суд і ратуша співпрацювали між собою, над справами щодо вексельних позовів, інших комерційних обов'язків і розрахунків. Купці та міщани, що жили в цих містах, повинні були розбиратись у магістратах або купецьких ратушах, до яких вони приписані [11, арк. 10].

З рапорту Слобідсько-Українського губернатора до Правлячого Сенату [11, арк. 10] бачимо, що укази імператора виконувались ретельно. Так, міста, які зверх кількості тих, що приписані за штатом 31 грудня 1796 р., Слобідсько-Українському правлінню приписано було перейменувати на посади, встановивши на утриманні купецтва та міщанства, «що знаходиться там», ратуші. У рапорті цитується й частина указу, за якою таке розпорядження не стосується тих міст, які мають особливі привілеї. Серед такого привілею у рапорті наводиться факт, що купецтво ж у Слобідській губернії складалось з «жителів слобідських», які через жалувані цьому краю привілеї володіють у «...спільних з казенними поселеннями дачах землею та іншими угіддями». Новгородсько-Сіверська кримінальна палата, виконуючи указ Сенату від 15 січня 1797 р., всі невирішені справи зобов'язувалась вирішувати у призначені законом терміни, а всі вирішені справи «...привести до суцільний за описами порядок» (документ від 17 лютого 1797 р. за підписом Якова Батуринського, дійсного статського радника, Малоросійського Чернігівського губернатора та кавалера – *Авт.*) [10, арк. 13]. Вже за тиждень пан Батуринський звернувся з відповідними до зобов'язань перед Правлячим Сенатом розпорядженнями до Новгородсько-Сіверської палати кримінального суду [10, арк. 15].

Загалом, безповітове місто – це населений пункт, що не є адміністративним центром повіту, те саме, що й посад, і відмінність між цими двома термінами полягає лише у назві. Міста ж, які не увійшли до штатного положення, не перейменовувались посадами, залишались під назвами міст. Вони управлялись магістратами та ратушами, які встановлювались цивільним губернатором «під особливим наглядом Сенату» [7, 18542]. Так, ратуші встановлювались у містах Виборзької губернії, приписувалось також, що «...ніхто в тамошнє купецтво і міщанство інакше прийнятий не може бути, як магістратом». Управління містом, яке доручалось магістрату, часом поєднувало і функції відання «публічними прибутками» (як у м. Нейшлоті), а у Кексгольмі та Сердоболі останніми управляли «...обрані громадою в кожному з цих міст старшина та два свідки» [7, 18542].

У Малоросійській губернії, наприклад, за штатом залишались міста Городня, Березна, Борана, Лохвиця, Глинські, Погар, Сураж, Короп, Короловець, Нове Місце, Остер, Миргород, Градіж, Костянтиноград, Алексополь. У цих містах, окрім останнього, існували міські магістрати з сирітськими та словесними судами і міські думи. Ці міста, окрім Погарі, Остра й Алексополя перейменовували посадами. Про такий стан справ повідомлялись городові магістрати та думи, які мали виплатити жалування службовцям магістрату. Винний продаж призначалось «состоять на откупе» за контрактами і до кінця терміну відкупні кошти мали

надходити до міського прибутку. Відкупники повинні були у встановлений за контрактом час вносити відкупні гроші вже до міських дум повітових міст. По закінченні відкупного терміну ці статті мали відійти до Казенного відомства. Прибутки скасованих міст надходили до міських дум повітових міст, а кошти ці думи записувати повинні були особливою статтею. У перейменованих містах встановлювались ратуші за рахунок місцевого купецтва та міщанства. При цьому міський голова міг залишитись той самий, що був до перейменування, якщо термін його служби не сягав трьох років. Якщо ж цей термін вийшов, вибори проходили знову, у присутності представника нижнього земського суду [12, арк. 1а].

Стосовно м. Погара, то, оскільки воно має привілей ще з часу царя Олексія Михайловича, то це місто слід було «залишити на привілеях, що є». Щодо м. Остер, то, оскільки губернське правління не мало про нього відомостей, тамошньому губернському магістрату слід було повідомити правління, чи не має м. Остер привілеїв. Щодо Алексополя, то тут нараховувалось надто мало міщан і купецтва, а тому ратуша місту була не потрібна. Тож купців і міщан на майбутнє призначалось приписати до м. Кременчук. Алексополь же слід було залишити в числі казенних поселень. [12, арк. 2].

Отже, в період правління імператора Павла I управління містами зазнає змін. Прагнучи впорядкувати діловодство, розмежувати функції різних установ, Павло I прагне встановити чітку ієрархію в управлінні. Ним вводиться з цією метою інститут ратгаузів. Втім, реформа проводиться не безапеляційно – на це вказує те, що до уваги беруться й окремі випадки – як міста, що мають давні привілеї.

Література

1. Вернадский Г. В. Русская история. — М.: Аграф, 1997. — 544с. — (Новая история). — ISBN 5-7784-0023-3.
2. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Высшая школа, 1968. — 368 с.
3. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — 317 с. — Західна історіографія України. (Центр досліджень історії України. Альбертський ун-т. Канадський ін-т укр. студій; Вип. 2) — ISBN 966-500-065-9.
4. Мирошниченко П. Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760- 1861 гг.): Учеб. пособ. по народоведению для преподавателей сред. школ и студ. вузов. — Донецк: ДонГИИИ, 1999. — 244с. — Бібліогр.: с. 240-243. — ISBN 5-7763-1770-3.
5. Місцеве самоврядування в Україні: Історія, проблеми, пропозиції /Фонд сприяння становлення і розвитку місцевого та регіонального самоврядування України /Ігор Бутко (ред.). — К., 1994. — 160 с. — ISBN 5-7707-6638-7.
6. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). — СПб., 1830. — Т. 24.
7. ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 25.
8. ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 26.
9. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российской империи во второй половине XVIII в. (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития). — К.: Высшая школа. Головное издательство, 1988. — 142 с. — (Истор. моногр.). — ISBN 5-11-001254-7.
10. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДАУ). — Ф. 1947. — Оп. 1. — Д№ 608. (Об упразднении Новгородско-Северской палаты уголовного суда. 1797 января, 8 дня). — Арк. 13.
11. ЦДАУ. — Ф. 1958. — Оп. 1. — Од. зб. 1150. — (О переименовании городов посадами, оставшихся за штатом, учредя в них ратуши на содержание купечества и мещанства. Письма, предложения, рапорты). — Арк. 10.
12. ЦДАУ. — Ф. №792 (1127) — Оп. 1. — Од. зб. 58 (Указ Его Имп. Вел. Самодержца Всероссийского, из Малорос. губ. правл. — Погарскому городскому магистрату).

Воронина В. П. Управление городами в годы правления императора Павла I. В статье исследуется управление городами в период правления Павла I. Анализируются перемены в управлении городами, введенные с началом правления императора Павла I, выявлены принципы, на которых они внедрялись.

Ключевые слова: ратгауз, бургеймейстр, магистрат, ратуша

V.P. Voronina. The towns' government of Paul's I period. This article is about the towns' government of Paul's I period. Innovations of the towns' government of Paul's I period are analysed. The basis of their introduction have been revealed.

Key words: ratgaus, burgeymeistr, magistrat, ratusha.

УДК 331.105.44(477-25)"1925/1926"

Двірня К.П.,

канд. істор. наук, доцент кафедри історії України
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Досвід діяльності місцевому профспілки РОБОС Київського Інституту народної освіти (1925–1926 рр.)

У статті розкриваються особливості створення і діяльності місцевому профспілки працівників освіти (РОБОС) Київського інституту народної освіти у період 1925–1926 рр. Простежуються складні процеси в Україні, що вплинули на організаційну побудову і функції профспілок.

Ключові слова: профспілка, РОБОС, Київський інститут народної освіти, функції профспілки, місцевом профспілки РОБОС.

Інститут народної освіти (ІНО) як вищий педагогічний заклад виник в Україні у 1920 р. На той час до складу студентів цього навчального закладу увійшли колишні студенти Київського університету та Українського державного університету, Вищих жіночих курсів, Київського учительського інституту. Флебелівський педагогічний інститут у цьому році також вливається у факультет соціального виховання Київського Вищого ІНО. Всього на той час до складу Київського вищого інституту народної освіти ім. Драгоманова увійшло 3448 студентів. Восени 1920 р. на перший курс було прийнято 1025 студентів і вже за списком на 1921 р. було 4447 студентів [1, с. 342] (існує цифра 4145 студентів).

До середини 20-х років ХХ ст. в Україні була сформована сітка інститутів народної освіти – 12 ІНО, з яких 12 факсоцвосів було єдиного типу [2, с. 70].

Реорганізаційні зміни поряд із реорганізацією вищої школи відбулися і в профспілковому будівництві. Перша половина 20-х років стала етапом становлення та утворення вузівських профспілок, а вже у середині цих років вони були уже організаційно сформовані та структуризовані, а також вели активну роботу серед вузівських працівників та студентської молоді.

У цей час у м. Києві функціонувала профспілка Інституту народної освіти, яка входила до складу профспілки РОБОС (робітників освіти), мала чітку організаційну структуру та виконувала функції професійної організації. Слід відзначити, що склад профспілки постійно змінювався.

На склад інституту в цілому, на студентство, а також на профспілкові організації, безумовно, вплинув голод 1921–1923 рр., про що так довго влада та партія постійно замовчували, «чистки» неблагонадійних студентів, утвердження системи «єдиної трудової школи», ідеологічне протиборство тощо.

Початок 20-х років, особливо 1922 р., був тяжким для вузівських працівників та студентства. Повними стипендіями забезпечувались лише студенти робфаку. Стипендія видавалася грошима, продуктами, пайками. У 1922 р., коли видатки на навчання державою не задовольнялися, у Вищому інституті народної освіти було встановлено плату за навчання: бідні студенти, які відносилися до I категорії, звільнялися від оплати, II категорія студентів платила половину встановленої суми, а III категорія – діти плетоспроможних батьків, платила повну суму за навчання. Тяжким був й матеріальний стан викладачів, обслуговуючого персоналу.

У цей складний період у вузах створювалися «профячейки» та місцеві комітети. У фондах Державного архіву Київської області містяться документи, які вказують на те, що вузівське профспілкове будівництво утверджувалось саме у згаданому вище році (Документи «Об организации профячеек у вузах» (док. 1922г.), «Сведения о комитетах месткомов у профсоюзе работников просвящения» (док. 1922г.), «О результатах проверки профработы в институтах г. Киева (Мединститута, ВИНО, КИНХ, КПИ)» – (26.11.1923р.) та ін.

На 1 грудня 1922р. було створено 23 місцевих комітети профспілки робітників освіти. У загальному списку під №2 числився «местком ВІНО» — кількість членів профспілки 158 осіб [3, с. 120–121]. Профспілка Вищого інституту народної освіти входила до складу профспілки РОБОС – робітників освіти як окрема секція. Загальна кількість членів профспілки у 1925–1926 рр. становила 801 особу, з яких чоловічої статі – 472, а жінок – 329. За національною приналежністю члени профспілки Інституту народної освіти розподілялися так: українці – 486 осіб, росіяни – 79 осіб, євреї – 234 особи, поляки – 2 особи та 9 осіб інших національностей. Як бачимо, найбільшу кількість членів профспілки становили українці 486 осіб, другі за кількістю були євреї – 234 особи.

Учительство було представлено у профспілці найбільшою кількістю – 430 осіб, що становило 53 % від загальної кількості. За партійною приналежністю профспілка мала такий склад: безпартійні – 573 особи, члени партії – 100 осіб, члени ВЛКСМ – 128 осіб [4, с. 95].

У профспілці Київського Інституту народної освіти у 1925–1926 рр., 268 членів мали стаж перебування від одного до трьох років, а більше трьох років мали стаж 49 осіб. Цей факт дає підставу стверджувати, що вузівська профспілка була створена саме у 1922 р.

В Інституті народної освіти у цей період діяв профком, який очолював Щербінін. До складу профкому входило 14 осіб, серед яких дев'ять українців. Більшість із членів профкому становили чоловіки – 11 та 3 жінки. Актив профкому 11 осіб мали стаж роботи більше трьох років.

Серед членів профкому більшість (вісім осіб) були безпартійними [5, с. 95].

У структурі вузівського профспілкового будівництва важливе місце відводилося структурі профделегатів. Загальні тенденції щодо складу, національної приналежності та партійності мали місце і у цій структурі. Всього налічувалось 108 осіб. Українці становили більше 71% від загальної кількості, безпартійними були 73 особи.

У зазначений період профделегати обиралися двічі (перший раз обрано 115 делегатів, другий – 120), відбулися 13 зборів профделегатів. Слід наголосити, що такі збори частково дублювали загальні збори, де вирішувалися питання матеріального становища, питання академічної успішності, соціально-побутові, допомога безробітним тощо. Відвідування делегатських зборів становило 70% від їх загальної кількості [6, с. 96].

Протягом 1925–1926 рр. відбулося 41 засідання профкому, на яких розглядалося 411 актуальних питань. У звіті про роботу РОБОС Інституту народної освіти вказувалось, що засідання тривали зазвичай по 4 год., а члени профкому відвідували засідання на 91%.

Важливі питання студентського життя неодноразово ставилися на порядок денний засідання профкому Інституту. Студентам дозволялось безпосередньо брати участь у засіданнях профкому.

Загальна студентська маса в Інституті на той час становила 1582 осіб (у цю цифру входили і студенти робфаку) [7, с. 96].

Загальна кількість структур	Серед них члени спілки	Не члени спілки	Чоловіки	Жінки	Робітники	Селяни	Службовці	Учителі	Інші
1582	1089	498	857	725	258	412	369	869	174
100%	69%	31%	54%	46%	16%	26%	23%	23%	12%

Національну приналежність студентів Київського інституту народної освіти відтворює така таблиця:

Українці	Росіяни	Євреї	Поляки	Інші
891	166	490	8	27
56%	11%	31%	-	2%

Кількість українців та євреїв домінують і у студентському середовищі даного закладу так само, як і у загальній кількості членів профспілкової організації.

Безпартійні студенти становлять також більшість від загальної кількості. Підтвердженням цьому є такі дані:

ВКП	ВЛКСМ	Безпартійні
100	128	1354
6%	8%	86%

Регіональні Інститути народної освіти (кількість їх збільшилася на 1926р. з 12 до 14) [8, с.6] у порівнянні із Київським ІНО були небагаточисельними. Так, профспілка Полтавського ІНО становила 190 членів. На той час в Інституті налічувалось 263 студенти. Ця студентська маса відрізнялася від студентів Київського ІНО: більшість із них були учителі села – 122 особи, селяни – 75, службовці – 18, робітники – 3, учителі міст – 10 осіб та ін. Більшість студентів, хто навчався в Полтавському ІНО, були безпартійні, членів ВЛКСМ було 19, а членів КП (б)У – 18 осіб. За соціальним станом батьків студенти різнилися також: селяни – 155 осіб, робітники – 31 особа, учителі – 17, службовці – 11 осіб та ін. [9, с. 105].

Робота профспілкової організації Київського Інституту народної освіти виявилась насиченою та багатоспектровою. За Постановою профкому в досліджуваний період утворилась студентська *каса взаємодопомоги*. На 1 липня 1926 р. вона налічувала 582 члени, а фонд каси становив 699 крб. Слід зауважити, що тоді було видано 200 позик для студентів на 1273 крб. [10, с. 94].

Період 1925–1926 рр. – це час, коли відбувалася уніфікація Інституту, чистка студентської молоді, до профспілки приймалися найкращі студенти і організація почала кількісно зростати. Якщо на 15 вересня 1925 р. членів профспілки було 717, то на 1 липня 1926 р. її кількість вже становила 874 осіб.

Одним із важливих напрямів діяльності профспілки був контроль за роботою економічної комісії, яка надавала одноразову допомогу тим, хто не мав стипендії та підробітку. Профком видавав малозабезпеченим студентам картки на обіди (423 пільгові картки у зазначений період).

Профком контролював *поселення студентів до гуртожитків*. Місць у гуртожитках не вистачало, адже із загальної кількості 1582 студентів, кількість, що була поселена у гуртожитках, становила лише 450 [11, с. 98].

Важливим напрямом роботи профспілки та профкому було також оздоровлення працюючих та студентів. Матеріали звіту профспілки РОБОС Київського інститут народної освіти дають такі статистичні дані про *оздоровлення студентів* протягом 1925–1926 рр.: у травні профком видав 17 санаторно-оздоровчих путівок, у червні – 19, у липні – 52.

Культурно-освітня робота проводилася в основному через клуб (вечори, зустрічі, гуртки поточної політики) тощо. Цікавою була тематика вечорів: «Сторіччя декабристів», «Дворіччя смерті Леніна», «Вечір пам'яті Драгоманова», «Вечір пам'яті Шевченка», «Вечір Єсеніна», «Вечір Франка», «Вечір літературного товариства «ГАРТ». Культурно-освітня робота профспілки особливо активно проводилася через гуртки. Діяв хоролий гурток (45 осіб), духовий (10), агітаційний (7), струнний (два гуртки) – 40 осіб, драматичний – 20, шаховий – 40 та радіогурток – 36 осіб.

Профспілка керувала роботою інших осередків, як наприклад, *Лікнепу* (ліквідація неписьменності). Загальна кількість цього осередку становила 143 особи.

Профспілка РОБОС організувала передплату журналу «Студент революції», проводила активну роботу з підшефними осередками (школи, дошкільні заклади та ін.).

Профспілка захищала інтереси працюючих та студентів. При вирішенні соціально-економічних питань перевага надавалась саме членам профспілки РОБОС КІНО.

У Державному архіві Київської області знаходиться фінансовий звіт профкому РОБОС Київського інституту народної освіти, де вказано, що членські внески з 1 жовтня 1925 до 30 червня 1926 р. становили 858 крб. 75 коп. За рік отримано профспілкою профнесків 6112 крб. 42 коп., а витрачено 5 800 крб. 30 коп. Це була досить вагома сума грошей, враховую той факт, за роботу протягом дня у друкарні студент міг отримати 80–95 коп.

У цьому фінансовому документі відзначено також, що профспілка РОБОС КІНО

перерахувала у той час англійським страйкуючим 93 крб. 65 коп. як фінансову допомогу [12, с. 101]. Ці матеріали відтворюють загальну тенденцію діяльності профспілки РОБОС у цілому по Україні та Київській окружній Раді, професійних спілок. Аналіз загальних статистичних документів по даній профспілці за 1926–1927 рр. засвідчує, що перерахування англійським страйкуючим зробили 146454 члени профспілки РОБОС, а сума допомоги по Київській окрузі лише на 1 квітня 1927 р. становила 7543 крб. 83 коп. [13, с. 105].

Середина 20-х років ХХ ст. – це доба нової економічної політики, час, коли економічна лібералізація поєднувалася з утвердженням монопартійності, час коренізації – політики українізації. Не дивно, що у документах, які розкривають ідеологічний, економічний та соціальний напрями діяльності профспілки РОБОС КІНО, звучать заклики – активізувати роботу, утвердити ідеологічні принципи, проводити українсько-культурницьку роботу на освітянській ниві тощо.

Досвід діяльності профспілки Київського Інституту народної освіти у 20-і роки є, безумовно, окремою сторінкою літопису історії сучасної профспілки як Київського національного університету імені Тараса Шевченка так і Національного університету ім. М.П. Драгоманова. Профспілка РОБОС КІНО віддзеркалює загальні тенденції суспільно-політичних процесів, особливості профспілкового будівництва у вищих навчальних закладах, а також основні функції вузівських профспілок за непівської доби.

Література

1. Історія Київського університету 1834-1959 рр. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – С. 342.
2. Центральний державний архів вищих державних органів та управління України. – Ф. 2717. – Оп. 2. – Спр. 271. – Арк. 70.
3. ДАКО. –Ф. 708. – Оп. – Спр. 298. – Арк. 120-121
4. Державний архів Київської обл. – Ф. 741. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 95.
5. Там само. – Ф. 741. – Оп. 1. –Спр. 80. –Арк. 95.
6. Там само. – Арк. 96.
7. Там само.
8. Ф. 2717. – Оп. 2. – Спр. 261. – Арк. 6.
9. Там само. – Ф. 2717. – Оп. 2. – Спр. 593. – Арк. 105.
10. Ф. 741. – Оп. 2. – Спр. 80. – Арк. 94.
11. Там само. – Арк. 98.
12. Там само. – Арк. 101.
13. Звіт Київської окружної Ради професійних спілок (лютий 1926 – травень 1927 рр.) II з'їзду профспілковому органу Київського профспілкового органу. – К., 1927. – С.105.

Двирна К.П. Опыт деятельности месткома профсоюза РОБОС Киевского Института народного образования (1925–1926 гг.). В статье раскрываются особенности создания и деятельности месткома профсоюза работников просвещения (РОБОС) Киевского института народного образования в период 1925–1926 гг. Прослеживаются сложные процессы в Украине, которые повлияли на организационное строение и функции профсоюзов.

Ключевые слова: профсоюз, РОБОС, Киевский институт народного образования, функции профсоюза, горком профсоюза РОБОС.

K.P. Dvirna. The experience of the local Educational trade union of workers of Kyiv Institute of Popular Education. The article covers the particularities of the creation and the activity of the local trade union of Workers of Education (ROBOS) of Kyiv Institute of Popular Education during 1925-1926.

The author analyses the complicated processes in Ukraine that influenced the organizational structure and functions of the trade unions.

Key words: trade union, organizational structure, ROBOS.

УДК 331.105.44:331.56/57]”19]

Костюк Є.С.,

аспірант кафедри історії та археології слов'ян
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Діяльність профспілок у сфері подолання безробіття на території радянської України упродовж 20-х років ХХ ст.

У статті на основі архівних джерел висвітлюється діяльність професійних спілок радянської України з ліквідації безробіття, визначаються основні форми цього аспекту соціально-економічної роботи профспілок, дається їх характеристика.

Ключові слова: безробіття, професійні спілки, громадські роботи, матеріальна допомога, біржі праці.

Перехід до ринкової економіки поставив перед українським суспільством проблеми, серед яких однією з найнагальніших є безробіття. Наслідки втрати значною частиною населення України роботи внаслідок переорієнтації економіки, закриття нерентабельних підприємств та інших факторів, є особливо відчутними в індустріальних районах, де часто життя міста залежить від роботи одного чи кількох великих підприємств. Високий рівень безробіття, окрім погіршення життєвого рівня населення провокує також соціальну напругу. Подолання цього деструктивного явища потребує вироблення чіткої методичної бази. Для цього слід звернутися до історичного досвіду боротьби з безробіттям. Найбільш наближеним до нас періодом подолання безробіття є період 20-х років, коли воно відбувалося за активної участі професійних спілок.

Попри свою важливість, ця проблема не висвітлювалася цілісно українськими та зарубіжними дослідниками. Хоча проблемі боротьби профспілок радянської України з безробіттям приділено увагу у працях О.В. Гонтара [8], О.М. Мовчан [9; 10] та С.М. Свистовича [13], об'єктом окремого наукового дослідження ця проблема дотепер не була.

Метою дослідження є висвітлення участі професійних спілок Української СРР у подоланні безробіття у 20-х роках ХХ ст. Виходячи з мети, завданнями дослідження є характеристика причин виникнення масового безробіття в радянській Україні та висвітлення динаміки зростання безробіття упродовж 20-х років; визначення форм боротьби з безробіттям, які практикувалися профспілковими органами; виявлення ефективності роботи профспілок у сфері подолання безробіття. Хронологічні рамки дослідження обумовлені періодом існування масового безробіття на теренах радянської України.

На початку досліджуваного періоду високий рівень безробіття став однією з найгостріших соціальних проблем. Під час громадянської війни було зруйновано більшу частину індустрії Російської імперії. Її відновлення йшло повільно, внаслідок чого значна кількість мешканців міст в індустріальних районах залишилася без роботи. До того ж велика кількість людей почала прибувати в місто із села, не бачачи там перспективи, внаслідок «аграрного перенаселення». Саме ці колишні селяни найбільше поповнювали лави безробітних у містах радянської України. Станом на 1926 р., понад 60 % безробітних були вихідцями з села, у той час як масова частка кваліфікованих працівників з-поміж числа безробітних не перевищувала 20 %. Поповнювали значною мірою лави безробітних і демобілізовані червоноармійці, які, відчувши смак міського життя, будь-якими способами намагалися закріпитися в місті. Внаслідок цих процесів з'явилася велика кількість вільних робочих рук, що створювало додаткову напруженість у суспільстві. Зростання безробіття не могло спинити навіть доволі значне розгортання промисловості радянської України, яке мало місце у другій половині 20-х років [12, с.32].

У цей період рівень безробіття мав чітку тенденцію постійного зростання. Кількість безробітних членів профспілок по Українській СРР лише в період з 1 лютого 1922 до 1 січня 1923 р. зросла із 28 до 98 тис. осіб. Упродовж 1925–1926 рр. має місце зростання рівня

безробіття у середньому на 19,1%. Особливо швидкими темпами у цей час зростало безробіття серед молоді [6, с.299–300, 308]. Упродовж 1927–1929 рр. кількість безробітних членів профспілок на теренах радянської України зросла з 164,5 тис. осіб до 259 тис. Згідно з переписом ВУРПС, більше половини безробітних чоловіків і близько 80% безробітних жінок належали до групи некваліфікованих і малокваліфікованих робітників. Упродовж 20-х років особливо значним був рівень безробіття на Півдні України. Безперечним лідером по кількості безробітних на теренах УСРР була Одеса [8, с.153].

Безробітні становили собою ту соціальну групу, що була джерелом постійної нестабільності у суспільстві. Часто саме безробітні влаштовували страйки, різноманітні акції протесту [18, арк.168]. На середину 20-х років невдоволення серед безробітних в Українській СРР були масовим явищем [24, арк.49]. У 1924 р. в Полтавській губернії відбувалися заворушення серед безробітних із числа демобілізованих червоноармійців [22, арк.107]. У 1925 р. в Київському окрузі, де була серйозна ситуація із безробіттям, безробітні були налаштовані досить войовничо. Серед них траплялися випадки антирадянської агітації, антисемітські настрої [24, арк.87]. У цей час зростало невдоволення також серед безробітних у Запорізькому окрузі, де доволі часто вони вдавалися до хуліганства [25, арк.18, 31]. Значна соціальна напруга була у середовищі безробітних в Одесі [8, с.153]. Настрій безробітних у цьому місті профспілкові функціонери характеризували як «пригнічений» [25, арк.19]. Зростання безробіття становила загрозу для радянського компартійного режиму, оскільки безробітні, виявляючи невдоволення своїм становищем, звинувачували у своїх проблемах і компартійну владу. Були випадки, коли під час страйків та інших акцій протесту безробітні висловлювали антирадянські гасла, звинувачували владу у нехтуванні інтересами трудящих. У 1924 р. у Києві мали місце значні заворушення серед населення, спричинені самогубством безробітного [26, с. 100, 213].

Це зумовлювало значну увагу, яку приділяло питанням подолання безробіття радянське керівництво. Найвагомішу роль у боротьбі із безробіттям, згідно зі вказівками компартійної верхівки, мали відігравати профспілки, оскільки вони були безпосередньо пов'язані з виробництвом, мали вплив на робітничі маси. Фактично, основний тягар вирішення проблеми безробіття влада поклала на профспілкові організації [19, арк.2]. Подолання безробіття стало у досліджуваній період одним із пріоритетних напрямів роботи професійних спілок радянської України [23, арк.23]. Свою діяльність у сфері подолання безробіття профспілки Української СРР координували з Комітетом боротьби з безробіттям, який було створено згідно з постановою РНК СРСР від 6 вересня 1922 р. [20, арк.1]

Профспілки практикували різні форми допомоги безробітним. Це була і організація безкоштовних обідів, і забезпечення безробітних, що не мали житла, кімнатами в гуртожитку, і грошова допомога з коштів страхової каси, і так звана трудова допомога шляхом організації тимчасових виробничих колективів. Найбільш пріоритетним з-поміж цих заходів можна вважати надання профспілками матеріальної допомоги своїм безробітним членам.

Слід відзначити, що упродовж цього періоду відбувається щорічне збільшення грошової допомоги, яка видавалася профспілковими органами [5, с. 146].

Кошти на видачу цієї допомоги надходили внаслідок відрахування певної суми від зібраних членських внесків. Ця сума становила у середньому 25% від обсягу всіх внесків. Із цих відрахувань формувалися спеціальні «фонди допомоги безробітним», які створювалися місцевими організаціями професійних спілок за наявності у тому чи іншому регіоні значної кількості осіб, що не мали роботи. Створення цих фондів почало розгортатися у масовому порядку у 1922–1923 рр. З метою розширення обсягу грошової допомоги своїм безробітним членам, професійні спілки радянської України організовували спеціальні «недільники» та понаднормові роботи, плату за які робітники віддавали на допомогу безробітним [7, с. 12]. Станом на середину 20-х років на допомогу безробітним припадало близько 10% з усіх видатків профспілок радянської України на соціальні програми. Матеріальна допомога безробітним набувала як грошової, так і натуральної форми [20, арк.16, 41].

Профспілки також надавали своїм безробітним членам матеріальну допомогу з коштів страхових кас. Утім, профспілкові органи не приділяли достатньої уваги переведенню

безробітних на забезпечення з фондів цих кас. Поширеним явищем були нерівномірні та несправедливі виплати зі страхових кас, які давали то завелику, то замалу матеріальну допомогу для окремих категорій робітників. Розмір грошової допомоги для безробітних членів профспілок встановлювався залежно від кваліфікації, сімейного та матеріального стану, профспілкового стажу та розміру членського внеску. Пріоритет при наданні матеріальної допомоги мали демобілізовані червоноармійці [16, арк.31–32].

Представники професійних спілок брали участь у роботі комісій із призначення допомоги безробітним і встановлення трудового стажу, які функціонували при органах соціального страхування. Розмір коштів, які видавалися профспілками на допомогу безробітним, залежав насамперед від кількості осіб без постійного місця роботи по окремих округах [19, арк.1].

Профспілки надавали своїм членам право безкоштовно користуватися комунальними послугами. Так, зокрема, за рішенням Київської губпрофради на початку 20-х років таке право отримали 3,5 тис. безробітних Києва [14, с.59]. Утім, часто щодо можливості скористатися правом на безкоштовне комунальне обслуговування існували різного роду обмеження [19, арк. 10].

Починаючи з 1923 р., усі категорії безробітних радянської України завдяки зусиллям профспілок отримали право виплачувати лише 60 % стандартної квартирної плати [20, арк. 2]. Також завдяки зусиллям профспілкових органів для безробітних було встановлено пільговий проїзд у громадському транспорті [18, арк.109]. Безробітні члени профспілок звільнялися від необхідності платити членські внески. Також профспілки організували безкоштовне постачання своїх безробітних членів паливом [20, арк. 2, 22].

Зважаючи на значне поширення серед безробітних різного роду хвороб, у тому числі й інфекційних, внаслідок зниження життєвого рівня одним із пріоритетних напрямів роботи профспілок було забезпечення безробітних необхідними медикаментами [16, арк. 7, 74-75].

Також одним із провідних напрямів діяльності профспілок радянської України щодо подолання безробіття була організація громадських робіт, які мали зайняти вільні трудові ресурси населення [23, арк. 21]. Під час проведення громадських робіт безробітні члени профспілок займалися закріпленням зсувів і ярів, осушенням заболочених місцевостей, регулюванням й очищенням русел рік, плануванням міських вулиць і площ, демонтуванням аварійних і покинутих будинків [1, с. 59], відновленням і розбивкою садів і парків. Вони споруджували канали, річні порти та набережні, боролися з паводками, влаштовували зелені насадження поблизу залізничних полотен, брали участь у ремонті каналізаційних систем, будівництві та ремонті мостів [20, арк. 4, 41], проводили різного роду ремонтно-будівельні роботи, спрямовані на поліпшення стану комунального господарства, облаштування місцевих шляхів сполучення, будівництво суспільно корисних споруд житлового та господарського спрямування тощо [18, арк.133].

Профспілки Української СРР асигнували доволі значні кошти на забезпечення проведення громадських робіт. Усі вони спрямовувалися на заробітну плату учасникам трудових колективів, інші витрати здійснювалися з коштів державних органів [19, арк.16]. Громадські роботи виявились досить ефективним засобом допомоги безробітним, однак ефект від них був тимчасовим, вони могли на деякий час зайняти певну частину вільних робочих рук, але не могли забезпечити стабільну зайнятість: у цьому випадку можна говорити про подолання окремих симптомів хвороби, а не про її лікування [9, с.233].

Профспілки організували трудові колективи із безробітних, що були основною формою тимчасової трудової допомоги кваліфікованим робітникам. Ці трудові колективи почали використовуватися під час проведення тимчасових робіт в Україні у 1922 р. З числа безробітних упродовж досліджуваного періоду створювалися також спеціальні трудові артілі. Ці організації з ініціативи профспілок були звільнені від оподаткування [20, арк.2].

У рамках системи заходів у сфері боротьби з безробіттям профспілки здійснювали регулювання ринку праці. Спілкові органи брали на облік усю робочу силу, пильнували за виконанням адміністраціями підприємств умов угод щодо її найму [2, с.52–53].

Одним із ключових заходів із ліквідації безробіття було створення бірж праці – державних посередницьких органів по найму робочої сили, які задовольняли попит промисловців і пропозиції робітників на працю. Ці установи підпорядковувалися Наркомату праці. Вони були досить ефективним засобом боротьби з безробіттям. Профспілкові органи займалися координацією роботи бірж праці, сприяли поліпшенню роботи останніх, налагоджували контроль за реєстрацією безробітних на біржах праці [16, арк.31]. Представники профспілок і господарських органів входили до складу бірж праці на паритетних засадах [15, с.2].

Завдяки зусиллям профспілкових органів упродовж 20-х років у містах Української СРР створювалися спеціальні будинки для безробітних, в яких останні могли безкоштовно ночувати та харчуватися. Завдяки зусиллям профспілкових органів у другій половині 20-х років на теренах радянської України було налагоджено мережу харчувальних пунктів і медично-санітарних закладів, які обслуговували безробітних у місцях їх найбільшої концентрації. Заходи профспілок із налагодження мережі закладів безкоштовного харчування для безробітних на початку 20-х років знайшли підтримку з боку товариства Українського Червоного Хреста [17, арк.11, 27].

Для харчування безробітних профспілками при біржах праці відкривалися їдальні та чайні, ціни в яких були значно нижчими, ніж по місту у цілому. Також, починаючи з 1922 р., з ініціативи та силами профспілкових органів на теренах радянської України відкривається мережа харчових пунктів, спрямованих на обслуговування дітей безробітних [20, арк.7]. Організація мережі закладів безкоштовного або дуже дешевого харчування та ночівлі для безробітних здійснювалася професійними спілками спільно з Народним комісаріатом праці. Профспілками радянської України було створено у середині 20-х років кілька гуртожитків для безробітних [11, с.229].

На підприємствах радянської України у другій половині 20-х років профспілковими органами вживалися заходи, спрямовані на підвищення кваліфікації безробітних [4, с.45]. Перекваліфікація безробітних була упродовж розглядуваного періоду одним із ключових засобів подолання безробіття в Українській СРР [3, с.59]. Також профспілкові організації створювали курси перекваліфікації безробітних. Особлива увага зверталася на перекваліфікацію жінок, зважаючи на особливо високий рівень безробіття серед них. Силами професійних спілок на теренах радянської України упродовж цього періоду розгорталася також система виробничого навчання робітників. На здійснення профспілками заходів у сфері перекваліфікації безробітних кошти виділяв Комітет боротьби з безробіттям [18, арк.72].

Перекваліфікація безробітних здійснювалася профспілками насамперед тому, що окремі професії вже були застарілими та непотрібними, особливо зважаючи на технічний прогрес, вдосконалення устаткування підприємств і виробничих процесів. Некваліфікованих і малокваліфікованих робітників спілкові органи залучали до спеціальних курсів і гуртків підвищення кваліфікації та курсів із виробничо-технічного навчання [17, арк.10, 155]. Професійні спілки радянської України створювали для своїх безробітних членів виробничо-технічні курси за окремими галузями промисловості та професіями, курси підвищення виробничої кваліфікації та вечірні робітничі технічні школи тощо [21, арк.161-168, 295, 319].

Одним із найефективніших шляхів подолання безробіття виявився розвиток промисловості, оскільки він вимагав постійного залучення нової робочої сили. Нові підприємства поглинали як надлишки робочої сили у місті, так і постійний наплив вихідців із села. Зменшення числа безробітних також мало місце внаслідок підвищення кваліфікації основної маси робітників. Рівень безробіття суттєво спадає починаючи з 1928 р. Тобто, незважаючи на досить активну діяльність профспілок у сфері боротьби з безробіттям, все ж таки не вони відіграли провідну роль у його ліквідації. Саме індустріалізація була причиною різкого зниження рівня безробіття в СРСР і в УСРР зокрема [8, с.157].

Підсумовуючи викладене, можна виділити такі напрями діяльності профспілок Української СРР у сфері подолання безробіття: грошову допомогу, надання різного роду пільг, організацію громадських робіт і формування тимчасових трудових колективів, регулювання ринку праці за допомогою спеціальних органів, заходи щодо перекваліфікації

безробітних тощо. Можна стверджувати, що профспілки радянської України, допомагаючи безробітним, не дозволяли їм люмпенізуватися, а отже, стати потужним джерелом напруженості у суспільстві. Слід наголосити, що радянські профспілки проводили боротьбу з безробіттям лише з санкції вищих компартійних органів, фактично будучи не самостійним суб'єктом процесу подолання безробіття, а лише інструментом компартійної влади, що розглядала процес ліквідації безробіття як спосіб зміцнення своєї влади шляхом соціальної стабілізації, «умиротворення» робітничого класу. Більшу частину роботи щодо подолання безробіття влада переклала на профспілкові організації, однак не дала їм права проводити самостійну політику в цій сфері.

Література

1. Вестник профдвижения Украины. – 1926. – № 1.
2. Вестник профдвижения Украины. – 1927. – № 20.
3. Вестник профдвижения Украины. – 1928. – № 9.
4. Вестник профдвижения Украины. – 1928. – № 17.
5. Виттенберг Е.Я., Дробижев В.З. Рабочий класс и профсоюзы СССР. Критика буржуазных и ревизионистских концепций. – М.: Профиздат, 1980.
6. ВКП(б) о профсоюзах. – М.: Профиздат, 1933.
7. Вопросы труда на IV пленуме ВЦСПС (С приложением резолюций). – М.: Вопросы труда, 1926.
8. Гонтар А.В. Городские советы Украины: история становления и развития. – Киев – Одесса: Выща школа, 1990.
9. Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999.
10. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004.
11. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1983.
12. Радченко А.Ф. Вопросы профдвижения на VII Всесоюзном и III Всеукраинском съездах профсоюзов. – Харьков: Всукаринское изд-во ВУСПС «Украинский рабочий», 1927.
13. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 – 30 рр. XX ст.). – К.: Варта, 2007.
14. Слуцкий А., Сидоренко Б. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. – М.: Профиздат, 1961.
15. Труд. – 1929. – № 130. – 9.06.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2605. – Оп.1. – Спр.779.
17. Там само. – Оп.2. – Спр.400.
18. Там само. – Спр.418.
19. Там само. – Спр.812.
20. Там само. – Спр.813.
21. Там само. – Спр.993.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1942.
23. Там само. – Спр.1960.
24. Там само. – Спр.2118.
25. Там само. – Спр.2119.
26. Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000.

Костюк Е.С. Деятельность профсоюзов в сфере преодоления безработицы на территории советской Украины на протяжении 20-х годов XX в. В статье на основе архивных источников рассматривается деятельность профессиональных союзов советской Украины по ликвидации безработицы, определяются основные формы этого аспекта социально-экономической работы профсоюзов, дается их характеристика.

Ключевые слова: безработица, профсоюзы, общественные работы, материальная помощь, биржи труда.

E.S. Kostyuk. The activity of labour unions in the sphere of unemployment liquidation in Soviet Ukraine in 1920s. The activity of the trade unions of Soviet Ukraine on unemployment liquidation and the basic forms of socio-economic activity are examined in the article. The author of the article used the archives.

Key words: unemployment, labour unions, public works, financial relief, labour exchanges.

УДК 061.1:796.01](477)"192"

Крамар О.С.,

аспірант кафедри історії та археології слов'ян
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

*Спортивні об'єднання України у контексті політики
комуністів у європейському робітничому спортивному
русі у 20-х роках ХХ ст.*

У статті аналізуються міжнародні зв'язки спортивних об'єднань України у контексті політики комуністів у європейському робітничому спортивному русі у 20-х роках ХХ ст.

Ключові слова: міжнародний спортивний рух, комуністи, громадські об'єднання, громадська ініціатива, Червоний Спортінтерн, Люцернський Спортінтерн, міжнародні зв'язки українських спортивних організацій.

Проблеми, що виникають у процесі становлення громадянського суспільства в сучасній Україні, вимагають глибокого та різнобічного аналізу історичного досвіду функціонування об'єднань громадськості на території нашої держави. Особливо актуальним є з'ясування змісту тих деформацій громадської ініціативи, що були закладені у радянський період внаслідок переважання утилітарного підходу до громадських об'єднань з боку тоталітарного режиму. Громадські організації України розглядалися як інструмент залучення української громадськості до реалізації внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу правлячої партії. Наслідки тих деформацій, яких зазнавала впродовж тоталітарної радянської епохи, і насамперед 20–30-х років ХХ ст., громадська ініціатива, і сьогодні позначаються на громадянській свідомості українців.

Поряд з іншими об'єднаннями української громадськості до виконання зовнішньополітичних завдань комуністичного режиму впродовж міжвоєнного періоду активно використовувались спортивні організації України. Хоч аналіз сучасного інформаційного простору дозволяє дійти висновку про наявну у суспільстві зацікавленість проблемами історії міжнародних зв'язків українського та радянського спорту [2; 6; 8], проте у сучасній українській історіографії вони не стали предметом спеціального історичного дослідження. Якщо у Росії у 2002 р. вийшла друком праця, присвячена міжнародним аспектам діяльності спортивних організацій СРСР у 20-х роках [1], то в Україні ця проблема розглядалася лише побіжно у комплексних дослідженнях з історії громадських об'єднань [10]. Відтак можна констатувати, що міжнародні зв'язки українських спортивних організацій із зарубіжним світом у 20-х роках минулого століття, як і політика комуністів у міжнародному спортивному русі того періоду, є малодослідженою у сучасній українській історіографії. З огляду на це метою нашої статті визначено аналіз міжнародних зв'язків спортивних об'єднань України у контексті політики комуністів у європейському робітничому спортивному русі у 20-х роках ХХ ст.

Ідея організаційної самостійності робітничого спортивного руху має свої витоки на початку ХХ ст. Після завершення Першої світової війни з ініціативи західної соціал-демократії у 1920 р. було скликано Міжнародний конгрес робітничих спортивних організацій у швейцарському місті Люцерн, на якому було ухвалене рішення створити наднаціональне об'єднання – Спортивний інтернаціонал (ЛСІ). Керуючись ленінськими настановами про завоювання робітничого руху, а відтак і всіх його організаційних відгалужень із середини шляхом невпинної пропаганди ліворадикальних ідей та відсторонення поміркованого керівництва, радянські спортивні організації звернулися до керівних органів Люцернського інтернаціоналу з проханням про вступ. Проте воно було відхилене. Пояснювалось це мілітарним та вкрай залежним від державних і партійних органів змістом радянського спорту. У зв'язку з цим у липні 1921 р. частина делегатів конгресів Комінтерну, Профінтерну та Комуністичного інтернаціоналу молоді (КІМ), що саме тривали у Москві, з

ініціативи керівництва «світової партії» провела Установчий конгрес альтернативної спортивної міжнародної організації – Червоного спортивного інтернаціоналу (ЧСІ). На ньому було ухвалено Маніфест, яким робітничі профспілкові та юнацькі організації закликали до створення «...своїх революційних спортивних об'єднань» [10, с. 472].

Незважаючи на те, що після установчого конгресу було розгорнуто активну пропаганду ідей самостійного червоного спортивного руху, шляхом згуртування усіх організацій, що стояли на ліворадикальній платформі, не отримавши достатньої підтримки Комінтерну, ЧСІ у перший рік свого існування залишався слабкою організацією. Значно активізувати діяльність йому вдалося лише після прийняття постанови секретаріатом Виконавчого комітету Комуністичного інтернаціоналу від 11 листопада 1921р., що вимагала від усіх компартій надати сприяння, фінансову та технічну допомогу, а також інформаційну підтримку для популяризації і завдань Спортінтерну. З метою посилення взаємодії та взаємопідтримки до складу Виконавчого комітету ЧСІ мали увійти представники керівних органів Комінтерну, Профінтерну та КІМу. Як засіб завоювання провідних позицій комуністів на V конгресі Комінтерну пропонувалася подвійна тактика. У країнах, де все ще не було спортивних робітничих організацій, слід було утворювати опозицію в буржуазних об'єднаннях з подальшим виокремленням в самостійні пролетарські організації. Там же, де вони існували, слід було проводити більш активну діяльність, організовуючи їх на боротьбу «проти мілітаризму та війни», згуртовуючи на платформі класової боротьби. Декларативно Комінтерн виступав проти утворення самостійних комуністичних спілок в окремих країнах, а натомість, ставилося завдання внутрішнього завоювання робітничого спортивного руху в національному масштабі, послаблення та нейтралізація у ньому впливу поміркованих соціал-демократичних представників [10, с. 472–473].

Проте насправді політика розколу світового спортивного робітничого руху давала свої руйнівні результати. Так, ще у липні 1923 р. французька Спортивна федерація праці на Конгресі у Монтрейлі ухвалила рішення про приєднання до Червоного спортивного інтернаціоналу (ЧСІ). Внаслідок спровокованого такими діями розколу опозиційна частина Федерації утворила Спілку робітничих спортивно-гімнастичних товариств, що увійшли до Люцернського Спортінтерну. В результаті і так досить малочисельний робітничий спортивний рух країни був ще більше ослаблений: у секції ЛСІ – 2000, у секції ЧСІ – 3000 членів [4, с. 52].

Неспроможність комуністів опанувати робітничий спортивний рух у окремо взятих країнах, негативні наслідки розколу національних організацій змушували керівництво Червоного Спортінтерну посилити курс на внутрішнє завоювання Люцернського інтернаціоналу шляхом реалізації програми «злиття» двох інтернаціоналів. При цьому розрахунок робився на чисельне переважання членів базової у Червоному Спортінтерні радянської секції, яка формувалася за активного застосування адміністративних методів.

Міжнародний спортивний конгрес Люцернського інтернаціоналу, що проходив у Парижі 1925 р. був найбільш сприятливим з точки зору реалізації комуністичної «тактики злиття» у європейському спортивному русі. Хоч на цей конгрес, де були присутні представники спортивного руху восьми європейських країн (Німеччина, Австрія, Бельгія, Франція, Швейцарія, Фінляндія, Латвія, Чехословаччина) та німецькі організації Ельзас-Лотарингії радянська делегація допущена не була, проте був запрошений представник Червоного Спортінтерну. Цьому рішенню передувала активна пропагандистська робота комуністів-агітаторів у спортивних організаціях Німеччини, Швейцарії, німецьких частинах Чехословаччини та Франції (Ельзас-Лотарингія), а також Фінляндії, внаслідок чого на національних конгресах спортивних організацій цих країн була висловлена підтримка ідей участі делегації Московського Спортінтерну в засіданні Паризького Конгресу [14, арк. 2].

Червоний Спортінтерн репрезентував член його секретаріату А.Рейснер, який використав свою участь для виступу з ключового для комуністів питання «Єдності міжнародного робітничого гімнастичного і спортивного руху». У своїх виступах представник Червоного Спортінтерну Райснер закликав до єдності у боротьбі з «буржуазним» спортом. Він констатував негативні наслідки політичного протистояння у робітничому спортивному русі, проте

відмовлявся визнати деструктивну роль комуністів у цьому процесі. У Франції, де в «буржуазних» організаціях налічувалось близько мільйона членів, секція ЧСІ за інформацією Райснера (ймовірно перебільшеною) мала «до 6000 членів», а ЛСІ «...немає навіть тисячі». У Німеччині в робітничих спортивних об'єднаннях було близько мільйона членів, а у «буржуазних» – до п'яти мільйонів, при цьому близько 80% їхніх членів були робітниками» [14, с. 7–8].

Однак його заклики до об'єднання обох інтернаціоналів знову були відкинуті з огляду на негромадську та милітаризовану сутність радянського спорту. Так, представник Франції Гасман відверто заявив: «Ніякого Червоного Спортінтерну не існує. Спортінтерн ідентичний з Червоною Армією. Французьким робітникам при буржуазному уряді живеться щасливіше, аніж російським» [14, арк.4]. А делегат від спортивних організацій сусідньої з СРСР Латвії викрив справжню мету Московського Інтернаціоналу та загрози, що виявилися б у разі об'єднання: «Вони хочуть завоювати на свій бік маси... у Червоного Спортінтерну 2 млн. членів, а у Люцернського – 1,3 млн. Вони хочуть диктувати нам свою волю. У Росії здійснюється антиробітничка політика. В'язниці і табори переповнені соціалістами. Якщо вони стверджують, що не відповідають за політику Комінтерну, то підхід у них не інший. Ми маємо на увазі не об'єднання, а спортивне співробітництво» [14, арк.3].

Відтак резолюція ЛСІ щодо змісту співпраці із Червоним Спортінтерном передбачала можливість організації спортивних змагань із «червоними» секціями лише у тих країнах, де не існувало організацій Люцернського Спортінтерну, а відтак не існувало досвіду розколу останніх внаслідок політики комуністів із тими ж спілками, які відкололись від Люцернського Інтернаціоналу, змагання були категорично заборонені. При цьому у резолюції конгресу ЛСІ знайшло своє відображення прагнення уникнути використання спортивних зустрічей у політичних цілях комуністичної пропаганди. Зокрема чітко визначалося, що команди, які прибувають для участі у спортивних змаганнях, розглядаються як гості, вони офіційно були зобов'язані утримуватись від будь-яких спортивних і політичних маніфестацій, а також офіційних зносин із політичними партіями [14, арк. 9–10].

Платформа можливого входження радянського спорту до європейського об'єднання була сформульована у виступах делегатів Австрії та Німеччини. Так, представник спортивних організацій Австрії Пюхнер під час обговорення питання заявив, що «...Червоний Спортінтерн – ніщо інше як Червона Армія. Ми не станемо з ним розмовляти, доки він буде отруювати робітничий рух». А делегат найбільш чисельної секції ЛСІ – німецької – Вільдунг запропонував комуністам відмовитись від деструктивного підходу політизації спорту як базової передумови для початку процесу об'єднання: «Час Червоному Спортінтерну припинити свою лайку і боротьбу. Нехай припинить її бодай на три місяці, тоді можна буде розмовляти по-іншому. Справа залежатиме від Червоного Спортінтерну» [14, арк. 3–4].

Відповідна позиція була адекватною відповіддю на реальні, а не декларативні підходи керівництва ЧСІ, адже декларування необхідності консолідації світового спортивного руху щодалі, то більше розходилося із реальними завданнями, які ставились керівництвом Червоного Спортінтерну перед своїми організаціями. Уже під час наступного після Паризького конгресу ЛСІ пленуму президії ЧСІ було визначене таке завдання: «...роботу в скандинавських країнах, особливо у Норвегії та Швеції, найближчим часом вважати особливо важливою з огляду на прагнення ЛСІ створити в цих країнах свої секції... Створення секцій обох інтернаціоналів у Скандинавії вважати доцільним». Як бачимо, це красномовно перекреслювало всі декларації про «прагнення до єдності» та реальний курс на розкол і завоювання світового спортивного руху [14, арк. 12].

13 листопада 1925 р. розширене засідання Президії Червоного Спортінтерну ухвалило резолюцію, якою рішення Паризького конгресу ЛСІ оголошувалось «влучним маневром більшості вождів», які прагнули у такий спосіб перешкодити розвитку руху за єдність. Основними напрямками роботи ЧСІ було визначене якнайширше використання «паризького рішення» для агітації за об'єднання обох інтернаціоналів, зокрема шляхом ініціювання секціями Люцернського Інтернаціоналу позачергового з'їзду організації, агітації за створення «Спільного комітету», формально для врегулювання спільних спортивних захо-

дів, а насправді як прообразу майбутнього об'єднання обох організацій. Окрім цього, резолюція передбачала активізацію пропагандистської роботи організації. Популяризацію радянського робітничого спортивного руху за кордоном визнано незадовільною, а Секретаріату Спортінтерну було доручено виробити чіткі пропозиції щодо її посилення, зокрема шляхом організації виставок тощо. До відповідної роботи необхідно було долучити Вищі ради фізичної культури усіх радянських республік. Загалом аналіз пунктів резолюції підтверджує, що в Червоному Спортінтерні активно шукали причини поразок на зовнішній арені [14, арк. 11–12].

За умов ігнорування більшовицьким керівництвом Спортінтерну міжнародних олімпіад важливе значення мало проведення альтернативних міжнародних заходів із залученням якнайбільшої кількості організацій, що входили до його складу. Таку роль, зокрема, відіграла Всесоюзна спартакіада у серпні 1928 р., що проходила в Москві. На ній, окрім радянських, були репрезентовані спортивні делегації Німеччини, Австрії, Франції, Швейцарії, Швеції, Фінляндії, Естонії. Україну представляли 400 спортсменів, серед яких відзначилися легкоатлети, штангісти, футболісти. Підсумком Спартакіади стало цілком прогнозоване подальше зміцнення тенденцій до розколу в міжнародному спортивному русі, що поглибилася в контексті світової економічної кризи та ще більшої радикалізації як комуністичного руху в цілому, так і сателітного до нього спортивного зокрема [10, с. 475–476].

Результати провокаційної політики Червоного Спортінтерну у робітничому спортивному русі констатувались під час його чергового, п'ятого, пленуму, що відбувся влітку 1929 р. у тогочасній столиці України – Харкові. Зокрема відзначалось масове виключення зі складу Люцернського Інтернаціоналу тих організацій, які систематично порушували його інструкції щодо зв'язків із «червоним спортом». Насамперед це стосувалося тих осередків, що взяли демонстративну участь у організованій комуністичним режимом альтернативі Олімпіади 1928 р. – вищезгаданій Всесоюзній (у пресі її часто називали «Всесвітньою») Спартакіаді. Відзначимо, що інструкцій Гельсінського конгресу ЛСІ щодо розриву із радянським спортом дотримались лише чотири, проте ключові, найбільш чисельні секції Люцернського Інтернаціоналу – німецька, австрійська, швейцарська та фінська [5, с. 140–142].

Одним із найбільших «досягнень» у протиборстві ЧСІ та ЛСІ стало опанування комуністами Спортивної федерації праці Ельзас-Лотарингії. Сильні позиції ліворадикального крила організації керівництво ЧСІ спочатку прагнуло використати як інструмент внутрішнього завоювання Люцернського Інтернаціоналу. Однак, коли відповідна тактика продемонструвала власну неспроможність Ельзас-Лотарингська організація припинила платити членські внески, а ЛСІ у відповідь на початку 1930 р. виключив її зі свого складу. Після цього у спортивному русі краю відбувся розкол. Частина, орієнтована на соціал-демократію, приєдналась до французької секції ЛСІ, а Федерацію спортивної праці було прийнято до Червоного Спортінтерну [9, с. 20].

Прагнучи максимально утилізувати пропагандистський потенціал міжнародних контактів спортивних об'єднань СРСР керівництво Московського Спортінтерну намагалось якнайширше залучати до зарубіжних зв'язків представників спортивного руху національних республік. Це мало демонструвати успіхи комуністичного режиму у вирішенні національного питання. «...При надсиланні радянських команд за кордон вважати необхідним надсилати і команди національних окраїнних республік», – регулярно йшлося в резолюціях, схвалюваних президією ЧСІ [14, арк. 12].

Україну в Червоному Спортінтерні репрезентувала утворена на початку 1924 р. при ВУЦВК Вища рада фізичної культури (ВРФК), що керувала спортивною роботою в Україні. Ця структура була державною. Проте вище компартійне керівництво країни вважало її існування недостатнім з точки зору жорсткої централізації радянського спорту. Відтак у середині 20-х років з'явилася ідея створення загальносоюзної структури, котра б не лише координувала, а й жорстко визначала напрями діяльності спортивних організацій національних республік, у тому числі й у міжнародному вимірі. На місцях спостерігався опір відповідним намірам, однак він здебільшого не виходив за межі звичайного прагнення місцевої номенклатури уникнути опіки центральних установ.

Виявом цього може стати ухвала українського бюро Комсомолу від 6 жовтня 1925 р., в якій наголошувалось, що «...ВРФК СРСР не зможе допомогти нацреспублікам, а гальмуватиме їх ініціативу та стане зайвою інстанцією між радами фізкультури республік та Спорт Інтерном». Було вирішено поставити питання на розгляд ЦК КП(б)У. Відповідне звернення за підписом секретаря організації В.Зав'ялова 8 жовтня надіслали голові ВРФК УСРР Буценку та в ЦК КП(б)У і ЦК загальносоюзного комсомолу. Однак генералізований партійний курс на тотальну уніфікацію системи управління радянською імперією не допускав подібного «національного сепаратизму». Показовим з точки зору демонстрації справжньої ваги Спортінтерну, як «міжнародної організації» стала його відмова навіть прокоментувати ситуацію із можливим створенням зайвої структури між ним та національними спортивними центрами радянських республік [12, арк. 65–69; 13, арк.55 зв.].

Міжнародні заходи із залученням українських спортивних організацій мали яскраво виражену пропагандистську мету зовнішнього або внутрішнього спрямування. Місцеве партійне й державне керівництво розглядало міжнародні зв'язки фізкультурних організацій як засіб пропаганди поширення в середовищі зарубіжної громадськості переконаності у миролюбності політики радянської влади та досягнень у мілітаризованому спорті, перевагах комуністичного суспільства, яке нібито репрезентували спортивні делегації.

Так, під час легкоатлетичних змагань та футбольного матчу у столиці УСРР – Харкові (жовтень 1924 р.), в яких брали участь німецькі спортсмени, орган ВРФК – «Вісник фізичної культури» пояснював, що мета таких зустрічей полягає у тому, щоб дати іноземцям побачити, як тут живуть і працюють, причому побачити вони мали так, щоб «...вивезли за кордон правильні поняття, розбиваючи ті, що вкорініює буржуазна преса». З цією метою проводився досить жорсткий відбір членів таких іноземних організацій, більшість серед яких становили комуністи або ж їх симпатики. У цілому 20-і роки стали часом активного обміну спортивними делегаціями з організаціями деяких країн Європи та Азії (Німеччини, Австрії, Фінляндії, Норвегії, Латвії, Чехословаччини, Туреччини та ін.). Особливою активністю відзначалися контакти з Німеччиною та Австрією, що було зумовлено важливістю цих країн для міжнародного комуністичного руху, впливовістю організацій останнього там. Адже саме з Німеччини, на думку більшовицького керівництва СРСР та Комінтерну, мала розпочатися успішна хода світової революції [10, с. 474].

Чітке ідеологічне забарвлення міжнародних спортивних контактів українських організацій об'єктивно зумовило конфліктність кожної зовнішньої ініціативи останніх. Коли 12 серпня 1925 р. Дрезденський спортивний клуб запропонував харківським футболістам провести кілька матчів у Саксонії, українські спортсмени наштотувалися на протидію урядів Литви та Латвії, які відмовилися дати візи для переїзду через їх кордони. І хоч із деякими запізненнями харківські спортсмени прибули до Берліна, Німецький футбольний комітет (НФК) заборонив командам, що входили до загальнонімецького робітничого спортивного союзу, зустрічатися з ними. Виправдовуючи побоювання НФК, на перший же матч зі збірною Дрездена, що відбувся 25 серпня, обидві команди прийшли з червоними прапорами, співаючи «Інтернаціонал». Після гри розгорнулася дискусія, під час якої порушувалися питання досягнень революції у СРСР, культурного та матеріального рівня радянських робітників. У Хемніці українців зустріли червоні фронтовики, яким після матчу «відповідали на запитання» про життя радянських людей, їх «успіхи у будівництві соціалізму». У Берліні спортивна делегація взяла участь у змаганнях, кошти від яких мали надійти до фонду допомоги китайським робітникам, а також на підтримку сімей членів делегацій, які приїжджали на Україну, а згодом були звільнені з роботи. Такими чином, поїздка харківських футболістів до Німеччини перетворилася на демонстрацію. Подібним чином поводитися українські спортсмени і в Австрії. Намагаючись ужити превентивних заходів, соціал-демократичний уряд Австрії у жовтні 1926 р. вимагав, щоб перед матчами та після них не відбувалося демонстрацій. Однак усупереч таким вимогам, після матчу «гості» разом з багатотисячним натовпом вболівальників вже традиційно для таких радянських делегацій співали той-таки «Інтернаціонал» [10, с. 474–475].

Наприкінці вересня 1929 р. було влаштовано демонстративний візит до України групи із 17 австрійських спортсменів. Напередодні візиту 12 соціал-демократів – спортсменів з Австрії оголосили про свій демарш – розрив із Люцернським Спортінтерном як зрадницькою організацією та звернулися до робітників і селян України. У газеті «Харківській пролетарій» наголошувалось: «Наша подорож здійснена всупереч волі Люцернського Спортінтерну та волі соціал-демократичних вождів, ми не допустимо розбити єдність робітничого класу. Проти соціал-демократичних саботажників! На енергійну боротьбу за союз із радянськими спортсменами, за захист Радянського Союзу, за світову революцію!» [15, арк. 136]. У жовтні 1929 р. у відповідь на візит австрійської делегації до Австрії було відряджено спортивну делегацію українських металістів (20 осіб) з Харкова, Києва, Артемівська, Донецька (тоді – Сталіно) та Миколаєва. Показовим був її склад – 80% (16 осіб) становили члени партії або комсомолу. Відповідно подорож була в обов'язковому порядку погоджена із контрольованим Комінтерном Червоним Спортінтерном та партійними органами в Україні [15, с.135].

Траплялися випадки, коли радянська сторона вживала відвертих провокацій, що не мали нічого спільного зі спортом. Прикладом може слугувати такий випадок. 2 грудня 1928 р. в Парижі планувалась зустріч футбольних команд УСРР та ФСТ, уряд Франції, як і весною 1928 р., відмовив українській команді у дозволі на в'їзд. Французька компартія використала цей провокаційний інцидент (радянська сторона не дотрималась формальностей для отримання віз) для розгортання широкого скандалу та чергових звинувачень на адресу «буржуазного» спорту та держави [11, с.52]. Як бачимо, головною метою радянської сторони виявилось не успішне проведення спортивної зустрічі, а створення додаткового інформаційного приводу для пропагандистської кампанії.

Водночас слід відзначити, що з точки зору компартійного керівництва міжнародна активність української спортивної громадськості впродовж 20-х років була неадекватною тим запитам, що перед нею висувались. Насамперед це стосувалось відсутності особливого бажання членів первинних спортивних організацій (часто приписаних) виконувати нав'язувані з центру вимоги. Так, у липні 1930 р. на шпальтах офіційного органу ВРФК відзначався незадовільний темп збирання коштів на побудову танка «Фізкультурник України» до річниці Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР), а також станом агітаційно-пропагандистського зв'язку із зарубіжними спортсменами. За цих умов черговий раз ставилася чітка вимога, аби кожна низова фізкультурна організація встановила зв'язок із закордонною [7, с.2]. Втім командні методи не могли компенсувати відсутність реального інтересу спортивних активістів до справи.

Як бачимо, впродовж аналізованого періоду політика комуністів у міжнародному робітничому спортивному русі зазнала еволюції від прагнення його організаційного завоювання шляхом об'єднання із підконтрольним Комінтерну Червоним спортивним інтернаціоналом (ЧСІ), до курсу на розкол об'єднаних у Люцернському Інтернаціоналі (ЛСІ) спортивних організацій із подальшим їх включенням до складу Червоного Спортінтерну. У середині 20-х років домінував курс на внутрішнє завоювання європейського спортивного руху під прикриттям об'єднання із мілітаризованим та одержавленим спортивним рухом СРСР. Натомість у другій половині 20-х років, і особливо після Гельсінського конгресу ЛСІ, відбулося повномасштабне переорієнтування на розкол європейського спортивного руху.

Спортивним організаціям контрольованої більшовиками частини України (УСРР) у реалізації відповідного курсу відводилась важлива роль, що зумовлювалась їх значною питомою вагою у складі радянського спортивного руху в цілому. За цих умов партійно-державний контроль над спортивними об'єднаннями української громадськості на республіканському рівні видавався союзному керівництву недостатньо ефективним. Відтак попри протести місцевої номенклатури було створено Вищу раду фізичної культури СРСР, що мала забезпечити максимально ефективне використання потенціалу об'єднаної у спортивних організаціях України громадськості довкола реалізації партійних пріоритетів внутрішньо- та зовнішньополітичного значення.

Зовнішні контакти українського спортивного руху розглядались компартійним керівництвом виключно через призму можливої радикалізації західноєвропейського робітництва, його втягування у безкомпромісну політичну боротьбу під проводом Комуністичного Інтернаціоналу та сателітних йому організацій на кшталт Червоного Профінтерну. Внутрішньополітичною метою, що переслідувалась більшовицьким режимом у міжнародних контактах українських та зарубіжних спортивних об'єднань, була мобілізація робітників країни до виконання партійно-державного курсу на мілітаризацію та непропорційну індустріалізацію. Важливим аспектом цієї складової міжнародних контактів (у тому розумінні, яке вкладав у це поняття режим) було нав'язування громадськості України стереотипного та деформованого сприйняття навколишнього світу, демонізація капіталістичного оточення та звеличення комуністичної тоталітарної дійсності.

Література

1. Аврус А.И., Васильев А.А. Противостояние или сотрудничество: международные связи советских спортсменов в 1920-годы. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2002. – 98 с.
2. Андреев А. Херсонский Красный Спортинтерн //Гривна-СВ. – 2008. – № 4 (323). – 18 янв. – С. 14.
3. Безродний Є.Ф. Радянська Україна в міжнародному співробітництві СРСР в галузі спорту. 1924-1928рр. // Український історичний журнал. – 1972. – №8. – С.102.
4. Двадцатилетие французской ФСТ // Вестник физической культуры. – 1929. – №2. – С.52.
5. Каплан Е. До 5-го Пленуму Червоного Спортивного Інтернаціоналу //Вісник фізичної культури. – 1929. – №5-6. – С.140-142.
6. Кочетков А. А ты Готов к Трудю и Обороне? //Новые известия. – Ежедневная общероссийская газета. – 2007. – 13 июля.
7. Міжнародний Антивоєнний день //Вісник фізкультури. – 1930. – №14. – С.2.
8. Нехамкин С. Наш революционный красный стадион //Аргументы недели.– 2008. – № 16 (102). – 17 апр.
9. Робітничі спортсмени Ельзас-Лотарингії вітають приєднання ФСТ до ЧСІ //Вісник фізичної культури. – 1930. – №13. – С.20.
10. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30-х рр. ХХ ст.). – К.: Варта, 2007.
11. Французское правительство и украинские футболисты //Вестник физической культуры. – 1929. – №2. – С.52.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО) – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2010.
13. Там само. – Спр.2198.
14. Там само. – Спр.2227.
15. Там само. – Спр.2908.

Крамар А.С. Спортивные общества Украины в контексте политики коммунистов в европейском рабочем спортивном движении в 20-е годы ХХ в. В статье анализируются международные связи спортивных обществ Украины в контексте политики коммунистов в европейском рабочем спортивном движении в 20-е годы ХХ в.

Ключевые слова: международное спортивное движение, коммунисты, общественные объединения, общественная инициатива, Красный Спортинтерн, Люцернский Спортинтерн, международные связи украинских спортивных организаций.

A.S. Kramar. Sports society of Ukraine in the context of Communist policy in the European working sport movement in the 20's of the twentieth century. The article examines the international ties of sport associations of Ukraine in the context of policy of the Communists in the European working sport movement in the XXth -century.

Key words: international sport movement, communists, social associations, community initiatives, the Red Sportintern, Lucerne Sportintern, international relations of Ukrainian sport organizations.

УДК 328.123(567):327(567+73)]"199"

Крисенко Д.С.,

аспірант кафедри історії
Національного університету «Києво-Могилянська академія»*Іракська антиурядова опозиція: становлення та еволюція взаємовідносин із США (90-і роки ХХ ст.)*

В статті аналізуються причини виникнення іракської антиурядової опозиції та факторів, які вплинули на формування політики відносно неї американського уряду в контексті вирішення ним «іракського питання».

Ключові слова: опозиція, повстання, переворот, режим, уряд, співпраця.

Продовження громадянської війни в Іраку визначає потребу дослідження факторів, які призвели до неї. Падіння у 2003 р. режиму Саддама Хусейна повернуло до життя внутрішні конфлікти, які знаходились протягом 90-х років ХХ ст. у латентному стані. Виразником цих суперечностей виявилась іракська антиурядова опозиція, співпраця якої з урядом США викликала в останніх ілюзію підтримки своїх дій населенням Іраку. З'ясування обставин виникнення рухів, опозиційних до нього та суті їхніх стосунків із керівництвом США сприятиме глибшому розумінню факторів, які спричинили інвазію останніх до Іраку та, як наслідок, призвели до стану громадянської війни, яка триває у цій державі донині.

Українськими дослідниками (Н. Слободян, О. Коппель, О. Маначинський, С. Гуцало, А. Захарченко) та зарубіжними вченими (З. Бжезинський, А. Лейк, А. Грінспен, В. Маррі, В. Хокінз, Дж. Ней) здійснювалися спроби аналізу перебігу міжнародних відносин у регіоні Близького Сходу та деяких аспектів військово-політичного протистояння Іраку та США. Проте тема співпраці останніх з іракською антиурядовою опозицією практично не розглядалася. Ця стаття присвячена аналізу причин її становлення, суті, а також еволюції протягом 90-х років ХХ ст.

Якими ж були причини виникнення цієї опозиції? Внутрішня ситуація в Іраку цього періоду характеризувалася посиленням авторитарних тенденцій у керівництві С. Хусейна та очолюваної ним партії БААС. Певною мірою непопулярні методи правління були спрямовані на виведення іракської економіки з кризи, в якій вона знаходилася внаслідок участі держави у війні з Іраном у 1980–1988 рр. та війні у Перській затоці у 1990–1991 рр. Ця криза значно поглибилася внаслідок запровадження системи економічних санкцій, введених проти Багдада за резолюцією Ради Безпеки ООН №662 від 6 серпня 1990 р., якою передбачалось припинення експорту іракської нафти [1]. Наслідком цього стало катастрофічне падіння життєвого рівня іракських громадян. Гіперінфляція та падіння реальних доходів, погіршення якості медичного обслуговування та нестача життєво необхідних товарів викликали посилення антиурядових настроїв широких верств суспільства. Крім складної соціально-економічної ситуації, Іраку від самого початку його утворення у 1922 р. були притаманні суперечності на етнічному ґрунті. Суніти, які становили 20% населення, фактично монополізували управління країною; курдів та шіїтів (відповідно 20 та 60%) було фактично усунуто від участі у політичному житті. Незважаючи на деякі спроби дійти компромісу, майже всі виступи останніх жорстко придушувалися. З огляду на це, не викликає подиву той факт, що у березні 1991 р. (через кілька днів після закінчення операцій «Буря в пустелі» та «Меч пустелі») в курдських та шіїтських районах Іраку спалахнуло антиурядове повстання. Антисаддамівська опозиція, яка невдовзі постала з середовища його керівників, перетворилася на фактор неприйняття до уваги якого означало б нерозуміння прагнень населення Іраку. Тактика американського керівництва щодо опозиції, представленої кількома групами, була своєрідним «лакмусовим папірцем» загального спрямування «іракської політики» Вашингтона. Зміст останньої визначався ідеологічними засадами зовнішньої політики адміністрацій, які змінювали одна одну у США; а також комплексом

політичних та економічних умов, іманентних Близькому Сходу та світу у цілому протягом 90-х років.

Увага американського керівництва до іракської опозиції пояснювалася, насамперед, наявністю спільних з нею інтересів, які зводилися до усунення від влади С. Хусейна. Така інтенція адміністрації США виникла невдовзі після вторгнення Іраку до Кувейту 2 серпня 1990 р. Ще через 18 днів президент Дж. Буш підписав директиву № 45, в якій містилась програма фінансування Сполученими Штатами таємних операцій, спрямованих на досягнення іракським керівництвом рішення щодо виведення власних військ з окупованого емірату [2]. Дії Вашингтона у цій частині світу можна було охарактеризувати як непослідовні, адже під час операції «Меч пустелі» (24–28 лютого 1991 р.) американські війська зайняли частину іракської території, а їхні технічні можливості були достатніми, щоб надати підтримку повсталим. Незважаючи на думку генерала Шварцкопфа про доцільність ведення війни до повної капітуляції «багдадського крадія», Вашингтон дотримався нейтралітету. США діяли на основі доктрини політичного реалізму, згідно з якою падіння С. Хусейна могло спричинити розпад Іраку, що в свою чергу, призвело б до приєднання його шіїтських районів до Ірану, незалежнення курдських районів загрожувало інтересам союзної до Сполучених Штатів Туреччини. Таким чином, територіальна цілісність Іраку відповідала інтересам Вашингтона у регіоні.

Американські експерти з близькосхідних питань обґрунтовували тезу про те, що влада в Іраку має утримуватися сунітською частиною населення та здійснюватися авторитарними методами. З цих причин, протягом усього періоду «кувейтської кризи» (з 2 серпня 1990 до 28 лютого 1991 рр.), американські посадові особи уникали зустрічей з опонентами іракського президента. Бажаним сценарієм подій для США було усунення С. Хусейна при збереженні його режиму. Заборона, накладена у 1988 р. держсекретарем Дж. Шульцем на будь-які контакти з курдськими лідерами, продовжувала діяти і після поразки Іраку у 1991 р. [3] Байдужість до іракських повстанців та оприлюднення цієї заборони викликали широкий резонанс в американських та світових ЗМІ. З цієї причини, постанова Дж. Шульца була скасована. Втім, у 1991 р. Білий дім так і не надав збройним формуванням курдів жодної допомоги. Багатонаціональні війська, які знаходилися на території Іраку, не чинили опору діям іракської військової авіації.

Зменшення впливу СРСР на міжнародній арені та перетворення США на єдину світову потугу, у середині 1991 р. викликали певні зміни у «іракській політиці» Вашингтона [4]. Американські політики зіткнулися з суперечностями: цілісний Ірак є гарантом збереження балансу сил на Близькому Сході; водночас, іракський президент та його режим є одним з головних подразників тієї стабільності, яку, за їхніми розрахунками, вони мали гарантувати. Вибір політики зробили на користь усунення С. Хусейна. Найдешевшим та найбезпечнішим засобом ліквідації іракського диктатора був антиурядовий переворот, втілений дружньою до США групою заколотників*. Питання щодо цього неодноразово ставилося у Конгресі, зокрема, членами Комітету з розвідки палати представників. Серед можливих його організаторів було вказано на Ахмеда Чалабі (впливового бізнесмена іракського походження, араба-суніта, який мешкав у Лондоні). Перші контакти Конгресу й Білого дому з ним відбулися наприкінці 1991 р. У ході цих переговорів А. Чалабі виявив готовність до спільних дій. Невдовзі під його керівництвом з представників іракської діаспори було утворено Іракський національний конгрес. Декларовані ним цілі зводилися до повалення баасистського режиму та демократизації Іраку.

Запорукою успіху, на думку А. Чалабі, було об'єднання розрізнених іракських опозиційних груп під орудою новоствореної ІНК. Керівництво та координація діяльності мали здійснюватися з території Північного Іраку, де в гірських районах компактного проживання курдів військова присутність іракських регулярних військ була мінімальною.

Активності ІНК значною мірою сприяло те, що баасистський режим мав підтримувала лише сунітська частина населення, яке, здебільшого, мешкало у Багдаді й провінціях Анбар

* Прийом, багаторазово практикований у Латинській Америці.

та Айнав. Натомість представники інших релігійно-конфесійних груп мали сумніви щодо легітимності центральної влади. Незважаючи на це, організація державного перевороту була ускладнена з огляду на наявність численного та розгалуженого апарату державної безпеки. З огляду на це, більш ймовірним видавалось усунення С. Хусейна внаслідок широкого повстання на півдні та півночі країни з подальшим захопленням столиці.

Як уже зазначалося, спробу такого заколоту вже здійснювали загони курдського ополчення на півночі та шийтського – на півдні. Невдовзі після закінчення операції «Меч пустелі» вони стихійно підняли повстання проти місцевих адміністрацій та регіональних філій партії БААС. Незважаючи на власний розгром військами США, іракська регулярна армія виявилася спроможною придушити цей виступ. Гуманітарна криза, яка виникла внаслідок цього, викликала нагальну потребу нової операції в Іраку, – тепер задля захисту та допомоги цивільному населенню. Комплекс заходів, вжитих американськими військами з підтримки безпеки мешканців Іраку сприяв поверненню до власних домівок великої кількості втікачів.

Окрім того, захист курдської громади з боку США полягав у встановленні в Іраку зон, заборонених для польотів військової авіації цієї країни на північ від 36-ї паралелі [5]. Внаслідок цього, іракський уряд фактично втратив контроль над північними областями. Незважаючи на присутність мухабарату (служби безпеки) в Іракському Курдистані, його територія оптимально підходила для дислокації сил та штабу ІНК. Протягом 1991–1993 рр. тривала дискусія щодо варіантів усунення С. Хусейна, які зводилися до перевороту або народного повстання.

В червні 1992 р. у Відні відбулася перша офіційна зустріч лідерів Іракського національного конгресу з американськими урядовцями. Наприкінці липня делегати ІНК відвідали Вашингтон, де були прийняті радником з національної безпеки Б. Скоукрофтом та держсекретарем Дж. Бейкером. Результатом цієї зустрічі стало рішення про утворення «безпольотної зони» й на півдні Іраку. Ця акція мала на меті пожвавлення активності шийтської опозиції та являла собою один з перших заходів, спрямованих на підтримку іракської опозиції з боку США [6].

Перемога на президентських виборах 1992 р. Б. Клінтона та заміна республіканської адміністрації на демократичну, викликала певну трансформацію політики США щодо іракської опозиції. До моменту його інавгурації (січень 1993 р.), співпраця з антисаддамівською опозицією вже не приховувалася. Для визначення масштабів її підтримки представники адміністрації Б. Клінтона – держсекретар В. Кристофер, радник з національної безпеки Е. Лейк, а також віце-президент А. Гор у квітні 1993 р. провели чергову зустріч з делегацією ІНК. У ході зустрічі американські політики зобов'язалися додатково асигнувати її активність з американського бюджету. Більшість цих коштів було залучено для організації опозиційних мас-медіа. Декларування американською адміністрацією своєї опіки над іракською опозицією пожвавлювало її активність. Її учасники не обмежувалися лише інформаційною боротьбою, і невдовзі керівництво ІНК розробило план захоплення влади в Іраку під назвою «План трьох міст». Суть його полягала у встановленні контролю над Мосулом та Кіркуком на півночі країни (силами курдської міліції); одночасно на півдні Іраку шийтське ополчення мало захопити Басру.

Лідери ІНК ознайомили американське керівництво з деталями цього плану, який, зрештою, не був схвалений. Як і у попередні роки, нерішучість американської адміністрації пояснювалася ймовірністю розпаду Іраку на його етнічні складові. Деякі члени президентської адміністрації схилилися до думки про потребу в розробці власного сценарію перевороту в Іраку та його втілення силами ІНК. Цю ідею, запропоновану Дж. Тенетом (радником президента з питань розвідки), було доведено до відома Е. Лейка. Останній, навпаки, сумнівався в можливості такої операції і, більше того, вагався щодо потреби в подальшій співпраці з ІНК. Радник президента вважав більш раціональним тиск на баасистський режим засобами санкцій ООН [7].

Ідея Дж. Тенета знайшла підтримку з боку нового голови департаменту ЦРУ в справах Близького Сходу – С. Річтера. За сприяння Дж. Тенета, С. Річтер провів у червні 1994 р.

зустріч з членами ІНК та кількома колишніми іракськими офіцерами, які не входили до її складу. Ці особи висловили готовність взяти участь у перевороті.

У листопаді 1994 р. голова іракської військової розвідки, генерал В. Самарай перейшов на бік іракської опозиції. Втеча цього високопосадовця, який володів важливою інформацією щодо функціонування служби безпеки іракського режиму, внесла нові корективи до активності ІНК та відкрила шлях до повстання. На початку 1995 р. керівниками ІНК, ПСК та ДПК було ухвалено рішення про спільні дії та початок виступу. Невдовзі Іракський національний конгрес розпочав бойові дії проти урядових військ у Курдистані. Втім, США надали повсталим лише моральну підтримку, й очолювані А. Чалабі партизанські формування було розбито [8]. При цьому, втрати з боку іракської регулярної армії були дуже нечисленними. Крім втрат особового складу, найбільшу проблему для ІНК становила нестача коштів, з яких мали покриватися витрати на харчі та притулок для тисяч утікачів. Не маючи ресурсів для продовження бойових дій, ІНК оголосила про припинення операції.

Коментуючи причини цієї поразки, адміністрація Клінтона зазначала некоординованість дій угруповань, які становили опозицію. До серпня 1995 р. держдепартамент вжив деяких заходів, спрямованих на припинення ворожнечі між двома провідними курдськими фракціями Північного Іраку – ПСК та ДПК, адже спроби ІНК щодо цього не мали успіху. За замиренням фракцій мали спостерігати спеціально утворені «Сили спостереження за миром». Кошти на оснащення та утримання останніх пропонувалося надати з бюджету США. Втім, ідея співробітника держдепартаменту Б. Дейча щодо виділення для них матеріальної допомоги не було підтримано президентською адміністрацією. Погляд президента США полягав у тому, що владу С. Хусейна незабаром буде повалено в результаті урядового перевороту, а його місце посяде проамериканське угруповання; безумовно, курди мали піти на співробітництво з демократичним Багдадом. З цієї причини фінансові витрати на замирення ПСК та ДПК були нераціональними.

Незважаючи на це, Б. Дейч вживав заходів, спрямованих на інтеграцію курдського повстанського руху в Іраку. Користуючись для цього власними повноваженнями, він провів у Дубліні зустріч із представниками Туреччини, ІНК та двох курдських партій. Тим не менш, угоду про встановлення перемир'я було підписано, а співробітники ЦРУ погодилися створити з коштів своєї агенції фонд для «Сил спостереження за миром». Проте глибинні причини цієї боротьби не були усунені, й бажаного замирення КДП та ПСК не відбулося.

Окрім інтеграції іракської опозиції, ЦРУ здійснювало нові спроби організації анти-саддамівського перевороту. Підготовку одного з них, який планувався на початку 1996 р., викрила іракська контррозвідка. Керівництво ІНК було попереджено про це агентами ЦРУ, але змовники не вжили жодних заходів для власного порятунку. До кінця червня іракська влада змогла заарештувати понад 300 осіб, причетних до участі в опозиційному русі. Крім того, було розкрито систему зв'язків між опозиціонерами всередині Іраку. Таким чином, ІНК, а разом із тим і американським інтересам у регіоні, було завдано відчутного удару.

Це стало причиною чергового перегляду тактики американського уряду щодо іракської опозиції, представленій ІНК та двома курдськими партіями. Однією з причин викриття перевороту була міжфракційна боротьба курдів. Для примирення цих груп наприкінці серпня 1996 р. в Лондоні було проведено зустріч американських урядовців з курдськими лідерами. Як і у попередні періоди, спроби консолідації ворожих партій виявилися марними. На той момент однією з причин цього була матеріальна допомога Патріотичному союзу Курдистану з боку Ірану, яка викликала занепокоєння керівництва Курдської демократичної партії. Наслідком цього був поворот КДП до співробітництва з баасистським режимом: іракські урядовці гарантували учасникам опозиційного руху амністію в обмін на допомогу у боротьбі проти ПСК та ІНК [9]. На північ країни до Іракського Курдистану вирушили регулярні війська у складі 40 тис. бійців. Радник держсекретаря з близькосхідних справ Р. Пелетроу запевнив керівництво ПСК, що чергова атака Іраку проти підпорядкованої йому організації викличе контрзаходи з боку США. Дж. Талабані сприйняв цю заяву як готовність Вашингтона надати свою протекцію. Втім, коли іракські війська 9 вересня 1996 р.

взяли штурмом підконтрольну ПСК Сулейманію, США ніяк не відреагували. Єдине, на що спромоглася адміністрація США, було розширення «безпольотної зони» до 33-ї паралелі [10].

У своїй передвиборчій кампанії, яка стартувала в середині 1996 р., Б. Клінтон наголошував здебільшого на внутрішньоамериканських проблемах, проте його перемога на президентських виборах означала продовження зовнішньополітичного курсу США, характерного їм для середини 90-х роках. Фактичний розгром іракської опозиції у 1996 р. сприяв усвідомленню американською адміністрацією необхідності більшої уваги до неї та законодавчого регламентування «іракської політики» в цілому. Засади співробітництва Сполучених Штатів з антисаддамівською опозицією, як і принципи політики відносно Іраку, були окреслені у доповіді держсекретаря М. Олбрайт «Збереження принципів та гарантування стабільності – основа політики Сполучених Штатів щодо Іраку», оприлюдненій 26 березня 1997 р. Суть цього документа зводилась до наступного: 1) максимально можливе сприяння роботі спецкомісій ООН та МАГАТЕ, які займалися пошуком зброї масового враження в Іраку; 2) підтримка іракських сил, опозиційно налаштованих до уряду Саддама Хусейна; 3) вимога до міжнародних організацій продовжувати дію економічних санкцій проти Іраку; 4) надання матеріальної допомоги населенню Північного Іраку, яке зазнає репресій з боку іракського уряду [11].

Виходячи з дефініції війни К. Клаузевіцем як «акта насилля для примушування супротивника виконувати нашу волю» [12], дії Сполучених Штатів можна було ідентифікувати як війну проти баасистського режиму нетехнічними засобами. Проте серед цих засобів переворот залишався найдієвішим методом впливу на внутрішню політику Іраку. Для цього у травні 1998 р. США черговий раз спробували припинити громадянську війну між курдськими фракціями. За активного посередництва держдепартаменту США між Дж. Талабані та М. Барзані (головами ПСК та ДПК) вкотре розпочалися мирні переговори. 17 вересня 1998 р. у Вашингтоні ними було підписано мирну угоду.

Подальше оформлення цих дій відбулося 31 жовтня 1998 р., коли Конгресом США був прийнятий «Закон про визволення Іраку», майже без дебатів та на основі широкого міжпартійного консенсусу [13]. У цьому законі Ірак визнавався головним винуватцем розв'язання війни проти Ірану (при цьому не мало значення, що перший отримував допомогу Сполучених Штатів), агресії проти Кувейту, хімічних атак проти власного населення, численних порушень норм міжнародного права, а також ігнорування резолюцій РБ ООН. Метою цього закону визнавалося «заснування програми підтримки демократії в Іраку» засобом «координації зусиль з усунення Саддама Хусейна від влади та заміни його демократичним урядом» [14]. Серед засобів втілення цієї мети вказувались такі: 1) щорічне надання допомоги іракській опозиції (як усередині країни, так і за її межами) у сумі 92 млн. доларів; 2) право на застосування сили в разі продовження ігнорування Іраком резолюцій РБ ООН; 3) нагальна потреба скликання міжнародного трибуналу над С. Хусейном та очільниками партії БААС [15].

Найбільше значення становив перший пункт цієї програми. Для його реалізації президенту Б. Клінтону було запропоновано список опозиційних організацій, критеріями вибору з яких були наявність у їхніх лавах представників різних етнокультурних груп; повага до демократичних цінностей та прав людини; підтримка дружніх відносин з сусідніми країнами. 4 лютого 1999 р. американський президент обрав з запропонованого держдепартаментом списку сім організацій, до якого увійшли: Іракський національний конгрес; Національна злагода Іраку; Ісламський рух Іракського Курдистану; Демократична партія Курдистану; Патріотичний союз Курдистану; Вища рада ісламської революції в Іраку. Проводити моніторинг цільового використання цими групами виділених коштів мав працівник держдепартаменту Ф. Річчардоне [16]. Таким чином, право на фінансування з американського бюджету отримали організації, співпраця з якими вже здійснювалася в попередні роки. Відбулося юридичне закріплення втручання у внутрішні справи Іраку, що в цілому суперечило нормам міжнародного права.

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років діяльність іракської опозиції зводилася до участі в інформаційному та ідеологічному забезпеченні планів Вашингтона щодо інвазії

до Іраку. Відтоді й до початку операції «Свобода Іраку» у березні 2003 р. будь-які спроби відкритого виступу проти уряду було припинено.

Таким чином, з окресленого стає очевидним, що протягом 90-х років уряд США займав суперечливу позицію щодо іракської антиурядової опозиції. Суть її полягала у спонсуванні опозиційних угруповань та спробах їхнього взаємного замирення й інтеграції. Підтримка іракської опозиції держдепартаментом та ЦРУ фактично не справляла жодного ефекту і, навпаки, сприяла посиленню репресій проти неї.

Література

1. C.S. Resolution 662 (1990). S-RES-662 (1990).
2. National Security directive 45. 08/20/1990 U.S. Policy in Response to the Iraqi Invasion of Kuwait (http://www.fas.org/irp/offdocs/nsd/nsd_45.htm).
3. У той період США схилилися до підтримки Іраку всупереч фундаменталістському Ірану. Зустріч, проведена курдським лідером Дж. Талабані з американськими політиками у 1988 р., викликала негайну ноту протесту Багдада. Через це держсекретар Дж. Шульц ввів заборону на подібні зустрічі. Детальніше про співробітництво США та Іраку протягом 80-х років у військово-політичній сфері див. Маначинский А. Я. Ирак: тайные пружины войны.– Киев: Изд. дом «РУМБ», 2005.– С. 78–79.
4. McCormic J.M. American Foreign Policy and Process. 2nd edition Iowa State University. F.E. Peacos Publishers, inc. Itasca, Illinois.– 1992.– P. 247.
5. Containment: The Iraqi no-fly zones (http://www.news.bbc.co.uk/2/hi/events/crisis_in_the_gulf/forces_and_firepower/244364.stm).
6. Katzman K. *Iraq's Opposition Movements*. Congressional Research Service report. – Mar. 26, 1998. (<http://www.fas.org/irp/crs/crs-iraq-op.htm#10>).
7. Lake A. Confronting Backlash States // Foreign Affairs. – 1994.– Vol. 73.– N2.– P. 49.
8. Кочои С. Иракский Курдистан: геноцид и борьба за самоопределение (<http://www.kurdi.ru/index.php>).
9. Геноцид в Иракском Курдистане / Под ред. С.М. Кочои. – М.: Профобразование, 2003. – С. 41-45.
10. Macko S. The United States Attacks Iraq (<http://www.emergency.com/2ndcruse.htm>).
11. Albright M.K. Preserving principle and safeguarding stability: US policy toward Iraq. Remarks at Georgetown University, Washington, DC.– March 26, 1997 (<http://secretary.state.gov/www/statements/970326.html>).
12. Клаузевиц К. О войне / Пер. с нем.– М.: Логос.– Б. г.– С. 35.
13. During Debate on Iraq Liberation Act of 1998. Congressional record: Oct. 5, 1998. (<http://www.house.gov/paul/congres>).
14. Iraq Liberation Act of 1998. Original text (http://www.archive.org/details/The_Iraq_Liberation_Act_of_1998_HR_4655).
15. Public Law 105-338-OCT. 31, 1998. «Iraq Liberation Act of 1998». (http://www.archive.org/details/The_Iraq_Liberation_Act_of_1998_HR_4655).
16. Республика Ирак в системе международных отношений (80-е годы XX в. – начало XXI в.).– М.: ИВ РАН, 2002.– С. 94–95.

Крисенко Д.С. Иракская антиправительственная оппозиция: становление и эволюция взаимоотношений с США (90-е годы XX в.). В статье анализируются причины возникновения иракской антиправительственной оппозиции и факторов, которые повлияли на формирование политики относительно неё американского правительства в контексте решения ним «иракского вопроса».

Ключевые слова: оппозиция, восстание, переворот, режим, правительство, сотрудничество.

D.S. Krysenko. Iraq anti-government opposition: creation and evolution of the relationships with the USA (90s of the XX century). The article clarifies reasons of creation the Iraq anti-governmental opposition and factors, which influenced upon formation of American policy towards the context of "Iraq question" solving.

Key words: opposition, uprising, coup, regime, government, collaboration.

Есхатологічні мотиви німецької реформації

У статті аналізується вплив середньовічної есхатології на виникнення реформаційного вчення Мартина Лютера, хід Селянської війни як прояву радикального крила реформації та наслідки реформації, якою було започатковано третю течію християнства – протестантизм.

Ключові слова: Ренесанс, апокаліптика, есхатологічна ідеологія, ментальність, прогрес, науково-технічний переворот.

Перший церковний розкол відбувся в 1054 р., внаслідок якого єдина християнська церква розпалась на католицьку та православну. Другим великим церковним розколом історики часто називають розкол католицької церкви, що відбувся під впливом реформації і виникнення протестантизму. Звісна річ, розкол католицької церкви був неоднаковою подією, а подією, якій передували причини соціально-економічного, політичного та передусім світоглядного характеру. Дослідники реформації звертають здебільшого свою увагу на соціально-політичні витоки реформації, її рушійні сили та наслідки, часто-густо не враховуючи світоглядні реформаційні засади. Наразі вийшло друком кілька праць, присвячених проблемі походження протестантизму. У той самий час слід зазначити, що узагальнених, систематизованих наукових доробків з цієї проблематики, які б враховували світоглядні витоки реформації, на жаль, немає, що додає актуальності, наукової новизни та ґрунтовності нашій статті на фоні достатньої джерельної бази з історії європейської та зокрема німецької реформації.

Мета цієї публікації полягає у дослідженні світоглядних витоків реформації, визначенні місця і ролі есхатологічних очікувань у перебігу останньої.

Причини протестантської реформації легше зрозуміти, врахувавши пануючу на той час в Європі, і зокрема у Німеччині атмосферу очікування кінця світу за умов сформованої апокаліптичної ідеології, яка мала визначальний вплив на масову свідомість. Так, на початку XVI ст. математик і астролог Йоган Штофлер вираховував, що у 1524 р. має відбутися всесвітній потоп. У 1524–1525рр. найпрактичніші прихожани будували ковчеги і тримали їх у себе у дворах. Найбагатші роздавали свої статки. Кредитори пробачили боржникам всі борги. А в горах створювали продуктові комори, незважаючи на те, що голодні люди з рівнинних місцевостей їх обкрадали. Очікування всесвітнього потопу супроводжувалося також нечуванним пияцтвом і розбещеністю [1].

Наступним пророком був Михайл Штіфель, який займаючись алгеброю, захопився числовою містиккою і вираховував, що сучасний йому папа Лев X і є описаний в апокаліпсисі звір. На основі свого кабалістичного світогляду Штіфель оголосив, що 13 жовтня 1533 р. відбудеться потоп. Коли у призначений термін нічого не трапилось, останній переніс Судний день на 1588 р. [2].

Загостренню апокаліптичних передчуттів протягом XVI ст., як і зазвичай, сприяли природні катаклізми та поширення раніше невідомих хвороб: у 1505 р. в Італії розпочалась епідемія сипного тифу; 1508 р. – засуха в Європі; 1518 р. – по Європі поширилась епідемія страшної хвороби під назвою «пляска святого Вітта». Хворі (інколи сотні людей одночасно) страждали від кількадедних нападів божевілля, які змушували їх танцювати. У Голландії 1 листопада 1530 р. штормові хвилі знищили дамби і море затопило прибережну смугу. Десятки населених пунктів зникли із лиця Землі, загинуло щонайменше 4 тис. осіб; у 1551 р. – землетрус знищив столицю Португалії – Лісабон, загинуло близько 60 тис. осіб; у 1564 р. – у Франції зима була настільки холодною, що птахи замерзали у повітрі, а навесні і влітку лили проливні дощі і як наслідок – втрачено урожай, вимерла худоба; 1 листопада

1570 р. шторм знову знищив дамби на північному заході Голландії. Хвилі знищили повністю м. Фрізланд і вбили 20 тис. його жителів і ще 30 тис. осіб загинуло у сільській місцевості на околицях міста [3].

Перш ніж говорити про апокаліптичну суть реформації, ми повинні врахувати, крім класичного есхатологічного сприйняття дійсності у XVI ст., й деякі соціально-економічні трансформації європейського суспільства. Європа, вже починаючи з кінця XIV ст., виходила на нові, прогресивні методи господарювання, що супроводжувалося первинним накопиченням капіталу, загостренням соціальних суперечностей, останні слугували неспростованим аргументом неминучості кінця світу.

Повертаючись до реформації, зазначимо, що якби Лютер і його однодумці не вірили в неминучість кінця світу, то і непримиренність була б меншою. Асоціюючи римського папу з Антихристом, протестанти відображали таким чином конкретні історичні обставини, вплив апокаліптичної ідеології на масову свідомість. Звернемо детальніше увагу на постать Мартіна Лютера та есхатологічний контекст його протестантського вчення.

Мартін Лютер (1483–1546) народився в сім'ї заможного селянина. Освіту одержав в Ерфуртському університеті, де вивчав богослов'я. Будучи глибоко релігійним, Лютер вступив до монастиря августинців. У 1508 р. він став професором богословського факультету Віттенберзького університету. У Лютера рано прокинулися релігійні сумніви, які з роками посилювалися і зрештою призвели його до відкритих виступів проти католицизму. В 1517 р. учений-чернець у Віттенберзі прибив до дверей церкви 95 тез, спрямованих проти католицької церкви. Вони лягли в основу його протестантського вчення. В 1519 р. на диспуті у Лейпцігу Лютер заявив, що поділяє вчення чеського реформатора Яна Гуса і йде за ним. Через рік Мартін Лютер спалив папську буллу, що засуджувала його книги до спалення, і опублікував відозву, в якій закликав імператора і князів провести реформу церкви в Німеччині і звільнити країну від папської влади. За умов загального невдоволення католицьким Римом Лютер очолив антикатолицьку опозицію всіх верств німецького суспільства. Спочатку він був прихильником рішучих революційних дій проти папського Риму, але з розвитком реформації, наляканий розмахом революційної боротьби народу, Лютер почав проповідувати поміркованість і мирні форми реформації [4].

Як бачимо, корені протестантського вчення М. Лютера беруть початок із вчення Яна Гуса, діяльність якого була вмотивована наведенням ладу в переапокаліптичний час. На фоні масового поширення культу кінця світу та поєднання останнього із досвідом першого прецидента у протистоянні гуситів із офіційним католицьким Римом, діяльність М. Лютера виглядає історично закономірною. Тому для реформації характерна напруженіша есхатологічна свідомість, у порівнянні із попередніми періодами, адже остання набула резонансу і витворила новий тип релігійного світогляду, рушієм якого була апокаліптична напруга, яка проникла у всі сфери суспільного життя. Так, думка про кінець світу переслідувала Лютера, на що вказує наступне. У 1530 р., коли посилилась небезпека турецького завоювання, в передмові до перекладу «Книги Даниїла» Лютер наголошує, що «...все підтверджується і Римська імперія закінчує своє існування, турки отримують перемогу, папство кане в небуття». Ті ж самі спостереження висловлені ним у передмові до «Апокаліпсису», а «Проповіді на Філіпів піст» також містять численні свідчення апокаліптичних передчуттів Лютера. Відповідаючи на питання про кінець світу, реформатор відповідав так: «...світ довго не протримається, можливо сотню років із Божою допомогою». «...Якщо Бог не карає за гріхи, то він недостойний свого імені, він просто маріонетка». Таку думку висловив Лютер у «Відозві до молитви проти турок» (1541р.). Реформатор стверджував, що християнський світ наскільки погрузнув у гріхах і зневажив Боже слово, що Всевишній не може більше цього терпіти, схрестивши руки. З огляду на свою природу він має покарати людей за їх вчинки і тому не дивно, що у зв'язку з цим світ повинен бути знищеним: «...Коли прийде кінець терпінню Господа Бога? Він повинен зрештою захистити істину і справедливість, покарати зло і всіх, хто його чинить. Інакше він позбавився б своєї божественності і кожен чинив би, що заманеться без сорому і совісті ненавидіти Бога, його слово і заповіді, вважати його божевільним або лялькою і не сприймати всерйоз його погрози і накази. За таких обставин

мені залишається лише сподіватись на неминучий Страшний суд. Все зайшло так далеко, що терпінню Бога прийде кінець» [5].

Зазначимо, що розповсюджене переконання про неминучість кінця світу підсилювало популярність Лютера і навпаки. Так, існують також деякі підтвердження ролі Лютера у поширенні апокаліптичного страху. Католицький проповідник Візель, який із 1536 р. перехопив ідеї Лютера констатує, що: «...Лютер був переконаний, що залякуванням він поверне до свого вчення більше прихильників. Саме тому він так багато говорив про Судний день і пришестя Антихриста» [6].

Але, звісно ж, Лютер не єдиний, який на той час ніс відповідальність за нагнітання апокаліптичного страху. В цьому випадку фігурують ще кілька імен, серед яких: Каріон, Слейдан, Мелангтон. Мелангтон, німецький проповідник, відомий не менш категоричними, аніж у Лютера висловлюваннями, стверджує про небезпечні останні дні, про Христа, пришестя якого не за горами і який скоро повернеться. «Священне писання, – наголошує він, – дарує нам втіху і пересторогу в наближенні Страшного суду, який має відбутися після розпаду Німецької імперії» [7].

Мартін Лютер вихований у середовищі есхатологічних передчуттів і переживань і продукуючи останні, знаходив корінь зла у папстві як творінні антихриста, а у папах свого часу – личини антихриста: «Я радію всім серцем від того, що доводиться страждати за хорошу справу. Тепер я почуваюся вільніше і впевненіше, оскільки переконався в тому, що папа – антихрист і папський престол – престол сатани» [8].

М. Лютер і його прибічник Мелангтон були переконані, що живуть наприкінці світу і намагалися зібрати всі сили на боротьбу з римським антихристом. Саме тому Лютер і вимагав слухатися князів. Підтвердження цьому знаходимо у такому баченні Лютера ролі світської влади у боротьбі із личинами Антихриста: «Оскільки світська влада встановлена Господом і покликана карати злих і охороняти добрих, то вона має вільно виконувати свою функцію, незважаючи на те, що повернеться проти папи, єпископів, попів, монахів, монахинь тощо. Нехай світська влада виконує свою справу абсолютно вільно, нелицемірно: хто винен, той і розплачується» [9]. Як не парадоксально, але згодом повсталі проти вождя реформації анабаптисти оголосили Антихристом його самого.

Нагадаємо, в 95 тезах проти індульгенцій М. Лютер, сприймаючи папство втіленням Антихриста, піддає критиці католицьку систему відпущення гріхів і її догматичні основи. Згідно із католицькими положеннями спасіння душі неможливе без посередництва церкви між людиною і богом. Звідси впливає особливий статус духовенства, а, отже, і виконання всіх церковних обрядів. Головним принципом нового віровчення Лютер проголосив спасіння вірою, яке дарується людині не по заслугах, а по милості божій. Утверджуючи особисте відношення людини до Бога, Лютер відкидає існування церковної ієрархії із її нововведеннями, у тому числі й індульгенцій: «...кожний християнин, якщо він дійсно кається, отримує відпущення гріхів і без індульгенцій. Істинний скарб церкви – це є, не відпущення гріхів, а святе Євангеліє милості божої. Християн слід навчати: якщо той, хто бачить потребу допомоги і незважаючи на це, віддає гроші на індульгенції, отримує таким чином не відпущення гріхів папи, а гнів божий. Сказати, що Хрест відпущення гріхів, прикрашений гербами папи, рівноцінний Христу Ісуса – богохульство» [10].

Переглянувши вчення про сім таїнств, Лютер визнав істинними лише три із них – хрещення, причастя і сповідь. Позиція Лютера не торкалася існуючих соціальних і політичних структур. Тому, коли розгорілася селянська війна на чолі із Томасом Мюнцером, яка теж не була позбавлена есхатологічного забарвлення, Мартін Лютер зайняв чітку опозицію до антисоціальних рухів, які несли деструктивний вплив на існуючу світську, політичну систему, оскільки остання сприймалася перстом Божим у боротьбі із Антихристом: «Будь-який повстанець – в опалі божественній і імператорській, тому, хто раніше за інших зможе таку людину задушити, зробить справедливо і правильно. Хто може, повинен їх (селян) бити, душити, колоти, таємно чи відкрито і пам'ятати, що не може бути нічого отруйнішого, диявольського, аніж повстанець. Його потрібно вбивати як скажену собаку» [11]. Щодо Томаса Мюнцера Мартін Лютер висловлювався так: «Ця людина уже довела в багатьох

містах, особливо у Цвіккау і останнім часом у Альштадті, що від його діяльності не можна чекати інших наслідків, крім вбивств, повстань і кровопролиття. Якщо він скаже, що посланий Богом і святим духом як апостол. То змусьте його довести це чудесами і не дозволяйте йому проповідувати»[12].

Зупинимось детальніше на витоках і особливостях революційного крила реформації, видатним керівником якого був Томас Мюнцер (1490–1525). На відміну від М. Лютера, Мюнцер відстоював ідею народної реформи на базі переформатування матеріального буття шляхом встановлення царства Божого на Землі, борючись не стільки із Антихристом і його слугами (Папа римський і духовенство), а здебільшого виступаючи проти світської влади. За його переконанням, причиною зла були князі: «Бог дав світу в своєму гніві князів, він їх і знищить. Вони – не що інше, як кати, в цьому їх єдине ремесло»[13]. «Головна причина лихварства, злодійства і розбою – наші князі. Вони захоплюють собі все, що їм заманеться: рибу в воді, птицю у повітрі, рослинність на землі – все повинно належати їм. І після цього вони поширюють серед бідняків заповіді Божі і говорять: бог велів – не кради! Але для себе вони цю заборону не вважають обов'язковою. Саме тому і притісняють всіх людей, розорюють і грабують бідних землевласників, ремісників і цілий світ. Якщо ж у них хтось візьме хоча б дрібницю якусь, то його відразу повісять, а доктор Люгнер (брехун – натяк на Лютер) примовлятиме «Амінь»[14].

Мюнцер розумів реформацію як соціальний та політичний переворот, внаслідок якого мало утвердитися суспільство соціальної рівності, царство Боже: «Більшості людей це видається лише нездійсненою мрією. Вони навіть не можуть собі уявити як розпочнеться і завершиться справа, в результаті якої безбожники будуть знищені, а принижені – возвишені»[15]. У 1521 р., прагнучи ближче познайомитись з вченням таборитів, він побував у Празі. Як бачимо, гуситський рух поміркованих чашечників знайшов своє відображення у діяльності Лютера, а ідеологію революційних таборитів перейняв Т. Мюнцер. Досвід останніх у поєднанні із апокаліптичною риторикою зробили із Т. Мюнцера непохитного борця за Божу справедливість, якого не лякали ні переслідування, ні погрози, ні застосування зброї у боротьбі із останніми. У 1525 р. він став на чолі революційного загону під час повстання у Мюльгаузені. Загін було розбито князями, а Мюнцера взято в полон. У присутності князів його катували, а потім відрубали голову.

Слід зазначити, що Мюнцер був найвидатнішим публіцистом Селянської війни 1524–1525 рр. Його літературна творчість, відзначається войовничо-агітаційним характером: йому належать численні проповіді, послання, памфлети, прокламації. Теолог за освітою, Мюнцер користувався богословською фразеологією, а послання до народу, особливо написані у 1525 р., сповнені пристрасного заклику піднятися на боротьбу: «Дорогі брати, як довго ви спите... Беріться за справу Божу і виходьте на боротьбу. Час настав! (...) Хотів би так надихнути своїх братів, щоб їх мужність була твердіша за усі замки безбожних злодіїв по всій країні. Доки злодії живі, Ви не звільнетесь від людського страху»[16].

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що утопічно-фанатична ідея Томаса Мюнцера чітко відобразила вплив апокаліптичної риторики на свідомість мас на фоні соціальної нестабільності, пов'язаної із перегрупуванням соціальних верств у рамках періоду первинного накопичення капіталу. Селянська війна не відзначилась конструктивним раціональним зерном, це була лише стихійна утопічно-апокаліптична реакція на суспільно-політичні, природні реалії того часу. Мартін Лютер і його послідовники, навпаки, запропонували раціональну ідею свободи християнства лише у галузі духу, розділивши град земний і град божий не тільки теоретично, як це зробив Августин Блаженний, а й практично.

Література

1. Жак ле Гофф. Цивілізація середньовікового заходу [Електронний ресурс] / Жак ле Гофф. – Режим доступу: http://lib.aldebaran.ru/author/le_goff_zhak.
2. Там само.
3. Борисенков Е.П. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы /Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. – М.: Мысль, 1988.– С.239.

4. Армстронг Карен. История Бога. Тысячелетие искания в иудаизме, христианстве и исламе /Армстронг Карен. – Киев: София, 2004. – С.323.
5. Делюмо Жан. Ужасы на Западе [Електронний ресурс] /Делюмо Жан. – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/delum01/index.htm>.
6. Там само.
7. Романо Скальфи. Краткая история католической Церкви [Електронний ресурс] /Романо Скальфи. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/history_Church/Skalf_hist_kathol/skalf_7.php.
8. Хрестоматия по истории средних веков /[ред. Н.П.Грацианского, С.Д.Сказкина] – М., 1950. – Т.3. – С. 111–112.
9. Источники по истории Реформации /[Пер. Егоров Д.Н., Савин А.Н., Протопопов В.С.] – М., 1906. – Вып.1 – С. 5-6.
10. Хрестоматия по истории средних веков /[Ред. Н.П.Грацианского, С.Д.Сказкина]. – М., 1950. – Т.3. – С.109.
11. Источники по истории Реформации. – С.23–24.
12. Там само. – С. 6.
13. Проскуряков В. Томас Мюнцер / Владимир Проскуряков. – М., 1998. – С.103.
14. Хрестоматия по истории средних веков / [Ред. Н.П.Грацианского, С.Д.Сказкина]. – М., 1950. – Т.3. – С. 114.
15. Проскуряков В. Томас Мюнцер / Владимир Проскуряков. – С.104.
16. Источники по истории Реформации. – С.78.

Лукашенко А.И. Эсхатологические мотивы немецкой реформации. В статье исследуется влияние средневековой эсхатологии на возникновение реформационного учения Мартина Лютера, ход Крестьянской войны как проявления радикального направления реформации, а также на последствия реформации, которой было основано третья ветвь христианства – протестантизм.

Ключевые слова: Ренессанс, апокалиптика, эсхатологическая идеология, ментальность, прогресс, научно-технический переворот.

A.I. Lukashenko. Eschatological motives of German reformation. The influence of medieval eschatology on Martin Luther's reformation doctrines, the process of peasant war as a reflection of a radical reformation wing are traced in the article. The consequences of the reformation which started the third branch of Christianity, i.e. Protestantism are revealed.

Key words: Renaissance, apocalyptic, eschatological ideology, mentality, progress, scientific and technical overturn.

УДК 94(477):323.12(=161.2)]"1928/1933"

Марченко Н.В.,

аспірантка кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Роль С. Косіора у здійсненні антиукраїнської політики в УСРР (1928 – січень 1933 рр.)

У статті аналізується діяльність С. Косіора проти так званого українського націоналізму у 1928–1932 рр., його участь у сфальсифікованих процесах «Союзу звільнення України» і «Українського націоналістичного центру» проти національної інтелігенції.

Ключові слова: український націоналізм, національна інтелігенція, політичні процеси, контрреволюція, антиукраїнський терор, генеральний секретар ЦК КП(б)У.

Репресії, терор, фізична ліквідація людей, які вважалися підозрілими у ворожому ставленні до більшовицького режиму, належали до звичайного явища в Радянському Союзі з перших хвилин встановлення тоталітарної влади. Для придушення опозиції московськими вождями було вигадане універсальне політичне знаряддя – обвинувачення в «націоналізмі» або «націоналістичних ухилах», за допомогою якого можна було позбавлятися від небажаних керівників, інтелігенції та інших верств населення. Саме цим знаряддям і скористався Й. Сталін на початку 30-х років ХХ ст., вирішивши припинити процес «українізації» в Україні, де самостійницькі тенденції набрали загрозливих для Москви форм. Слухняним виконав-

цем волі Кремля в УСРР став генеральний (перший) секретар ЦК КП(б)У С. Косіор (1928 – 1938 рр.).

Серед сучасних дослідників, які займаються дослідженням антиукраїнського терору наприкінці 20-х – на початку 30-х років чільне місце належить працям Ю. Шаповала, який, спираючись на документи Державного архіву Служби безпеки України проаналізував політичні процеси, до яких С. Косіор мав безпосереднє відношення [1; 2]. У цьому контексті слід зазначити праці В. Пристайка, які вийшли в співавторстві з Ю. Шаповалом [3; 4].

Метою цього дослідження є аналіз політичної діяльності генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, спрямованої на знищення української національної інтелігенції (1928 – 1932 рр.).

Вплив Й. Сталіна на події кінця 1920-х – початку 1930-х років яскраво ілюстрував С. Косіор, виступаючи на XIII з'їзді КП(б)У в 1937 р.: «... Є над нами ЦК ВКП(б) і товариш Сталін, які кожний раз, коли ми заходили не в ті двері або робили яку-небудь помилку, нас виправляли...» [2, с.80]. Й. Сталін почав «виправляти» керівництво КП(б)У, ще з середини 20-х років, зорієнтувавши його на боротьбу з так званим націоналізмом. Всупереч всім офіційним деклараціям, з самого початку проведення «українізації», московське керівництво ставилося до неї вороже, а ДПУ УСРР накопичував матеріал проти її прибічників. У 1926 р. вже були визначені й головні носії українського націоналізму – Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Всеукраїнська академія наук (ВУАН), а також вся сфера культури, зокрема літератури. Поступово починається відстежування визначних діячів української культури, яких згодом ДПУ почне «організовувати» у «Спілку визволення України (СВУ)», «Український національний центр (УНЦ)», включати до інших справ наприкінці цього періоду.

У 1929 р. генеральний секретар хвалив форму «українізації», але критикував еліту української інтелігенції й наполягав на тому, щоб змістові надати нового «класового характеру» [5]. Цим самим він, по суті, проголошував початок кінця цього процесу. Менш як за чотири роки, у 1933 р., С. Косіор на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦК КП(б)У, торкаючись питання згортання «українізації» зазначив, що всьому виною стали «старі ватажки української контрреволюції – Винниченко, Грушевський, Шаповал, Коновалець та ін.», які під виглядом «більшовицької українізації» намагалися провести «петлюризацию державного апарату» [6].

Таким чином, більшовицьке керівництво УСРР на чолі з С. Косіором наприкінці 20-х років прийняло рішення провести кілька відкритих політичних процесів, що мали на меті засудити «націоналістів», залучивши до цих процесів тих осіб, які вже давно були в агентурній розробці. До таких належали ті, хто опинився на лаві підсудних у Харківському оперному театрі, де з 9 березня до 19 квітня 1930 р. тривав сфабрикований процес «СВУ».

З ініціативи генерального секретаря на початку 1929 р. у пресі почалося відкрите цькування академіка С. Єфремова, якого пізніше було оголошено ключовою фігурою «СВУ». 8 січня 1929 р. в газеті «Комсомолец України» вийшла стаття «Українізація і завдання КП(б)У» з доповіді С. Косіора на партконференції Київщини, в якій він доводив, що в академіка була власна програма, яка нагадувала «ідеологію українського фашизму». Цю програму С. Єфремов нібито висловив кілька років тому у розмові з одним «товаришем», який висловив жаль з того приводу, що академік не брав участі у громадському житті. На це С. Єфремов відповів: «Як же мені можна брати участь у громадському житті, коли у вас немає ніякої свободи, коли пресу ви тримаєте в своїх руках». Товариш йому відповідає: «Даруйте, у нас 96 % говорить такою мовою, якою ніколи не говорила, цілком вільно і гостро критикує хиби в роботі радянської влади». «У тому то й річ, – заявив академік С. Єфремов, – завдяки тому, що 4 % мовчить, решта 96 % говорить не те, що треба». С. Косіор вбачав у цих кількох реченнях програму С. Єфремова і тих людей, які його підтримували. Програма ця зводилася до «повалення радянської влади в Україні» [7].

Реакцію С. Єфремова на слова генерального секретаря знаходимо в його щоденнику, у записі від 9 січня 1929 р. Автор зазначав, що С. Косіор на партконференції переказував його давню розмову з П. Любченком, хоча з того переказу С. Єфремов не впізнав своїх слів, оскільки то була брехня від першого до останнього слова. Очевидно, робив припущення С. Єфремов, П. Любченко сфабрикував те, що йому здавалося кращим, а може, й від себе

С. Косіор щось додав [3, с.50]. З викладеного вище стає зрозумілим, чому саме П. Любченка було призначено одним з головних громадських обвинувачів на процесі «СВУ».

У жовтні 1929 р. почалися арешти українських науковців, яких потім звинуватили у приналежності до «СВУ». У грудні 1929 р. закінчилися всі «приготування» до майбутнього процесу. ДПУ розіслав до ЦК КП(б)У наявні документи, в яких зазначалося, що прихильники С. Єфремова та інших членів «Спілки» знаходяться по всій території УСРР і за її межами. У документах також деталізувалася вся «діяльність» «СВУ». 13 грудня 1929 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький надіслав листа до С. Косіора, в якому звітував про проведений допит заарештованого С. Єфремова. Автор листа зазначав, що С. Єфремов повністю визнав свою провину і просив помилування за свою діяльність у «СВУ», у своїх зізнаннях арештант також говорив про «справжні» політичні мотиви діяльності в Україні частини української і закордонної «контрреволюції» [3, с.225]. Можна лише уявити, під яким моральним і фізичним тиском працівників ДПУ С. Єфремов та інші члени Спілки «визнавалися» у причетності до неіснуючої політичної організації.

Крім ЦК КП(б)У всі документи, які стосувалися «СВУ» ДПУ УСРР направляв до ЦК ВКП(б), з ними знайомився особисто Й. Сталін, який надіслав 2 січня 1930 р. шифровку до Харкова на ім'я С. Косіора та В. Чубаря. У ній йшлося про необхідність узгодження плану ведення справи в суді. Й. Сталін давав практичні поради щодо членів справи «СВУ», наголошував на тому, що обвинуваченим слід на суді приписати не лише повстанські та терористичні мотиви, а й «медичні фокуси», за допомогою яких С. Єфремов та ін., нібито, намагалися вбити провідних працівників УСРР: «Нам нема чого приховувати перед робітниками, – писав Й. Сталін, – гріхи своїх ворогів. Крім того, нехай знає так звана «Європа», що репресії проти контрреволюційної групи спеців, які прагнули отруїти і зарізати комуністів-пацієнтів, мають повне «виправдання» і по суті справи бліднуть перед злочинною діяльністю цих контрреволюційних мерзотників» [9]. Ця шифровка була чіткою вказівкою українському керівництву узгоджувати всі деталі «процесу» з московським.

У березні – квітні 1930 р. в Харкові відбувся великий політичний процес проти 45 членів української національної інтелігенції. Обвинуваченим закидалось утворення таємної організації під назвою «Спілка Визволення України» та пов'язаної з нею молодіжної організації «Спілки Української молоді». Генеральний секретар КП(б)У разом з В. Балицьким і П. Любченком стали авторами остаточної редакції документа під назвою «Основні моменти у справі «СВУ», де проводилася повторена в обвинувальному висновку і вирокі думка, що «СВУ» була заснована в середині 1926 р. з метою знищення більшовицької влади та відновлення самостійної України шляхом політичної й терористичної діяльності [3, с.50].

Слід зазначити, що на ім'я генерального секретаря в цей період приходять повідомлення про настрої серед населення на селі у зв'язку зі справою «СВУ». В одному з них зазначалося: «Ми українці – несаможники середняки вже 12-ть років під гнітом Москви – комуністів, косможидів, чи вже не досить. Чи не пора сказати годі!!! Товариство, наше діло – живе, наші браття закордоном та тут допоможуть нам. Ви бачили арешти наших братів Українців в Києві і т.д. Всі до спілки щирих українців. Бийте комуністів, комсомольців, жидів. Хай живе Українська Народня Республіка самостійна. Хай живе Молода Спілка Молоді України. Паліть колективи. Боріться за краще майбутнє України. До зброї» [9, арк. 6]. Читаючи такі повідомлення, стає зрозумілим, чому за приналежність до «СВУ» було розстріляно багато сільської інтелігенції, особливо вчителів, про що повідомлялося в тогочасних офіційних джерелах. Справа «СВУ» офіційною владою була поширена на села.

Сфабрикований «процес Спілки Визволення України» став першим гучним процесом, який ознаменувався розгромом української національної інтелігенції та підготував ґрунт для подальшого терору. Всього, за деякими підрахунками, під час та після процесу «СВУ» було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб [10, с. 215].

У серпні того самого 1930 р. С. Косіор у своїй промові на з'їзді комуністичних агітаторів у Харкові заявив, що останнім часом в Україні виявлено чотири українські націоналістичні організації, які готували антибільшовицьке повстання [10, с. 212].

З середини 1931 р. починається нова хвиля арештів проти української інтелігенції. Наступною великою справою, до якої був причетний С. Косіор, стала справа «Українського національного центру» (1931 р.). Жертвами цього терору, за даними П. Мірчука, стали 70 видатних представників української інтелігенції, серед яких були члени УНР – В. Голубович, П. Христюк, М. Стасюк, М. Шраг, І. Лизанівський та ін., до яких згодом приєднали академіків М. Грушевського та М. Яворського [10, с.50].

Діяльність історика М. Яворського з кінця 20-х років не влаштувала вище партійне керівництво, результатом чого стало його виключення з партії у лютому 1930 р. Офіційна версія виключення була озвучена С. Косіором у листі до газети «Правда» в березні 1930 р., а доказом слугував лист колишньої дружини М. Яворського, де вона сповіщала про приховування істориком деяких фактів своєї біографії до вступу в КП(б)У в 1920 р.: «Минуле Яворського розкрито перед чисткою, – писав С. Косіор – засвідчує, що він, ніколи не будучи марксистом, просто як умів пробував пристосовуватися. Документи, що випадково потрапили в наші руки перед чисткою все це викрили. До викриття його минулого партія ставилася до нього як до людини, котра хоч і робить серйозні помилки з основних питань історії, але яку можна ще виправдати. М. Яворський виключений з партії не за свої помилки з історії, а за приховування свого мерзотного минулого...» [4, с. 124]. Цей лист був написаний, незважаючи на заяву М. Яворського на ім'я С. Косіора 4 лютого 1930 р., в якій він кваліфікував оцінки колишньої дружини як «злісні наклепи» [4, с. 122]. В іншому виступі С. Косіор, говорячи про ці події, наголошував на тому, що «націоналіста» М. Яворського спочатку було викрито лише як фальсифікатора історії, а пізніше стала відома його робота як «члена контрреволюційної організації» і «агента польської контррозвідки» [6]. Критика концепцій М. Яворського, факт виключення з партії і його «діяльність як агента польської контррозвідки» були використані для пред'явлення йому звинувачень за участь в УНЦ і УВО.

Особливо багато уваги на процесі «УНЦ» було приділено «терористичним намірам» його членів. В одному із слідчих документів записано, що на початку 1929 р. відбулося засідання цієї «організації», де було прийняте рішення щодо проведення терористичних актів над «видатними представниками громадського й партійного життя» у Харкові. У документі фігурували прізвища секретаря ЦК КП(б)У т. Косіора, голови ДПУ – т. Балицького та НКПроса т. Скрипника, а також Генерального секретаря ЦК ВКП(б) т. Сталіна [11, с. 83]. Звичайно, все це було навмисне сфабриковано для оголошення суворого вироку членам «УНЦ».

У 1933 р. С. Косіор повідомляв громадськість про те, що після «СВУ» викрито так званий український національний центр, на чолі якого стояли М. Грушевський, що повернувся працювати з радянською владою, а також пропущений більшовиками в Україну галицький генерал Г. Косак і М. Яворський. У зв'язку з цією справою також було виявлено членів партії – так званих дворушників, які нібито, прикриваючись партійним квитком, провадили націоналістичну роботу в Україні. Одним з таких «дворушників» називався М. Левицький – дипломат УСРР [6].

Події, про які згадував генеральний секретар підтверджувались і західною пресою. Так, у лютому 1931 р. німецька преса інформувала, що в Україні було виявлено націоналістичну організацію, яка готувала повстання з метою повалення більшовицької окупаційної влади. Керівником цієї організації оголошувався полковник Г. Косак, колишній комендант УГА. Разом з Г. Косаком у Харкові в лютому 1931 р. було заарештовано 30 українських студентів та близько ста старшин Червоної армії, яких оголосили керівними членами розкритої націоналістичної організації [10, с.228]. Всі вони були родом із західноукраїнських земель і посідали в УССР високі посади в армії та державному апараті.

У зв'язку з викриттям Українського Національного Центру по всій Україні було проведено масові арешти. Протягом п'яти місяців 1931 р. більшовицька окупаційна влада заарештувала й вивезла до Сибіру приблизно 60 тис. українців, які раніше служили в Армії УНР [10, с.229].

Однак, Й. Сталіна не задовольнила боротьба з «українськими націоналістами», яку провело українське парткерівництво на чолі з С. Косіором. Московський керманіч вирішив остаточно покінчити з політикою «українізації» наприкінці 1932 – на початку 1933 р. Саме тоді почалася нова хвиля терору проти української інтелігенції. У таємній постанові ЦК ВКП(б) від

14 грудня 1932 р. за підписом Сталіна і В. Молотова «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і Західних областях» погіршення хлібозаготівельної кампанії пов'язувалося із значними українізаторськими зусиллями. У документі йшлося про «правильне проведення українізації» в Україні й поза її межами і містилася категорична вимога боротися з петлюрівськими та іншими «контрреволюційними» елементами [12, с. 292].

У постанові ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. передбачалися кадрові зміни в більшовицькому керівництві УСРР через незадовільне проведення хлібозаготівель парторганізацією України. На посаду другого секретаря ЦК КП(б)У було призначено П. Постишева, якому сталінське керівництво доручило шукати вихід із ситуації, що склалася у зв'язку із голодом, а також остаточно розгромити українську інтелігенцію [13, арк. 198].

Й. Сталін вимагав від С. Косіора та всієї української парторганізації публічного визнання власних помилок.

Вищезазначені події стали причиною гострої критики з боку ЦК КП(б)У на чолі з першим секретарем С. Косіором у 1933 р. на свою адресу [14, с. 267]. Покірний генеральний секретар впродовж всього 1933 р. неодноразово повторював, що КП(б)У, після розгрому Л. Кагановичем у 1926–1928 рр. «націоналістичної антипартійної групи Шумського», втратила пильність у боротьбі з «націоналістами». Хоча, за його словами, за кілька минулих років було виявлено кілька «контрреволюційних організацій» та окремих великих «контрреволюціонерів», проте КП(б)У не виявила організаційної системи, яку утворили «націоналістичні контрреволюціонери», що, за його словами, під гаслом «українізації» побудували «цілі контрреволюційні кубла»: у Наркомасі, Наркомземі, Наркомюсті, Всеукраїнській академії наук, ВУАМЛІНі, сільськогосподарській Академії, Інституті шевченкознавства та ін., що особливо виявилось під час чистки партії [6]. Отож, якщо вірити даним генерального секретаря, коли всі провідні державні установи країни були «засмічені» ворожими елементами – влада «втратила пильність» у їх виявленні.

Самокритика керівників КП(б)У і призначення на посаду другого секретаря КП(б)У П. Постишева започаткували нову сторінку терору проти української інтелігенції, символами якого стали самогубства М. Хвильового (травень 1933 р.) та М. Скрипника (липень 1933 р.).

Резюмуючи викладене, бачимо, що такі постаті як С. Косіор були опорою політичної еліти СРСР на місцях і основними провідниками злочинної політики. Очоливши КП(б)У з 1928 р., С. Косіор, за вказівкою Москви, керував виконанням офіційно задекларованих завдань «соціалістичного будівництва», до яких входило здійснення так званої культурної революції, якою передбачався поетапний антиукраїнський терор і згорання політики «українізації». Результатом боротьби С. Косіора з «українським націоналізмом» став сфабрикований процес проти «Спілки визволення України», викритий міфічний «Український національний центр», а також численні політичні процеси проти української інтелігенції.

Література

1. Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352с.
2. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.
3. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «СВУ»: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – 447с.
4. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К.: «Критика», 1999. – 351с.
5. Вісті ВУЦВК. – 1929. – 8 січ.
6. Косіор С. Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 2 груд.
7. Косіор С. Українізація і завдання КП(б)У // Комсомолец України. – 1929. – 8 січ.
8. Замятина Т. Йосиф Сталин: «Винуватих судить ускоренно. Приговор – расстрел». Рассекречен личный архив вождя народов // Известия. – 1992. – 11 июня.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3066.
10. Мірчук П. Нарис історії ОУН (1920 – 1939). – Львів, 2003. – Т. 1. – 642с.
11. Пристайко В. Жертви терору. «Як ДПУ боролися з українською академічною наукою» // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ – 1994. – № 1. – С. 72–95.

12. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К.: Політвидав України, 1990. — 604 с.
13. ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.1257.
14. Косіор С. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні //Червоний шлях. — 1933. — №8 — 9. — С.261 — 272.

Марченко Н.В. Роль С. Косиора в осуществлении антиукраинской политики в УССР (1928 – январь 1933 гг.). В статье анализируется деятельность С. Косиора против так называемого украинского национализма в 1928–1932гг., его участие в сфальсифицированных процессах «Союза освобождения Украины» и «Украинского националистического центра» против национальной интеллигенции.

Ключевые слова: украинский национализм, национальная интеллигенция, политические процессы, контрреволюция, антиукраинский террор, генеральный секретарь ЦК КП(б)У.

N.V. Marchenko. S.Kosior's role in anti-Ukrainian policy in the USSR (1928 – January1933). S. Kosiors struggle called «Ukrainian nationalism» during 1928–1932yy, his participation in falsified processes of the «Association of Liberation of Ukraine» and «Ukrainian National Centre» against Ukrainian intelligentsia are analysed in the article.

Key words: intelligensia, anti-Ukrainian terror, General Secretary of the Communist party..

УДК [091:003.349]:001.891(477.74-25)

Мицук С.М.,

канд. істор. наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства
Житомирського державного університету імені Івана Франка

Одеські дослідники — книгознавці та археографи (друга половина XIX — 10-і роки XX ст.)

В статті аналізується науковий внесок одеських вчених у збір і наукові дослідження кирилических рукописів книг в Україні у другій половині XIX — 10-х роках XX ст.

Ключові слова: М.Н. Мурзакевич, О.В. Ристенко, кирилическа рукописна книга, археографія, бібліотека, книгознавство, бібліографія.

В історії українського книгознавства є важливий період формування такого його розділу як історія української рукописної книги та стародруку. Активізація вивчення старовини, опис пам'яток культури, розгортання науково-реєстраційної діяльності у галузі обліку й опису рукописних книг та стародруків у другій половині XIX — на початку XX ст. були викликані необхідністю виявлення, інвентаризації та введення в науковий обіг пам'яток книжкової культури. Ця діяльність вимагала більш глибокої розробки питання щодо обліку та дослідження значних рукописно-книжкових та документальних пам'яток.

У цьому процесі брала участь велика кількість дослідників з різних регіонів України як церковних істориків та філологів, так і університетських літературознавців та історіографів, які вивчали літературний та історико-культурний процес через дослідження історичних джерел. Вони займалися збирацькою діяльністю, формували бібліотечні та музейні колекції, проводили археографічні й етнографічні експедиції, описуючи рукописні книги та стародруки різних книгозховищ. Створені каталоги рукописів та стародруків київських, львівських, житомирських, чернігівських, одеських архівів, бібліотек та приватних зібрань надали можливість для поглибленого дослідження цих книжкових пам'яток. Окремі подвижники в Україні формували наукові центри дослідження книжкової спадщини та історико-культурних пам'яток [1].

Вивчення історії зародження наукової збирацької діяльності у галузі рукописної та книжкової спадщини в Україні у другій половині XIX — 10-х роках XX ст. і шляхів створення власної української археографо-бібліографічної школи, її представників, загального та особливого в її доробку, вивчення регіональної специфіки є актуальною темою сучасних історико-книгознавчих досліджень.

Діяльність українських вчених у XIX – на початку XX ст. у галузі збирання та наукового опису книжково-рукописної спадщини стали предметом студіювання сучасних дослідників книги – Я.Д.Ісаєвича, О.М.Колосовської, Н.М.Шалашної, Г.І.Ковальчук, І.Д.Лисоченко, С.В.Сохань, В.М.Хмарського, Н.І.Черниш та ін. Окрім загальнотеоретичних питань, згадані фахівці вивчали також внесок окремих визначних особистостей в історико-книгознавчу проблематику, зокрема, М.І.Петрова, С.І.Маслова, І.І.Огієнка, М.Н.Мурзакевича, О.В.Ристенка, І.С.Свенціцького, І.Франка, М.О.Максимовича та ін. Дослідження також здійснювались за тематичним і географічним принципами (так, вивчалися Наддніпрянський, Західний і Південний регіони України).

Одним з найвідоміших наукових осередків України XIX – початку XX ст. було Одеське товариство історії та старожитностей (далі – ОТИС). Товариство було засноване у 1839 р. такими видатними дослідниками як М.Н.Мурзакевич, М.М.Кир'яков, Д.М.Княжич, О.С.Стурдза, А.Я.Фарб – з метою вивчення регіональної історії Півдня України, Новоросійського краю та Бессарабії. Товариство прославилось своєю культурно-просвітницькою та науково-дослідною діяльністю, проводило велику роботу у галузі збирання старовини, пам'яток культури та писемності й залишило після себе значну архівну і рукописну спадщину [2].

На початку 20-х років XX ст. внаслідок ліквідації установ та організацій царської Росії воно припинило свою діяльність, а на базі його фондів було створено Одеський крайовий історико-археологічний музей, який з 1924 р. офіційно стає державним [3].

Історія ОТИС дуже цікава і її вивчення почалося в другій половині XIX ст. [4]. Але один із важливих аспектів роботи товариства – діяльність у галузі опису і дослідження книжкових пам'яток Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст. – є ще недостатньо опрацьованим. Ця стаття є продовженням висвітлення цього аспекту діяльності ОТИС і його членів – М.Н.Мурзакевича та О.В.Ристенка.

ОТИС проводило значну збирацьку діяльність, починаючи з 30-х років XIX ст., завдання проведення якої було зафіксовано у статуті Товариства [5]. Збирацька діяльність ОТИС у галузі рукописних книг досягла значних успіхів: було зібрано значну кількість рукописних книг та історичних документів слов'янською, єврейською, грецькою, арабською та іншими мовами з різних джерел, що тим чи іншим чином були пов'язані з Півднем України.

Результати власних археологічних та краєзнавчих розвідок, відомості про пам'ятки книжкової писемності та друку, дослідження окремих пам'яток писемної культури члени Товариства публікували в «Записках Одесского общества истории и древностей» (далі – «Записки ОТИС»), які друкувались у 1884 – 1919 рр. [6].

У складі ОТИС брали участь як вчені, так і меценати, в тому числі представники адміністрації канцелярії Новоросійського генерал-губернатора, викладачі Рішельєвського ліцею, а також комерсанти та представники художніх кіл Одеси [7]. Великий внесок належав генерал-губернатору графу М.С.Воронцову [8].

Одночасно з Товариством також була започаткована й бібліотека. Відомості про її склад і поповнення систематично публікувались в Звітах: у 1841 р. в бібліотеці було 262 твори у 387 томах. За напрямками: богослов'я – 5; всесвітня історія – 26; російська історія – 54; біографічна література – 49; географія – 14; подорожі – 17; статистика – 11; археологія – 39; нумізматики – 18; російська та іноземна словесність – 56; мовознавство – 6; бібліографія та різне («смесь») – 14. Бібліотека спочатку поповнювалась виключно дарами як членів ОТИС, так і представників інших товариств та членів Імператорської Петербурзької академії наук [9].

У 1912 р. бібліотека ОТИС вже налічувала понад 4 тис. назв. У цей час вона існувала переважно за рахунок книгообміну. Серед них були: Петербурзька академія наук, відомі університети, численні наукові товариства та академії наук різних країн, архіви, губернські вчені архівні комісії, Петербурзька і Віленська археографічна та Петербурзька археологічна комісії, бібліотеки, музеї, редакції журналів та видавництва різних країн [10]. Книгообмін здійснювався переважно за рахунок наукових праць та видань «Записок ОТИС» [11].

На початку 70-х років XIX ст. у бібліотеці ОТІС було зібрано археологічну та нумізматичну колекції, що переважно репрезентували монети античного і стародавнього світу, в тому числі й східні, а також рукописні книги й документи [12]. Збирання рукописних книг і документів з історії краю було ініційовано одним із головних ініціаторів створення ОТІС та його активним діячем М.Н.Мурзакевичем (1806 – 1883).

Уродженець м.Смоленська – Микола Никифорович Мурзакевич мав духовну освіту та закінчив Московський університет. Захистив у 1838 р. дисертацію на тему «Історія генуезьких поселень»; займав посади ад'юнкта, професора (1840–1853) по кафедрі російської історії та статистики [13]. У 1830 р. він переїхав до Одеси і захопився археологією та історією краю. М.Н.Мурзакевич обирався секретарем ОТІС з 1839 до 1875 р., надалі був обраний віце-президентом (1875–1883). Йому належить значний внесок у створення колекції Рішельєвського ліцею, де він працював викладачем історії та географії (1835 – 1838), директором (1853 – 1857); працював також директором Одеської міської публічної бібліотеки та міського музею старожитностей. У 1843 – 1856 рр. він займав посаду голови Одеського учбового округу. М.Н.Мурзакевич багато працював в архівах та бібліотеках. У 30 – 70-х роках XIX ст. він зібрав велику колекцію рукописних книг та документів. Проводив експедиції, мандрував за кордоном, написав багато праць, був першим археографом, який описав збірку рукописів бібліотеки ОТІС, а також переклав деякі рукописи з грецької (Житіє св. Іоанна Трапезундського у списку з перекладом М.Мурзакевича) [14]. У 1848 р. в «Записках ОТІС» вийшла друком його праця «Начало книгопечатания в Новороссийском крае», що присвячувалась історії книгодрукування [15]. М.Н.Мурзакевич був обраний членом багатьох наукових товариств: Московського товариства історії та старожитностей (1836), Московського археологічного товариства (1865), Російського географічного товариства, Санкт-Петербурзького археолого-нумізматичного товариства (член-кореспондент), Копенгагенського товариства північних антикваріїв, Афіньського археологічного товариства, Бельгійської археологічної академії тощо.

Справу М.Н.Мурзакевича щодо збирання старожитностей надалі продовжили секретарі ОТІС – В.М.Юргевич, Ф.І.Леонтович, В.О.Яковлев та ін.

Колекційний рукописний фонд ОТІС нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), що надійшов у 1945 р. Інша значна група документів ОТІС зберігається в Державному архіві Одеської області (ф.93), де зібрані особові архівні фонди М.Н.Мурзакевича (ф.148), А.О.Скальковського (ф.147) та ін.

У 1892 р. вийшов друком «Каталог библиотеки императорского Одесского общества истории и древностей», де були описані друковані книги за систематичним принципом. Музейні та бібліотечні фонди розташовувалися у будинку разом з міською бібліотекою до 1908 р., а після переїзду в 1908 р. міської бібліотеки, ОТІС отримало будинок, де розмістило музейну колекцію і наукову бібліотеку. У бібліотеці ОТІС зберігалися цінні давні рукописи, у тому числі східні, рукописні документи, величезна кількість креслень, карт, грамот, патентів, а також колекційні матеріали з історії нумізматики.

На початку XX ст. в бібліотеці ОТІС сформувалася потужна база для проведення наукових студій у галузі історико-культурної спадщини південного регіону, що й надало можливостей сформуватися в Одесі відомому науковому центру краєзнавчих досліджень.

Крім друкованої продукції, у бібліотеці ОТІС було зібрано найцінніший книжковий фонд, рукописні й історичні документи. У рукописній колекції ОТІС репрезентована багатогранна діяльність у галузі збирання, дослідження та зберігання античних пам'яток Північного Причорномор'я, а також рукописна наукова спадщина вітчизняних дослідників старожитностей XIX – початку XX ст., документи з історії краю, матеріали експедицій, листування, творчі матеріали. Збиралися й особові архівні документи вчених та діячів культури, які залишили свій слід в історії краю.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. рукописні зібрання ОТІС описувались інвентарно та неповно, хоча поодинокі розвідки друкувалися на сторінках «Записок ОТІС», наприклад, С.Серафимовича, архімандрита Антоніна (Капустіна) [16].

Перші підступи до створення наукового каталогу рукописів бібліотеки ОТІС відбулися на початку ХХ ст. Планувалося підготувати кілька наукових каталогів та публікацій описів рукописних книг за принципом походження та мови. Однак, історична доля книжкових колекцій та зібрань у зв'язку із встановленням радянської влади, а надалі – війни 1941 – 1945 рр. зазнала значних змін. Тому їх наукове вивчення та опис відбувся вже набагато пізніше, у 80 – 90-х роках ХХ ст., коли вони зберігалися у складі Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР (нині – Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського).

Першим ґрунтовним дослідженням з камеральної археографії на початку ХХ ст. стала маловідома сьогодні праця дійсного члена та бібліотекаря Одеського товариства історії та старожитностей, приват-доцента Новоросійського університету О.В.Ристенка «Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей. Вып. 1, що вийшла друком у складі «Записок ОТІС» та окремим відбитком в Одесі у 1910 р. [17]. Це дослідження присвячене опису церковнослов'янських рукописів переважно кириличного письма та російських рукописів нового письма, документів та листів. Дослідник історико-літературних пам'яток О.В. Ристенко ґрунтовно підійшов до розкриття змісту колекції [18]. Професійні консультації та допомогу О.В.Ристенку в описанні рукописного зібрання бібліотеки ОТІС здійснювала Рада Товариства (серед них проф.Е.Р.Штерн, проф. А.А.Павловський, М.Г.Попруженко, С.Г.Вілінський, А.В.Лонґінов).

Ця праця О.В.Ристенка являє собою науковий каталог – дослідження, яке за своєю формою та змістом є характерним для камеральної археографії України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., серед представників котрої можна назвати таких книгознавців та бібліографів рукописної книги як М.І.Лілеєв, М.І.Петров, Ю.Й.Сіцінський, І.Франко, В.М.Петретц, І.С.Свенціцький, О.О.Фотинський, М.Н.Сперанський та ін. [19]. У кожного був свій «почерк» в описуванні книг та різні можливості в опрацюванні літератури, однак методично вони були близькі: назва «Опис» у назві цих неформальних каталогів передбачала наявність як каталожного опису, так і палеографічного та історичного дослідження пам'ятки, встановлення її історії, походження, побутування як повноправної частини наукового опису камерального типу.

О.В.Ристенко поставив перед собою завдання датувати та визначати основний склад збірників та богослужбових рукописних книг як пам'яток історії, літератури, письма. Найбільша увага, цілком закономірно, приділялася найдавнішим рукописним пам'яткам ХІІ – ХVІІІ ст. Серед них – фрагмент Євангелія апракос ХІІ та ХІІІ ст., збірники повчань ХVІ – ХVІІІ ст., пов'язані, за палеографічним аналізом, своїм походженням з українськими територіями, старообрядницькі рукописи тощо. Його науковий опис спирається на деякі попередні дослідження, зокрема, у багатьох випадках О.В.Ристенко посилається на записи М.Мурзакевича, в тому числі його переклади з грецької. У праці О.В.Ристенка акцентується увага на спадщині ієрархів Південного Причорномор'я, Херсонської та інших губерній, у тому числі серед інших вказується на твір Никифора Мурзакевича – батька Миколи Мурзакевича [20].

Опис одночасно має охоронне значення – вказується не лише назви та склад пам'яток, орієнтовні дати (а іноді описуються філіграні та даються посилання на довідник П.М.Лихачова), а й кількість сторінок, втрати тексту з вказівкою на колонтитули та нумерацію зошитів. У деяких описах пояснюються походження рукопису, наводяться історичні відомості про згаданих у записах осіб, монастирі, публікуються фрагменти текстів найбільш цінних пам'яток (наприклад, передається повний текст втраченого фрагменту Євангелія ХІІІ ст.), у тому числі віршовані оди ХVІІІ – ХІХ ст. з приводу різних історичних подій.

Велику джерелознавчу цінність мають наведені записи про обставини та дати придбання рукописів, що зроблено рукою М.Н.Мурзакевича, а також відомості про використання цих рукописів у його дослідженні «Сведения о некоторых православных монастырях», опублікованих у другому випуску «Записок ОТІС». Значний масив документальних джерел становлять документи з історії церкви, Новоросійської, Херсонської та Таврійської єпархій, а також збірник листів митрополита Київського Євгенія Болховітінова, подарований

Товариству членом-кореспондентом ОТІС із Пскова Князевим та багато інших листів церковних ієрархів [21].

Історичний розділ каталогу становлять історичні твори. Серед них звертає на себе увагу «Синопис» XVIII ст., «Журнал похода к Азову» XVII ст., «Записки о военных действиях с Оттоманской Портой с 1806 по 1812 г.», інші різноманітні матеріали з історії Криму XIX ст. та збірники документів XVIII – XIX ст., що стосуються історії Північного Причорномор'я та Криму, в тому числі пов'язані із Катериною II, князем Г.Потьомкіним, Павлом I, російськими політичними діячами та збірки надзвичайно цікавих листів, журнали подорожей, описи Новоросійської губернії, документи економічного розвитку краю тощо [22].

Каталог, складений О.В.Ристенком, відображає високий для початку XX ст. рівень наукового опису рукописних джерел та історичних документів. Крім суто інформаційного значення він містить значне наукове дослідження складу та змісту зібрання, розглядає палеографічні особливості письма, містить текстологічні порівняння списків за науковими публікаціями, змістовні коментарі та бібліографічні посилання.

Отже, збирацька діяльність членів ОТІС у галузі колекціонування рукописних книг та історичних документів створила міцну джерельну базу для історичних і філологічних досліджень з різних напрямів гуманітарного знання. Члени ОТІС М.Н.Мурзакевич та О.В.Ристенко зробили вагомий вклад у збирання та дослідження рукописно-книжкових пам'яток Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. Фрагменти зібрання ОТІС, що нині зберігаються в Одесі та НБУВ, ще чекають на ґрунтовну реконструкцію складу та долі. Окремі праці в галузі вивчення пам'яток писемності публікувалися на сторінках «Записок ОТІС», але повноцінне вивчення цього зібрання почалося лише нещодавно – у 80 – 90-х роках XX ст., що вимальовує значні перспективи у його використанні та подальшому вивченні. Ці дослідження мають не тільки теоретичне, а й важливе практичне значення – вони відкривають можливість оцінити історико-культурну спадщину Півдня України та простежити її долю.

Література

1. Мішук С.М. Зародження наукового опису рукописних пам'яток та стародруків як напрям українського книгознавства: друга половина XIX – початок XX ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип.11. – С.16 – 34; Його ж. Формування науково-практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В.М.Перетца в Україні // Бібліотечний вісник. – 2007. – №4. – С.23 – 36; Його ж. Книгознавчі аспекти опису рукописних книг та стародруків в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики. Зб. матер. V Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 20-22 травня 2008 р. – К.: ДАККМ, 2008. – С.217 – 219.
2. Лисоченко І.Д. Архів Одеського товариства історії і старожитностей // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. – К., 1962. – С.49 – 50.
3. Дложевський С.С. Одеський крайовий історико-археологічний музей. – К., 1927. – 35 с.
4. Браун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. – Одесса, 1870.
5. Записки Одесского общества истории и древностей. – 1850. – Т.2. – Отд. 2, 3. – С.562 – 568.
6. Шалашна Н.М. Історико-книгознавча тематика у діяльності Одеського товариства історії та старожитностей у другій половині XIX ст. // Бібліотечний вісник. – 2007. – №5. – С.37 – 41.
7. Губарь О.И. Одесские антиквари (первая четверть XIX ст.): Социальный портрет Древнего Причерноморья: II чтения памяти проф. П.О.Карышевского: Тез. докл. юбил. конф. 9 – 11 марта 1991 г. – Одесса, 1991. – С.115 – 117.
8. Мурзакевич Н.Н. Почерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михайлом Семеновичем Воронцовым: Читан секретарем ООИД в заседании оногo 29 ноября 1856 г. – Одеса, 1860. – С. 31 – 33.
9. Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1841. – С.18.
10. Хмарський В.М. Бібліотека Одеського товариства історії і старожитностей // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві. Історія. Проблеми. Перспективи. Зб. наук. праць до 185-річчя Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. – Одесса: Преса, «Астропрінт», 2003. – С.24 – 26.

11. Міщук Г.А. Нумізматичні рукописи в архіві Одеського товариства історії та старожитностей у зібраннях Інституту рукопису НБУВ //Студії з архівної справи та документознавства. – 2003. – Т.10. – С.84 – 90.
12. Браун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. – Одесса, 1870. – С.27 – 95.
13. Мурзакевич Н.Н. Автобиография (1806 – 1883) /Прим. и биогр. очерк. В.Д.Дабига. – СПб., 1889.
14. Чернухін К.Є. Грецька рукописна спадщина в Києві. – К., 2002. – С.91.
15. Мурзакевич Н. Начало книгопечатания в Новороссийском крае // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т.II. – Отд.I. – С.211 – 219.
16. Серафимович С. Манускрипт греческого древнего Евангелия //Записки Одесского общества истории и древностей. – 1867. – Т.VI. – С.507 – 513; Антонин, архимандрит. Заметки XII – XVI века, относящиеся к Крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре //Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т.V. – С.595 – 628.
17. [Ристенко А.В.] Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей. Вып. 1: Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма /Сост. Ристенко А.В. Записки Одесского общества истории и древностей. – 1910. – Т. XXVIII. – С.35 – 120. Окремий відбиток. – Одесса: Славянская типография Е.Хрисогелос, 1910. – 88 с.
18. Ристенко А.В. Сказание о 12 снах царя Мамера в славяно–русской литературе. – Одесса, 1904.
19. Міщук С.М. Зародження наукового опису рукописних пам'яток та стародруків як напрям українського книгознавства: друга половина XIX – початок XX ст. //Рукописна та книжкова спадщина України. – 2007. – Вип.11. – С.16 – 34.
20. [Ристенко А.В.] Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей. Вып. 1: Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма /Сост. Ристенко А.В. Записки Одесского общества истории и древностей. – 1910. – Т. XXVIII. Окремий відбиток. – Одесса: Славянская типография Е. Хрисогелос, 1910. – С.3 – 18.
21. Там само. – С.18 – 28.
22. Там само. – С.40 – 65.

Мищук С.М., Одесские исследователи-книговеды и археографы (вторая половина XIX – 10-е года XX в.). В статье отражен научный вклад одесских ученых в сбор и научное исследование кириллических рукописных книг в Украине во второй половине XIX – 10-х годах XX в.

Ключевые слова: М.Н. Мурзакевич, О.В. Ристенко, кириллическая рукописная книга, археография, библиотека, книговедение, библиография.

S.M. Mischuk. Odesa researchers – archeographers and book experts (the second half of the XIX –XX centuries). The scientific contribution of the Odessa scientists to Ukrainian collection and scientific research of cyrillic handwritten books in Ukraine in the second half of XIX – 10 th XX st. are reflected in the article.

Key words: cyrillic handwritten books, archeography, bibliography.

УДК 338.43(477) "20"

Мельник П.О.,

помічник адвоката юридичної консультації
Томашпільського району Вінницької обласної колегії адвокатів

Розвиток ринкових відносин у аграрному секторі економіки України у ХХІ ст.: історичний аспект

У статті досліджується історичний аспект сучасної державної політики забезпечення ринкових відносин у аграрному секторі економіки.

Ключові слова: ринкові відносини, аграрний сектор, світова економічна криза, сільськогосподарські підприємства, фінансова самостійність, землі сільськогосподарського призначення.

Проблеми, пов'язані із правовим забезпеченням ринкових відносин в аграрному секторі економіки, стають особливо актуальними у період поширення світової економічної кризи. Причиною цього явища є твердження щодо можливості використання агропромислового господарства як своєрідного «локомотиву», за допомогою прискореного розвитку якого стане можливим подолання кризових явищ у економіці в масштабі держави. Аналіз державної політики забезпечення поширення ринкових відносин постійно привертав увагу дослідників [1]. Українські науковці розробили кілька моделей економічного розвитку господарства. Б.Панасюком були розроблені методологічні і методичні основи індикативного плану [2]. В.Гуревський досліджував проблеми забезпечення права власності громадян на землі сільськогосподарського призначення [3]. Вивчення потребують можливості розширення агропромислового виробництва в Україні за умов світової економічної кризи із визначенням перспектив подальшого капіталовкладення у цю сферу економіки. Тому метою цієї статті є дослідження державної політики у сфері реформування сільського господарства із визначенням перспективних напрямів розвитку ринкових відносин.

Наприкінці ХХ ст. економічні відносини, які панували в колгоспно-радгоспному секторі сільського господарства, не відповідали поширенню ринкових відносин на селі. Тому 3 грудня 1999 р. з'явився Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», який мав на меті перетворити КСП на селянські господарства, засновані на приватній власності на землю. Ним також дозволялося збереження можливості селянам колективно обробляти землю на умовах оренди. Під час реформування було збережено цілісність земельних та майнових комплексів КСП. Понад 85 % договорів оренди селяни уклали із своїми господарствами, 10 % – із підприємницькими структурами, і тільки 5 % – з фермерами. Причому нові підприємства очолювали здебільшого їхні колишні керівники.

Такий стан речей вказував на недосконалість реформ. Збереження господарських зв'язків між селянами і колишніми керівниками колгоспів та радгоспів доводило відсутність економічної та моральної готовності до самостійного ведення економічної діяльності. Економічна слабкість селян поряд із відсутністю належного рівня економічної освіти для самостійного ведення господарства ставала на перешкоді втіленню у життя президентського указу. Крім того, моральна неготовність брати на себе відповідальність за обробку землі, посилена тривалим періодом, коли селяни не відчували за радянської влади себе повноправними господарями, стала серйозною проблемою на шляху впровадження ринкових відносин у сільськогосподарське виробництво.

У 70–80-х роках економіка СРСР розвивалася суто екстенсивними методами. Це вкрай негативно позначилося насамперед на Україні, природні та трудові ресурси якої були обмеженими і розвиток якої потребував інтенсифікації суспільного виробництва. Хронічне невиконання п'ятирічних планів з більшості показників за високого рівня дотування сільськогосподарського виробництва не сприяло формуванню відчуття господаря у сільських

жителів. Тут варто зазначити про примусовість багатьох аспектів комуністичного ставлення до праці, яке формувалося в часи існування СРСР. Абсолютна більшість селян були незадоволені умовами своєї праці [4]. На початку існування Української незалежної держави у сільській місцевості сформувалося три великі групи мешканців, поділених за своїми настроями. Перша – переважно молодь та люди середнього віку, які від'їжджали із села до міста. Друга – селяни будь-якого віку, які вважали, що їхня доля в руках партії і держави, ледарювали або ставали алкогольнозалежними. Третя – переважно населення старшого віку, яке пристосовувалося до зазначених умов, маючи такі риси як безгосподарність, безвідповідальність, бажання розкрадання колгоспного майна [5].

Саме через тривалу відсутність матеріального стимулювання сільськогосподарської праці за роки існування СРСР сучасна ситуація у сільськогосподарському виробництві зберігає несприятливі тенденції для запровадження ринкових відносин. Україна до останнього часу залишається напівіндустріальною державою, де більше 30 % населення продовжує займатися сільським господарством, а постіндустріальні галузі виробництва знаходяться у зародковому стані [6].

Відмова від колективних селянських підприємств на користь акціонерних товариств до останнього часу не вирішила проблеми підвищення продуктивності праці у сільському господарстві та підвищення його експортних можливостей. Залишки командно-адміністративної економічної системи продовжують негативно впливати на стан розвитку сільськогосподарських підприємств. Утворення фермерських господарств, ініційоване вищим керівництвом держави, не зустрічає належної підтримки у сільських жителів з огляду на недостатність фінансових ресурсів для забезпечення ефективної господарської діяльності.

З іншого боку, обмеження певною мірою процесу урбанізації за умов світової фінансової кризи призводить до появи надлишку відносно дешевої робочої сили у сільській місцевості. Цьому також сприяє повернення з-за кордону багатьох українських заробітчан. Приток працівників у сільську місцевість сприяє посиленню фінансової самостійності окремих селянських господарств, праця представників яких за кордоном була успішною. Однак державна політика у сфері реформування сільського господарства до останнього часу не сприяє різкому збільшенню капіталовкладень у сільськогосподарське виробництво. Відсутність реальної державної підтримки сільського господарства поряд із прискореною ліквідацією КСП, поступовий податковий наступ на індивідуальні селянські господарства не сприяє збільшенню кількості виготовленої сільгосппродукції, посилює соціальну напруженість на селі. Останнім часом з'явилися й законодавчі перепони на шляху оренди земельних ділянок. Складність процедури нотаріального посвідчення договорів, особливо для сільських мешканців, недостатня чисельність нотаріусів у районних центрах і сільській місцевості, відсутність у місцевих рад повноважень здійснювати дані нотаріальні дії породили проблемну практику посвідчення договорів оренди сільськогосподарських земель у великих містах, де нотаріальні послуги є більш доступними і на практиці не пов'язані з тяганиною. Однак законодавець, замість спрощення процедури нотаріального посвідчення, припинив таку практику шляхом внесення зміни у ч.3 ст. 13 Закону «Про оренду землі», зобов'язав робити нотаріальне посвідчення договору оренди земельної ділянки тільки за його місцезнаходженням [7].

За умов, коли значно знизилася енергоозброєність праці і енергонасиченість виробництва, повсякденним явищем стали порушення технології, зниження рівня організації виробництва та праці, масове невиконання норм праці. Як наслідок, не забезпечується належне зростання продуктивності праці, нарощування обсягів виробництва та підвищення його ефективності. Зазначені чинники в свою чергу не сприяють накопиченню коштів для придбання нової техніки, мінеральних добрив, отрутохімікатів, елітного насінневого матеріалу і молодняка тварин, підвищення рівня оплати праці.

Крім наведених кризових явищ, за останні роки спостерігається послаблення мотивації до трудової активності працівників через недосконалість державного і колективно договірної регулювання оплати праці. Що стосується посилення мотивації до праці, то

потенційно неминучим кроком буде масове застосування системи контрактного найму на певний термін [8].

Незважаючи на юридичне оформлення селянина як господаря землі й власності, він у більшості господарств фактично ним не став через відсутність мотивації до праці, неузгодженість його заробітної плати з кінцевими результатами праці [9]. До зменшення оплати праці селянина прикладає руку і держава за допомогою не вигідної для села цінової політики. До останнього часу реформування сільського господарства на принципах ринкових відносин відбувалося певною мірою умовно. На селі мала місце лише передача землі у приватну, через колективну, власність, зберігаючи колективну форму організації праці, що дозволяло б на деякий час утримувати майнові комплекси, до яких належала матеріальна та ремонтна база, тваринницькі ферми, сільськогосподарська техніка, кормові сховища, поки вони не будуть у майбутньому розподілені так само, як і земля. Однак через певний час із переліченого вже не було чого розподіляти, оскільки більшість майна було розкрадено або зруйновано [10].

Передача земель сільськогосподарського призначення у власність залишається складним юридичним актом, що охоплює широке коло дій та потребує документального оформлення. Для передачі земельних ділянок у власність необхідне: звернення громадянина або юридичної особи із заявою або клопотанням, до яких мають додаватися відповідні документи; розгляд заяви або клопотання уповноваженим органом і ухвалення відповідного рішення, а в необхідних випадках і надання дозволу на підготовку проекту відведення земельної ділянки на місцевості; одержання документів, що посвідчують право на землю; здійснення державної реєстрації земельної ділянки [11]. Однак за умов реформування економіки ринок землі виступає інструментом і одночасно гарантією реалізації основних конституційних прав громадян і юридичних осіб на землю, оскільки будь-який суб'єкт земельних відносин повинен мати у своєму розпорядженні право приватної власності на землю [12]. Відкладення нині прийняття законодавчого пакету про вільну купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, з одного боку, певною мірою захищає інтереси дрібних пайовиків, а з іншого, обмежує господарську діяльність великих підприємців, що в остаточному підсумку сприяє штучному обмеженню приватної сільськогосподарської діяльності та скорочує можливості використання агропромислового комплексу як акселератора для розвитку супутніх галузей промисловості.

Запровадженню ринкових відносин у сільськогосподарське виробництво перешкоджає наявність чисельних бюрократичних перешкод для селян щодо реалізації їхніх економічних прав [13]. Крім того, становлення ринкової економіки України супроводжувалося прийняттям нормативних актів, які, як правило, лобіювали приватно-бізнесові інтереси і не узгоджувалися один з одним [14]. Реформування сільськогосподарського сектора виробництва тісно пов'язане із політичними амбіціями та пристрастями частини керівництва держави, з одного боку, а з іншого, – із менталітетом українського виробника взагалі і сільськогосподарського зокрема. На правове забезпечення діяльності сільгоспвиробників негативно впливає також поширення конфліктів корпоративних інтересів. Створення сільськогосподарського акціонерного товариства супроводжується об'єднанням майнових паїв колишніх працівників КСП, за якого обов'язково виникають конфлікти корпоративних інтересів, коли невелика частина акціонерів прагне до створення домінуючого середовища, що супроводжується обмеженням інтересів більшості [15]. Відомо, що законодавство обмежує права на управління акціонерним товариством селян міноритарних акціонерів, якими є їх переважна більшість. На Заході корпорації мало залежать від влади. У Європі злиття власності і капіталізму мало місце у середні віки. В Україні (так само як і в Росії) склалася система «бюрократичної держави». У ній людина входить до влади головним чином не завдяки власному достатку чи розумовим здібностям, а насамперед завдяки готовності служити інтересам монарха чи держави. В українській політичній культурі відсутнє уявлення про особливу функцію верховної влади як носія загальнодержавних цінностей.

Для успішності поширення ринкових відносин у сільськогосподарському виробництві необхідне звуження планово-адміністративного впливу держави на діяльність суб'єктів

господарювання в агропромисловому комплексі та розширення договірної свободи [16]. Однак окремі дії органів влади виступають як адміністративного тиску на укладання та виконання договірних зобов'язань сільгоспвиробниками. До них можна віднести, наприклад, невігідні для вітчизняних виробників завезення експортної продукції тваринництва до України, що призводить до проблем зі збутом продукції українських виробників.

В Україні створено досить розвинуте правове поле забезпечення реалізації земельної реформи, але воно має й кілька недоліків: невідповідність багатьох норм Земельного кодексу вимогам Конституції України; суперечності законодавчих актів; нестабільність, спонтанність у формуванні правових актів; земельне законодавство не містить достатніх правових гарантій власникам землі, обмежує коло суб'єктів, що можуть приватизувати або придбати у власність земельні ділянки, закріплює пріоритет права власності на землю держави. В Україні практично відсутня ринкова зорієнтована система реєстрації прав власності на земельні ділянки, немає необхідної інституційної та технічної інфраструктури, кваліфікованого персоналу для забезпечення суб'єктів ринкових земельних відносин необхідною інформацією про правовий режим земельних ділянок, не налагоджено банківську та іпотечну систему, що забезпечувала б достатні кредити для ефективного використання землі, розвитку функціонування ринку землі. Отже, чинне законодавство не створює правових засад для ефективного використання землі за умов запровадження ринкових відносин, спонукає до функціонування тіньового ринку землі, не сприяє наповненню державного і місцевих бюджетів, не дає можливості використовувати землю в господарському обороті, перешкоджає використанню землі як основного національного багатства в інтересах кожного громадянина, юридичних осіб, територіальних громад та держави.

Для утвердження ринкових відносин у сільгоспвиробництві необхідно провести комплекс ідеологічних заходів, спрямованих на формування свідомості селян стійких стереотипів щодо суспільної корисності праці на землі, можливості суттєвого поліпшення власного добробуту та рівня освіти завдяки участі у сільгоспвиробництві. Заслугує на увагу й формування позитивного ставлення до праці взагалі і до людей праці, які мають можливість забезпечити власне безбідне існування завдяки особистій роботі.

Занадто нерозвинутою залишається ринкова інфраструктура сільськогосподарського виробництва та усвідомлення необхідності її існування для успішного функціонування ринкових відносин на селі.

Уваги потребує й інтелігенція, пов'язана із сільськогосподарським виробництвом з умовою загального збільшення рівня інформатизації виробництва. Сільське господарство потребує менеджерів, які б могли створити команду співпрацівників та однодумців. Тому важливим є широке налагодження роботи по відбору відповідних спеціалістів прямо із вузів із забезпеченням для них гарантій отримання високооплачуваної роботи. Адже тривалий час реформи на селі стримувалися відсутністю необхідної кількості економічно освічених, висококваліфікованих підприємливих спеціалістів, здатних по-діловому працювати за умов ринку. Попередня практика підготовки фахівців орієнтувалася на формування спеціалістів широкого профілю, а тому такі випускники не мали достатнього практичного досвіду управління, тим більше у сфері бізнесу й управління.

Література

1. Гайдуцький П. Земельна реформа: що далі? // Урядовий кур'єр. – 1997. – № 212-213; Носік В. Конституційно-правові засади формування ринку землі // Землевпорядний вісник. – 1997. – № 1. – С. 13-15; Конрад Ф. Фрітч. Розвиток земельного ринку в Україні // Землевпорядний вісник. – 1999. – № 2. – С. 26-27; Литвин В. Основні напрями розвитку та регулювання земель населених пунктів. Інших земель несільськогосподарського призначення // Земельне законодавство України. – Одеса, 2000. – С. 463-466; Онищенко О., Трегобчук В., Юрчишин В. Аграрна реформа // Віче. – 2000. – № 8. – С. 3-20; Кузін Н.В. До питання про основні формування земельних відносин в умовах ринкової економіки // Вісник аграрної науки. – 2001. – Лют. – С. 73.
2. Панасюк Б. Прогнозування та регулювання розвитку економіки. – К., 1998.
3. Гуревський В.К. Право власності громадян на землі сільськогосподарського призначення. – Одеса, 2000.
4. Уосус Д.Г. Образ жизни сельского населения в условиях развитого социализма. – Киев, 1984. – С. 94.

5. Історія українського селянства. – У 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 524.
6. Смирнов А. История Южной Руси. – М., 2008. – С. 335.
7. Бердніков Є. Закон як форма регулювання оренди землі в Україні //Актуальні проблеми держави і права. – Одеса, 2001. – Вип. 12. – С. 189.
8. Павленко Ю.І. Трансформація суспільства і проблеми соціальної політики. – К., 1997. – С. 23.
9. Соціально-трудові відносини в умовах реформування агропромислового комплексу: Запитання і відповіді / За ред. Ю.Я.Лузана, В.В.Вітвицького. – К., 2003. – С. 23.
10. Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття. – К., 2002. – С. 491.
11. Організаційно-правові питання аграрної реформи в Україні / За ред. В.І.Семчика. – К., 2003. – С. С. 99.
12. Берляч А. Економіко-правові аспекти становлення ринку землі в Україні // Право України. – 1999. – № 5. – С. 45.
13. Яніцький В. Земельна правоздатність громадян //Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 11. – С. 50.
14. Оверчук С. Господарський кодекс України: скасувати не можна залишити //Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 9. – С. 70.
15. Єрмоленко В. Правове становище сільськогосподарських акціонерних товариств //підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 10. – С.85.
16. Корольов В. Тенденції розвитку договірних відносин аграрних суб'єктів у ринкових умовах та вдосконалення їх законодавчого забезпечення //Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 6. – С. 25.

Мельник П.О. Развитие рыночных отношений в аграрном секторе экономики Украины в XXI в.: исторический аспект. В статье исследуется современная государственная политика обеспечения рыночных отношений в аграрном секторе экономики.

Ключовые слова: рыночные отношения, аграрный сектор, мировой экономический кризис, сельскохозяйственные предприятия, финансовая самостоятельность, земли сельскохозяйственного назначения.

P.O. Melnyk. The development of market relations in the agricultural sector of economy of Ukraine in the XXI century: historical aspect. This article deals with the legal provision of market relations in the agricultural sector of economy. The effectiveness of the most important documents are analysed.

Key words: legal provision, market relations, agricultural sector.

УДК 94 (497.1) "19"

Саган Г.В.,

канд. істор. наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Криза управління в Югославії: генеза і наслідки

У статті висвітлюються проблеми управління державою, недоліки побудови урядових вертикалей, які стали однією з причин розпаду югославської федерації. Дослідження охоплює період після Другої світової війни.

Ключові слова: криза управління, управлінські вертикалі, робоча верхівка, югославське суспільство, реформа, кризові ситуації.

Важливим критерієм в оцінці розвитку держави є результати управлінської діяльності керівництва країни. Професійною називають владу там, де високі економічні показники, достатній рівень демократії, значні культурні здобутки тощо. І нищівної критики зазнає керівництво країни, де ці показники значно відстають від світових стандартів. Не залишаються поза критикою фахівців урядовці й у високорозвинутих країнах. Вміння прислухатися до зауважень і чіткі дії щодо усунення недоліків – умова розвитку діяльності керівництва будь-якої успішної держави. Важливим є аспект спадкоємності – більш успішними є ті керівники, які вмів використовувати досвід своїх попередників. Накопичення та вміння оперувати вже набутими професійними знаннями та навичками формує так звану професійну пам'ять будь-якого спеціаліста. У контексті цих підходів звернемося до непростого досвіду розбудови управлінської структури в Югославській федерації. Нас цікавить

період після Другої світової війни і до 90-х років XX ст. – до розпаду СФРЮ. Упродовж цього часу керівництво країни приділяло значну увагу процесам розбудови управлінських вертикалей – від найвищих ешелонів державної влади і до директорів підприємств.

Ця проблема неодноразово і під різним кутом дослідження ставала предметом вивчення югославських та іноземних науковців. Першими про антидемократичні тенденції, що почали проявлятися в югославському керівництві вже у перші роки розбудови федерації заговорили югославські політики. Одним із перших, хто виступив з критикою М.Джіласа.

Останній своє бачення управління почав викладати на шпальтах газети «Борба» у жовтні 1953 – січні 1954 р. М.Джілас у своїх статтях звинувачував існуючий режим у переході на сталінські методи управління, відстоював ідею багатопартійності, висловлювався проти втручання партії у діяльність органів правосуддя. М.Джілас висуває аргументи про небезпеку формування «нового класу» на ґрунті правлячих комуністичних партій у Східній Європі [10, с.200].

Для того, щоб довести, що партійна бюрократія сформувала «новий клас», М.Джілас вказує на наявність всіх ознак цього класу. Специфічною рисою правлячої верстви суспільства він вважає особливу «колективну власність» [10, с. 214]. Дійсно, навіть теоретики комунізму стверджують, що комунізм винайшов «колективну власність». Хоча насправді колективна власність у різних варіантах характерна і для всіх попередніх суспільних формувань. Наприклад, усі деспотії Давнього Сходу базувалися на домінуванні державної власності, тобто на власності правителя.

«Новий клас», як зазначає М.Джілас, поступово зрощувався із власністю. Ця тенденція визначалася характером режиму, потребами економічної політики. Також вдало відзначалось сталінське розуміння того, що індустріалізації не буде, якщо «новий клас» не зацікавити у ній матеріально, якщо не дати йому по-справжньому «дорватися» до власності [10, с.214]. Правляча олігархія сама генерує специфічний соціальний прошарок зі своїми потребами, завданнями і соціальною психологією. «Зрощування» влади і власності стає домінуючим соціальним процесом. За словами М.Джіласа, «ототожнення влади й партії з державою (практично – з власністю) саме і робить комуністичне суспільство... таким, яке неможливо плодить привілеї і паразитичні функції» [21, с.209].

Закономірно, що такі сміливі висновки М.Джілас не тільки опинився в опозиції до своїх колишніх соратників, а й тричі відсидів у тюрмі. Тому природно, що порушені ним питання надовго потрапили під табу в Югославії.

Уже на початку 70-х років XX ст. аналогічні проблеми починають аналізувати югославські вчені. Зокрема, загребський соціолог С.Шувар заперечує панівне становище робітничого класу при соціалізмі, стверджуючи, що домінуючі позиції перебирають на себе політичні й державні керівники [10, с.240]. Науковець доводить, що в Югославії ідеологічні постулати щодо соціальної справедливості розійшлися із життям, і розходження почало «виїдати» суспільні відносини. На думку вченого, це призвело до того, що заробітну плату платили не за кількість і якість виконаної роботи, а за посади [10, с.11]. Цими висновками С.Шувар доводить, що в югославському суспільстві сформувався багатий, наділений повноваженнями влади верству управлінців.

Інший науковець із Загреба М.Біліч у середині 70-х років XX ст. у своїх дослідженнях виклав риси привілейованості партійних, державних і господарських керівників Югославії. Насамперед це наявність пільг, якими вони користувалися і які були недоступні іншим громадянам країни. З цього, на думку вченого, починалось зловживання посадовими особами своїми функціями. М.Біліч також відзначив слабкі сторони ідеології самоуправління. Ним було виявлено наближення «робочої верхівки» до вищого керівництва підприємств та держави. За виконання «волі робітників» представники робітничих рад отримували компенсації при розподілі прибутку [22, с.45]. Такий союз, з одного боку, демонстрував тісну співпрацю керівників господарських підприємств з трудящими, доводив правильність принципів самоуправління, з іншого, – був заслоном перед економічними зловживаннями керівної верстви Югославії. У цих тенденціях, на нашу думку, ховалися головні недоліки ідеології самоуправління, але М.Біліч не зазначає, що це були прорахунки загалом усієї системи. Він

надає перевагу суб'єктивним чинникам у висвітленні проблем Югославії. Тому науковець також піддає критиці систему формування чиновницької структури в Югославії. М. Біліч зазначає, що на керівні посади призначалися не ті, хто дійсно володіли необхідними здібностями та діловими якостями, а ті, хто був повністю «надійними» для збереження управлінської верстви в його тодішньому вигляді, тобто люди, які вміли «правильно» себе поводити, вміли залишатися пасивними, коли це від них вимагалось [8, с.45].

Вищезгадані югославські вчені сміливо та відверто критикували появу негативних ознак у югославському суспільстві. Проте вони не вбачали у цих процесах фатальних наслідків для югославської державності, які підривали коріння федерації – принципи справедливості, якими нехтували перші особи держави. Таким чином, уся управлінська вертикаль Югославії з роками ставала все більш «фальшивою» і тим самим провокувала кризові явища в інших сферах суспільства.

Проте й нині, коли нам відома складна доля СФРЮ, іноземна та вітчизняна наукова громадськість не з'ясувала зміст і не провела аналіз управлінської кризи в Югославії. Окремі західні та російські дослідники з питань Східної Європи лише зазначають про нездатність керівництва федерації подолати назрілі проблеми у 80-х роках ХХ ст. [8, с. 50]. Попри це, вони не наголошують, що ця нездатність визрівала упродовж усієї історії Югославської федерації.

Особливий управлінський фундамент в Югославії почав закладатися після розриву Белграда з Москвою у 1948 р. Цей конфлікт був, з одного боку, причиною, а з іншого, – наслідком того, що югославський варіант державного будівництва ставав альтернативою радянського. Атакуючи найслабші сторони радянської системи – її надмірну централізацію та зверхність у відносинах з партнерами – югославські ідеологи висунули власні цінності. Зокрема у сфері розбудови управлінської системи декларувалася децентралізація та якомога повніша передача влади у руки народу. Втілення цих принципів у життя найперше позначилося на реорганізації урядових та партійних органів [15; 19; 20]. Зокрема, у червні 1950 р. Народні Збори Югославії прийняли Закон «Про управління трудовими колективами державними підприємствами та економічними асоціаціями». Принцип «робітничого самоуправління», запроваджений цим законом, теоретично позбавляв державу права власності на засоби виробництва і передавав контроль над ними до рук робітників, у так звану соціальну власність.

На кожному заводі працівники мали змогу впливати на процес управління через спеціальні ради, котрі, залежно від масштабів підприємства, могли нараховувати від 15 до 200 делегатів, які обиралися таємним голосуванням. Рада обирала правління, найважливішою особою в якому був відповідальний директор. Його призначала робітнича рада за згодою профспілки та місцевої громадської адміністрації. Директор був підзвітний як керівник органам місцевого самоуправління, так і робітникам підприємства. Югославська комуністична партія вважала це нововведення неабияким досягненням, справедливою соціальною формою управління, поворотом до ленінських ідей та корекцією сталінських перекручень [12, с. 483].

Економічні показники підтверджували результативність управлінської системи на принципах самоуправління. Зокрема за 30 років її функціонування національний продукт Югославії виріс у 6 разів. Іншими словами: десять років югославські робітники подвоювали виробництво. У перші роки запровадження самоврядування у суспільному секторі працювало 600 тис. осіб, на середину 80-х років – понад 5,7 млн. осіб. Доход на душу населення на початку 50-х років становив 100 доларів, а через 30 років – у 20 разів більший [4, с. 58].

Югославія, завдяки запровадженню основ самоуправління, при якому функціонували елементи ринкової економіки і приватна власність, упродовж короткого терміну змогла перетворитись з відсталої аграрної на середньо розвинуту індустріальну країну європейського рівня. Саме завдяки цим показникам на початок 80-х років ХХ ст. цінності самоуправління залишалися єдиною альтернативою розвитку країни, яка продовжувала декларувати побудову справедливого та демократичного суспільства. Практично не піддавалось критиці жодне положення, на якому базувалося самоуправління югославського суспільства. Керівництво країни вбачало проблему лише в тому, що не всі країни позитивно сприймали поєд-

нання двох категорій – соціалізм і самоуправління. Це був показовий фактор для громадян СФРЮ при появі будь-якої зовнішньої критики. Але також був і внутрішній чинник, якого дійсно побоювалися керівні верстви Югославії. А це питання розподілу результатів праці трудових колективів. З одного боку, владі всіх рівнів треба було демонструвати дії, спрямовані на боротьбу з незаконним привласненням державою чи технократією засобів та результатів праці, з іншого, – не обділити себе.

Слід віддати належне професійності управлінському (державному та партійному) персоналу Югославії, яке зуміло для себе виокремити слабкі місця самоуправління і скористатися ними на свою користь. У період запровадження принципів самоуправління більшість робітників підприємств були вчорашніми неписьменними селянами чи робітниками з низьким рівнем освіти. Їм було важко зрозуміти всі нюанси технологічного процесу на великому підприємстві чи вникнути у його фінансовий стан. Через те вони, як правило, одразу приймали все, що пропонувало керівництво [9, с.1-2]. Таким чином, робітники не могли використати всю повноту влади, передбаченої принципом самоуправління. Реальні важелі контролю знаходились у руках керівництва, яке часто зближувалося з місцевими партійними осередками або й цілком складалося з їхніх висуванців.

Попри те, що багато базових ідей югославського суспільства функціонувало не повноцінно, а комуністи продовжували контролювати найважливіші посади, усі ці експерименти привернули увагу та симпатії громадськості. Упродовж наступних років югославська система керівництва демонструвала набагато більшу гнучкість та лібералізм, ніж державні системи інших соціалістичних країн. Достатньо високий рівень свободи та плюралізм думок об'єктивно сприяв появі критичних праць югославських політиків та науковців, які піддавали критиці ті чи інші прорахунки вищого югославського керівництва. Слід наголосити, що перші зауваження, зроблені соратником Тіто М.Джіласом ще у 1956 р. у своїй книзі «Новий клас» [12, с.484] були взяті до уваги офіційними ідеологами країни при розробці тексту Програми СКЮ (Союз комуністів Югославії). Але далі ідеологічного рівня справа не пішла.

Для подолати зародження «нездорових» тенденцій у соціалістичній системі, у Програмі партії детально обґрунтовувалось питання про перехід функцій розподілу від держави до безпосереднього виробника [11, с. 63]. Також широко пропагувалася теза щодо руху югославського суспільства до соціальної однорідності – своєрідного безкласового суспільства. Окремі югославські вчені у своїх працях на початку 70-х років доводили думку про безкласовість їхнього суспільства, яке складається із верств, яким не притаманні антагоністичні риси класів [3, с. 135–136]. Так, М.Поповіч вважав, що на 60-і роки в Югославії сформувалося чотири соціальні верстви: функціонерів (політичних, державних і господарських керівників); інтелігенції (спеціалісти в усіх сферах зі спеціальною середньою та вищою освітою); виробники; дрібні власники.

Проте реалії життя доводили класовий характер югославського суспільства, в якому домінуюча роль в ідеології, керівництві та розподілі результатів праці належала людям, які не займалися фізичною працею та підпадали під категорію управлінців. Цей «середній клас» виокремився ще у 50-і роки ХХ ст. Як уже зазначалось, М.Джілас цю групу людей називає «новим класом» і відносить до них як державних чиновників, так і партійних лідерів, серед яких свого часу був і сам секретар Виконавчого бюро ЦК СКЮ на початку 50-х років. Піддаючи критиці побут управлінців, М.Джілас стверджує, що вони не відрізнялися від своїх колег з інших соціалістичних країн. Перебуваючи на державних посадах, колишні югославські революціонери щиро винагородили себе за колишні заслуги. Вони жили значно краще, ніж пересічний громадянин: мешкали у зручних будинках, купували продукти у спеціалізованих магазинах, відпочивали на окремих курортах [2].

Коли у 50-і роки за ці висновки М.Джілас зазнав гонінь (був виключений з партії, відсидів кілька років у в'язниці), то у 70-і роки аналогічні висловлювання югославських науковців та журналістів змусили владу реагувати, і реагувати у зовсім іншому стилі. Зелене світло для всезагальної дискусії з проблеми дала перша особа країни Й.Тіто. У вересні 1972 р. керівник СФРЮ закликав громадськість країни покласти кінець розшаруванню суспільства

на бідних і багатих [12, с.486]. З цього часу названа проблема не сходила зі шпальт югославської періодики та домінувала у дослідженнях науковців [13, с.20].

Наприкінці 70-х років вище державне керівництво починає звертати увагу на ще одну проблему в управлінській системі країни – формування бюрократичної ієрархії. Першим думку з цього приводу висловив президент держави Й.Тіто на VIII з'їзді Союзу профспілок Югославії 21 грудня 1978 р. Він наголосив на необхідності подальшого розвитку колективної роботи в усіх формах самоуправління. А щоб не допустити створення ієрархічних систем, зловживань повноваженнями та проявів «нездорових» лідерських здібностей, Й.Тіто запропонував вибирати керівників підприємств та державних чиновників лише на один рік [8, с.45-70; 22, с.14; 1, с.1]. Як з'ясувалося згодом, пропозиція глави держави принесла чималу шкоду. Рекомендація президента відразу була взята до уваги. У державних інституціях та на великих підприємствах розпочалися так звані броунівські рухи щорічного переміщення та перетасування одних і тих самих осіб з кабінету в кабінет. Таким чином, ієрархічна проблема управлінців не лише не зрушила з місця, а ще більше укорінилася і набула стійкого імунітету.

Попри це у середовищі югославських дослідників та політиків, як мінімум до 80-х років, ще не було розуміння того, що такі суспільні процеси негативно впливали на авторитет керівництва всіх рівнів, а відтак і на стан управлінської системи загалом.

На фоні всіх негараздів югославського суспільства на початку 80-х років широка громадськість ще готова була розуміти та підтримувати уряд у реформістських починаннях. Про це яскраво засвідчує соціологічне дослідження авторитетного белградського щотижневика «НИН», який провів опитування суспільної думки з приводу діяльності уряду. Згідно з проведеним рейтингом, 36% респондентів повністю виправдовувала діяльність уряду, 46% – частково і лише 15% були розчаровані. Ще більш позитивні відгуки отримала діяльність голови уряду Мілки Планініц. Тому можна відзначити, що перебування вперше на такій високій державній посаді в Югославії жінки лише додало авторитету і поваги до цього керівника. Повністю задоволені роботою М.Планініц було 50%, частково – 29% і розчаровані – 21% опитаних [16, с.3–4].

Соціальний протест проти погіршення становища трудових мас адресувався керівникам держави та областей лише на середину 80-х років, а апогею досяг у 1988–1989 рр. Громадськість до цього часу ще не могла збагнути, що глибинні причини кризи, в яку з 70-х років втягувалася Югославія, приховуються у діяльності вищих політичних та ідеологічних верств управлінців. Під впливом розпочатих на початку 70-х років дискусій серед трудящих мас почало формуватися невдоволення щодо «винуватців», якими вважалися найближчі представники управлінської вертикалі – директори підприємств [7, с.14–15]. У ці роки преса розпочала кампанію, спрямовану проти директорів як найбільших узурпаторів прав безпосередніх виробників. Наслідки такої політики досить швидко дали негативні результати. Не завжди оправдана критика за два-три роки не тільки підірвала авторитет керівників підприємств, а й породила дефіцит досвідчених спеціалістів, які почали уникати керівних посад на підприємствах. Зрозуміло, що ця обставина насамперед вплинула на ефективність народного господарства.

Таким чином, інтереси економіки вимагали розпочати «реабілітацію» посади директора. Це відчували югославські політики, журналісти й науковці. Один із провідних політичних керівників Сербії І.Стамболіч написав на цю тему монографію, в якій стверджував, що ярлик технократів зводив нанівець ділову ініціативу керівників підприємств, невинувато руйнував їх авторитет. Піддаючи критиці такі висловлювання, дослідник звертає увагу на те, що більшість керівників віддано та відповідально виконували свої посадові обов'язки [15, с.92].

У найавторитетніших югославських газетах та журналах на початку 80-х років з'явилися статті, в яких йшлося про історію кар'єрного росту керівників, які у далекі 50-і роки розпочинали з простих робітників, паралельно навчалися, а за хороші результати роботи та повагу колег обирались до робітничих рад [5, с.14–15]. Це не були вигадані історії. Вони базувалися на реальних біографічних фактах. Завдяки таким публікаціям вдалося частково відновити повагу до керівників підприємств. Багато уваги журналісти приділяли особистим

якостям директорів, їхньому вмінню спілкуватися з трудовим колективом, а також соціальним проблемам і шляхам їх вирішення.

Критика, а згодом реабілітація керівників нижчих управлінських ланок влади мала позитивні наслідки. З одного боку, розбудила пильність трудових колективів, з іншого, стримувала управлінців від масового зловживання своїми повноваженнями. Увагу з боку народу все частіше почали відчувати й найвищі державні посадовці, особливо після смерті Б.Тіто (травень 1980 р.).

Хоча протистояння та кризи мали місце й у часи його керівництва, проте усі огріхи югославської системи нейтралізувалися владою та авторитетом Б.Тіто, який у критичній ситуації, не вагаючись, вдавався до рішучих дій. Він насправді був вмилім лідером. Про югославського президента колишній британський посол у Белграді писав: «Однією з його найсильніших сторін був прагматизм. Він ніколи б не став намагатися втілювати свої уявлення про ідеальну політичну систему за умов, в яких вона б не змогла працювати» [14, с. 3].

Разом із суспільно-економічними негараздами на початку 70-х років перед соратниками президента постала також проблема пошуку наступника Тіто, якому на той час виповнилося 80 років. З огляду на лідерські здібності, Тіто важко було підібрати подібну за харизмою кандидатуру. Ще раніше увагу до цього питання проявила іноземна західна преса. Навіть Тіто довелось реагувати на їхні прогнози. В інтерв'ю редактору «Санді Таймс» він сказав: «...помиляються ті коментатори на Заході, які пишуть, гадають, хто буде моїм наступником. У нашій соціалістичній системі нема династій... Тому жодного спадкоємця я вибрати не буду» [12, с.503]. Звичайно, це не означало, що Тіто не дбав про наступництво. Заяви та роздуми президента давали зрозуміти, що це буде не одна особа. Вочевидь серед своїх соратників Тіто не бачив достойної кандидатури, або боявся узурпації влади та встановлення в країні жорсткої диктатури. Тому він ініціює конституційну реформу.

Вперше ідея ліквідації посади президента й запровадження колективного органу управління – Президії СФРЮ – була висловлена югославським лідером у вересні 1970 р. Законом 1971 р. запроваджувався «колективний президент» із 23 осіб, але вже Конституцією 1974 р. президентська рада скоротилась до дев'яти осіб – по одному від кожної республіки (шість республік) автономних країв (два краї) і Тіто (було надано титул довічного президента) [18, с.2]. Після смерті Тіто країною почала управляти Президія за принципом ротації, коли по черзі щороку переходило головування від одного члена Президії до іншого. Така організована передача влади заспокоїла тих, хто переживав за майбутнє країни після відходу з політичної арени, на нашу думку, найбільш вольового та успішного політика з-поміж усіх східноєвропейських соціалістичних країн.

Проте реформа влади на початку 80-х років не змогли призупинити кризові явища югославського суспільства. Керівники держави та її ідеологи вирішили звернутися за допомогою до науковців. На допомогу владі прийшли всі можливі інтелектуальні резерви Югославії. Створювалися спеціальні комісії з вчених, приймалися пропозиції фахівців та експертів з питань реформування всіх напрямів суспільно-економічного розвитку СФРЮ [12, с.504]. Федеральний уряд вже не міг самостійно у політичному та економічному вимірі пропонувати свої рішення. З одного боку, він демонстрував демократичні принципи управління федерацією, з іншого, – намагався зняти з себе відповідальність за назрілі проблеми.

Загалом, попри всі зазначені слабкості, влада югославської федерації змогла упродовж 50–80-х років ХХ ст. збудувати свою, неподібну до інших соціалістичних країн, політичну систему. Тому, Югославія утримувала достатній рівень громадянської свободи та забезпечувала широкий вибір товарів споживання у порівнянні з іншими комуністичними державами. Країна спокійно без загального безладдя, без розщеплення верхівки влади, пережила смерть Тіто. Ці тенденції затушовували кризу управління достатньо тривалий час.

Але вже у 50-і роки ХХ ст. із запровадженням самоуправління в Югославії були закладені хибні принципи формування керівництва, які (принципи) укорінювались на всіх рівнях. Вони породжувались економічними законами самоуправління. Суспільна власність, як його основа, сприяла несправедливому розподілу результатів праці. А це призводило до майнового розшарування суспільства. Державні службовці та керівники підприємств

сформували найбагатший клас управлінців, які жили у 20–30 разів краще за інших громадян країни. Економічне домінування «нового класу» забезпечило їм і політичну владу, яку вони використовували насамперед для захисту своїх інтересів.

Поки у країні йшло нарощування економічного потенціалу, зростав добробут населення, ніхто не висловлював претензій до управлінців. Кризові явища, що стартували на початку 70-х років ХХ ст., посилили пильність трудящих до свого керівництва. Народний гнів помилково був спрямований лише на найближчих представників влади – директорів підприємств. Державна верхівка до середини 80-х років користувалась суспільної підтримкою. Тридцятип'ятирічне президентство Тіто забезпечило вищій владі довіру народу, яка втрималася ще на п'ять–сім років і після його смерті. Але наприкінці 80-х років діяльність керівництва Югославії була фактично паралізована. Воно не могло запропонувати суспільству схеми виходу із складних кризових ситуацій.

Література

1. Danas. Zagreb. 1982. – № 42. – G. 1.
2. Popovic M. Problemi drustvene strukture. Uvodu sociologije. – Beograd, 1974.
3. Programa Saveza komunista Jugoslavije. – Beograd. 1973.
4. Rusinow, Dennison. Tre Ygoslav Experiment 1943-1974. – Berkeley: University of California Press, 1977.
5. Stambolic I. Direktor u samoupravljanju. – Beograd, 1978.
6. Suvar S. Samoupraljanje I alternatervative. – Zagreb, 1976.
7. Баец М. Перед судом общественности //Югославия. – Белград, – 1983. – № 206.
8. Билич М. Средний класс и самоуправление //Социальная мысль и практика. – Белград. – 1976. – № 5.
9. Глубокие корни // Югославские профсоюзы. – Белград. – 1980. – № 127. – Июль–август.
10. Джилас М. Лицо тоталитаризма. – Белград, 1980.
11. Джилас М. Новый класс. – Белград, 1957.
12. Єлавич Б. Історія Балкан. ХХ століття. – К., 2004. – Т II.
13. Идейно-политическое наступление Союза коммунистов Югославии. Выступление товарищей Тито, Карделя и Даланца. – Белград, 1972.
14. Из времени тачек и лопаток //Югославские новости. – Белград, 1980. – № 3-4.
15. Кузнецовский В.Д. Эволюция югославской концепции социализма. – М., 1990.
16. Мирон Потрич – новый президент совета СПЮ на однолетний период //Югославские профсоюзы. – Белград. – 1980. – № 127.
17. Митрович М. Перманентное реформирование //Югославия. – 1988. – № 3-4.
18. Наиболее демократическое решение //Югославские новости. – Белград. – 1984. – № 3-4.
19. Ротшильд Д., Уінфілд М.Н. Повернення до різноманітності: політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни. – К., 2004.
20. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. – К., 2003.
21. Тоталитаризм в Европе ХХ века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. – М., 1996.
22. Шувар С. Союз коммунистов Югославии и социалистическое самоуправление //Рабочий класс и современный мир. – М., 1988.

Саган Г.В. Кризис управления в Югославии: генезис и следствия. *В статье освещаются проблемы управления страной, недостатки построения правительственных вертикалей, которые стали одной из важных причин распада Югославской федерации. Исследования охватывает период после Второй мировой войны.*

Ключевые слова: кризис управления, управленческие вертикали, рабочая верхушка, югославское общество, реформа, кризисные ситуации.

G.V. Sagan. Crisis of Yugoslavian Government: Genesis and Consequences. *The article is dedicated to the issues of the management of the state, its drawbacks. The research covers the period after the II World War, which caused the disintegration of Yugoslavia Federation.*

Key words: crisis of management, government, reform, disintegration.

УДК [94(477):323.14]"18"

Синявська Л.І.,

канд. істор. наук, ст. викладач кафедри історії України
Черкаського державного університету

Проблема русифікації у другій половині XIX ст. у працях радянських дослідників

У статті на основі аналізу наукових робіт радянських дослідників визначено стан вивчення ними проблеми русифікації другої половини XIX ст.

Ключові слова: русифікація, українська нація, економічний розвиток, індустріалізація, національний рух, націоналізм, колонізація, російський шовінізм.

Проблема русифікації в історії України привертала увагу багатьох дослідників, які в основному констатували факт її наявності, не аналізуючи причин її появи та наслідків, до яких вона призвела. У сучасний період проблема русифікації взагалі і стосунків України з Росією зокрема набула нового змісту. Йдеться про непоодинокі факти втручання російських урядовців у внутрішні справи України. Економічна залежність України від російських енергоносіїв та економічні зв'язки значної частини вітчизняних підприємств із російською сировиною чи ринками збуту робить цю проблему досить серйозною. Найвищим періодом розквіту русифікації виявилась друга половина XIX ст., коли для багатьох російських урядовців під питанням було саме існування української нації, саме тоді були зроблені офіційні спроби заборонити користуватися українською мовою. Аналіз заходів царату, спрямованих на русифікацію України, дає змогу оцінити окремі дії сучасного російського уряду, пов'язані з цією проблемою.

Радянські історики торкалися в основному економічних аспектів русифікаторської політики в Україні. Розглядаючи проблеми економічного розвитку Російської імперії у другій половині XIX ст., вони нерідко згадували про те, як прагнення проведення індустріалізації з боку російського уряду впливало на розвиток українського національного руху. У своїх наукових працях вони також досліджували робітничий революційний рух в Україні, що дає можливість ознайомитися з даними про кількісний склад російських та українських робітників у різних економічних центрах на українських землях, про ставлення російських робітників до українських національних прагнень тощо. Щодо розгляду національного українського питання у цей період, то загалом радянські історики трактують його з огляду на формаційний підхід до розвитку суспільства, коли кожне суспільство проходить через шість етапів: рабовласництво, феодалізм, буржуазний капіталізм, імперіалізм, соціалізм та комунізм. Часові рамки цих етапів залежать від специфічної природи даного суспільства, але у класичному радянсько-марксистському розумінні кожне суспільство має пройти крізь кожну з цих прогресивних фаз людського розвитку. Націоналізм, існування націй, як історичні явища, стають можливими тільки після розкладу феодалізму та появи капіталізму, тобто в період, коли виникають нові економічні відносини і зміни в способах виробництва, особливо на капіталістичній стадії. Наявність етапів суспільного розвитку трактувалася як даність для тих націй, які на момент створення марксистського вчення існували у складі національних держав або займали у складі багатонаціональних державних утворень панівне становище. Всі інші нації і народи відсувалися автоматично на задній план й повинні були повторювати шлях економічно розвинутих націй і країн. Виходячи з таких ідеологічних передумов, марксистські історики трактували національне відродження як потенційно прогресивне явище, яке мало зруйнувати залишки феодального ладу. Однак із закінченням імперіалістичної фази розвитку націоналізм стає «контрреволюційним». Оскільки метою людства вважалося

безкласове суспільство, а не окремі нації, то проблеми національного відродження українства згадувалися тільки побіжно в марксистських історіях окремих націй.

Радянська історіографія розглядала період другої половини XIX ст. як час, коли формувалася українська нація, виходячи з того, що саме тоді в Україні утвердилися капіталістичні відносини. Такий підхід фактично відкидав майже двохсотрічну боротьбу українців з часів Богдана Хмельницького за свої національні інтереси. Радянські дослідники, критикуючи русифікацію, одночасно наголошували, що вона призвела до прибуття на територію України великої кількості російських робітників, що були більш схильними до революційних виступів, ніж українці. А, отже, з точки зору втілення у життя революційної політики більшовиків таке явище розглядалося як прогресивне. А оскільки радянські урядовці проводили щодо українців таку саму політику русифікації, поєднану із російським шовінізмом, то попри численні зауваження на адресу царського уряду, у їх працях ця тема окремо не аналізувалася. Загалом у працях радянських аналітиків проблема русифікації окремо не досліджувалася. Прагнення до національної незалежності автоматично було оголошено українським буржуазним націоналізмом. Під це визначення підпадали і спроби дослідження української історії, культури, традицій та ментальності. Праці українських істориків, які не поділяли більшовицьких поглядів, оголошувалися буржуазно-націоналістичними, і вони були заборонені для широкого кола дослідників.

Радянську історіографію процесу русифікації України можна поділити на кілька періодів: 1917–1929 рр., коли радянська влада тільки-но утвердилася на території України і навіть намагалася втілити в життя політику «коренізації»; 1929–1953 рр. – період, коли завдяки керівництву Сталіна будь-які дослідження української історії мали повністю відповідати ідеям та настановам «Короткого курсу історії ВКП(б)», а будь-які відхилення відразу ж оголошувалися «буржуазним націоналізмом», 1954–1964 рр. – період «хрущовської відлиги», під час якого радянські дослідники акцентували увагу на проблемі русифікації, але не пов'язували її із сучасною їм радянською дійсністю, 1965–1991 рр., коли у публікаціях радянських істориків практично не виокремлювалася проблема русифікації як аспект досліджень, коли лише констатувався факт її наявності за часів існування Російської імперії, але загалом наголошувалося на позитивних зрушеннях для України від її входження до складу цієї держави. Практично всі радянські історики окреслювали Київську Русь як «колиску трьох братніх народів», але ніхто з них, навіть говорячи про русифікацію, не порушив питання, чому саме російський уряд її проводив. Це вважалося зрозумілим і звичним, адже українізація російського народу, як можлива альтернатива, не припускалася. Історія створення української державності не була простою. Після поневолення російськими «братами» вони з позиції сильного намагалися зробити якомога більше для повного економічного і політичного приєднання українських земель. Політика русифікації була і залишається інструментом для досягнення цієї мети. Ворогам на певний час вдавалося знищити політичну чи економічну незалежність України, навіть принизити культурні надбання українського народу, але нікому досі не вдавалося знищити самобутньої української культури, на що власне й була розрахована насамперед політика русифікації. Радянська ж історіографія, вказуючи на наявність русифікаторської політики за часів існування російської імперії, у той же час наголошувала на вищості російського робітничого класу, на його «революційних» перевагах над дещо більш поміркованими українцями [1; 2; 5, с. 65].

Радянська історіографія 1920-х років багато в чому ще зберігала надбання старої школи, які робили історичні дослідження досить об'єктивними і толерантними. Частина радянських дослідників того часу досить об'єктивно висвітлювала події, пов'язані із утисками книгодрукування в Україні у досліджуваний період. Однак кількість таких праць відносно невелика [3; 4; 5; 6, с. 81-96; 7].

По завершенні Другої світової війни радянські історики стали більш детально вивчати український національний рух другої половини XIX ст. Можливо поштовхом для цього стала тривала запекла боротьба проти УПА та необхідність налагодження ідеологічного опору спробам українських націоналістів згуртувати українців навколо ідеї створення незалежної держави. Звісно, слід мати на увазі, що панування комуністичної ідеології не

давало можливість для всебічного висвітлення певних історичних подій чи процесів, діяльності видатних особистостей українського національного руху. Але не варто відкидати створеного у ті часи доробку радянських істориків. Аналізу періодичної преси XIX ст. присвячені ґрунтовні праці О.Дея, В.Дмитрука [8; 9].

У 70–80-і роки XX ст. в радянській історіографії з'явилося кілька наукових розвідок, присвячених проблемам розвитку видавничої справи, а також науки і просвітництва в Україні [10; 11; 12]. Аналіз розвитку друкарського мистецтва міститься у колективній праці О.Дея, Я.Ісаевича, Г.Коляди, матеріали якої яскраво ілюструють ставлення до книгодрукування українською мовою в Україні у другій половині XIX ст. [13]. Монографія історика В.М.Матяха присвячується аналізу діяльності журналу «Киевская старина», в якому публікувалися статті про різні події української історії, виступаючи проти офіційної російської історіографії [14, с. 142–150].

У статті історика Я.Бойко розглядається процес активної землеробської колонізації Південної України у 60–80-х роках XIX ст. Тут визначається ступінь участі основних районів та губерній у заселенні краю, розкриваються причини колонізації, аналізується хід переселень, вперше в радянській історіографії наводяться докладні статистичні дані про кількість офіційних та самовільних переселенців, які осіли на територіях південноукраїнських губерній [15, с. 93–101].

Радянські історики акцентують увагу на проблемах, пов'язаних із русифікацією.

Починаючи з 1990-х років з'явилося кілька праць, автори яких з нових позицій прагнуть переосмислити події минулого. Комплексне дослідження Г.Касьянова присвячене вивченню та осмисленню значення діяльності інтелігенції для розвитку української нації, визначенню її місця та ролі в українському національному русі на рубежі XIX–XX ст. [16].

Дослідник М.Я.Варшавчик, аналізуючи стан Росії у другій половині XIX ст., дійшов висновку, що процес консолідації власне російської буржуазії проходив досить повільно, що позначилося на складі учасників ліберального руху, який у цьому відношенні аж до кінця XIX ст. був більше дворянським, ніж буржуазним. Більшою радикальністю відзначалася буржуазія «пригнічених націй». Науковець правильно, як, на нашу думку, відзначав, що у національних районах Росії розмежування ліберального і демократичного суспільних напрямів не було таким різким, як у російських губерніях. Виникали національні рухи і організації, в яких поряд із помірковано-ліберальними існували й демократичні елементи («громадівський рух» в Україні) [17, с.83–89; 18, с.124–135]. Підтримуючи думку М.Я.Варшавчика, слід наголосити, що причиною консолідації представників різних ідеологічних напрямів буржуазії було прагнення захистити свої власні національні інтереси від російського шовінізму. З іншого боку, українська буржуазія чи ліберально-демократичне дворянство не змогли об'єднати свої зусилля у цій боротьбі із українськими селянами через величезні станові суперечності, що існували у той час. Соціально-економічні причини розбіжностей інтересів різних соціальних груп в Україні стають предметом наукових доробків істориків, які вивчали розвиток економіки України у досліджуваний період.

Досліджуючи зміни у економічному розвитку України, П.Л.Варгатюк наголошував на політичній та економічній слабкості української буржуазії у порівнянні із російською. Наголошуючи на класових, а не національних прагненнях української буржуазії, дослідник пояснював успіхи політики русифікації тим, що внаслідок корінних класових інтересів вона завжди була єдиною із царизмом, російськими поміщиками і капіталістами. Із загостренням класових суперечностей, боячись втратити свою власність, українська буржуазія, як і російська, йшла на все більш міцний союз із царизмом, шукала у нього підтримки та захисту в боротьбі проти трудящих України, особливо проти пролетаріату. Селянство ж внаслідок розвитку капіталізму було позбавлене єдиного класового майбутнього. Розвиток капіталізму у другій половині XIX ст. начебто призвів до формування української нації, яка поєднувала у собі два класових інтереси, два світогляди, дві культури [19, с.17–18].

Констатуючи наявність розбіжностей у прагненнях поміщиків та селян, промисловців та робітників, загалом радянські вчені спрощено трактували соціальну стратифікацію в Україні, відкидаючи саму її теорію. Адже як серед буржуазії чи поміщиків, так і серед

селянства та робітників були люди, які ставилися позитивно чи негативно до українських національних прагнень. Не варто, виходячи з класових позицій, розглядати поміщицьку, селянську чи робітничу масу як єдине ціле. Проголошення пролетаріату передовим класом в Україні, де робітники в основному були росіянами, означало виправдання процесу русифікації. Відведення селянству другорядної ролі у порівнянні із робітниками відсувало на другий план факт збереження українськими селянами, на відміну від міщан, своєї національної культури та звичаїв. Возвеличуючи поширення марксизму на позиціях інтернаціоналізму, радянські дослідники відкидали національні прагнення національностей, які населяли Російську імперію. Вони наголошували, що марксистки України з самого початку діяли у єдиних рядах всеросійського марксистського руху, брали активну участь в утвердженні нового послідовно революційного напрямку у визвольному русі в Росії. Автоматично національно-визвольні рухи в Російській імперії заважали загальноросійському робітничому рухові забезпечити панування більшовиків у країні.

Проблеми класової боротьби наприкінці XIX ст. в Україні були і залишаються предметом вивчення багатьох поколінь істориків. Однією з перших спроб у радянській українській історіографії висвітлити цілісну картину діяльності народовольського підпілля є монографія А.М. Катренка [20]. У ній простежується процес виникнення у другій половині 1879 р. народовольських організацій у кількох містах України та їх пропагандистська робота із позицій загальноросійського народницького руху. Багатий фактичний матеріал дає змогу авторові аргументувати висновок про досить значну роботу народовольців серед пролетарів України. Водночас він відзначає менш активну діяльність «Народної волі» на селі. Об'єктом народовольської пропаганди більшою мірою ставали селяни, що тимчасово приходили до міста на заробітки.

Проблеми русифікації торкалися у своїх працях дослідники, які вивчали життя та діяльність видатних українських діячів кінця XIX ст. [21, с. 126–127; 22, с. 82–89; 23, с. 70–73; 24, с. 64–76; 25, с. 85–91; 26, с. 73–92; 27, с. 60–70; 28, с. 15–18; 29, с. 3–15; 30, с. 3–11; 31, с. 101–107; 32; 33, с. 2–9; 34, с. 7–14]. Проте у цих публікаціях лише згадується про факти переслідування представників української інтелігенції з боку царського уряду, але не аналізуються причини та наслідки русифікації як планомірної політики. Так, Р.П.Іванова називала основною метою публікаційних виступів Костомарова у журналі «Вестник Европы» прагнення довести царському уряду, що існування української культури, системи освіти українською мовою не зашкодить розвитку російської культури, а, навпаки, наблизить два слов'янських народи, які мають загальну історичну долю [35, с. 48].

На початку 1990-х років у радянській історіографії побутують думки щодо переоцінки творчості українських істориків другої половини XIX ст. На рубежі цих років особливий популярності не лише для фахівців, а й для широкого кола читачів набули як постаті самих учених-істориків, так і предмет їхньої творчості – наукова спадщина. Тоді були перевидані твори М.Грушевського, М.Костомарова, Д.Яворницького, М.Драгоманова та інших найвизначніших істориків минулого, які тривалий час ігнорувалися офіційною радянською наукою. Оцінюючи працю М.Костомарова «Мазепинці», надруковану в «Українському історичному журналі», київський історик Ю.А.Пінчук зазначав, що у ній на перший план виступає не тема зради Мазепи, а тема української еміграції тих часів, тема людської долі [36, с. 130]. Отже, стає помітним поступовий відхід від однозначної оцінки творчості М.Костомарова. Співробітництво М.Костомарова із різними російськими журналами стало предметом дослідження кіровоградського історика О.І.Кияна, який аналізував творчість видатного українського історика, його прагнення надати можливість широкому колу читачів ознайомитися з подіями історії України, а також протидію царської цензури подібним намірам М.Костомарова. О.І.Киян засуджував те, що російські цензори намагалися не допустити публікацій, що, на їхню думку, прославляли українофільський рух, з невідгідних для самодержавства позицій оцінювали діяльність колишніх російських царів. У статті розповідається про обставини публікації окремих творів М.Костомарова у журналах, про його непрості відносини з видавництвами та критиками [37, с. 63–73]. Це дає можливість ознайомитися з деякими прийомами російської цензури по боротьбі з українським

національним рухом, а також дозволяє визначити роль М.Костомарова у перетворенні преси на могутній засіб розповсюдження його історичних ідей та уявлень. У своїй іншій праці О.І.Киян відзначав, що важливим вкладом М.Драгоманова у боротьбу проти шовіністичних «великоросійських» настроїв російської інтелігенції була його співпраця із журналом «Вестник Европы», адже вперше в Росії із сторінок одного з найбільш впливових легальних журналів до свідомості громадськості була донесена думка про важливість розв'язання національної проблеми [38; 39]. Цю обставину був змушений визнати навіть один із ідеологів російського лібералізму П.Б.Струве, який наголосив, що М.Драгоманов перший блискуче й докладно роз'яснив російському суспільству зміст і значення конституційного ладу, особливо прав та принципів самоуправління [39, с.59].

Київський історик Н.А. Шип наголошувала, що М. Драгоманов зробив вагомий внесок у розвиток теорії з національного питання хоча б вже через те, що він виступав за розширення прав особистості, свободу друку, зборів, товариств, вважаючи їх передумовою вирішення національних проблем. М.Драгоманов мав самостійний погляд на національно-політичні і культурницькі проблеми, що їх поставила історія перед українським народом. Його точка зору зводилася, на думку Н.А.Шипа, до єдності національно-культурного і національно-політичного аспектів українського руху, хоча у такому непростому питанні, як відокремлення України від Росії, він не був переконаним і послідовним через відсутність реальної основи для його здійснення. Шлях до емансипації українського народу він вбачав у піднесенні почуття його власної гідності, культурних заходах і поступовій радикалізації політичної боротьби мас [40, с.29]. Вивчення проблеми загострення культурно-національного питання в Україні у XIX ст. привело Н.А.Шип до висновку, що самодержавство у своїй національній політиці керувалося загальним принципом багатонаціональних держав – встановлення матеріальної і духовної зверхності панівної нації. Ідеї пан русизму, на її думку, в державній політиці почали визрівати ще за часів Катерини II – німкеня за походженням, яка за будь-яку ціну хотіла стати справжньою росіяночку. Н.А.Шип, на нашу думку, слушно зауважувала, що загострення національної проблеми у другій половині XIX ст. пов'язане із об'єктивними та суб'єктивними аспектами. Перші полягають у соціально-економічних процесах, що на етапі розвитку капіталістичних відносин призводили до утворення націй і незалежних держав; другі – у заборонних заходах самодержавства, яке таким чином намагалося стримати цей об'єктивний процес. Суперечності, які при цьому виявлялися, зумовлювалися проведенням такої політики, яка позбавляла можливості розв'язувати національне питання в Україні на державному рівні [40, с. 25-33].

Одним із провідних дослідників періоду залишається В.Г.Сарбей, праці якого присвячувалися проблемам національного руху другої половини XIX ст. [41, с. 99–103; 42, с. 60–70; 43, с. 3–16]. Він, зокрема, докладно проаналізував основні віхи становлення визвольного руху. У той самий час важко погодитися із висновками автора, що український визвольний рух пройшов період становлення саме у другій половині XIX ст., коли почала формуватися за умов капіталістичних виробничих відносин українська нація, а також із твердженням, що «...утодовський, полохливий, поміркований, пристосовницький буржуазний лібералізм не був рушієм суспільно-політичного прогресу, бо не ставив своєю метою боротьбу за здійснення корінних суспільно-економічних та політичних перетворень» [43, с. 16]. Під такими перетвореннями автор розумів насамперед зміну суспільно-економічної формації з капіталістичної на соціалістичну шляхом насильницьких дій. Подібне твердження наведено у автора поряд із висловом, що тодішня демократична інтелігенція України з різних нагальних проблем визвольної боротьби проти політичного режиму Російської імперії більшою чи меншою мірою виявила себе гідною об'єктивно визначеної їй історією місії – бути провідником прогресивних сил нації [43, с. 16]. Подібне визначення критерію ліберальності чи демократичності української інтелігенції автоматично відкидає заслуги багатьох мислителів, передусім істориків та етнографів, які сумлінно виконували свої обов'язки, як вони їх розуміли, але з різних причин не ставили собі за мету створення Української національної держави.

З іншого боку, особливо у перші роки незалежності, багато вітчизняних істориків почали повністю відкидати як застарілий творчий доробок дослідників, які працювали за часів існування СРСР. Однак навіть у часи ідеологічного диктату деякі вчені жили і творили не лише в руслі канонів та ідей партійних постанов. Українською історіографією було накопичено значний документальний матеріал, у тому числі й по дореволюційному періоду історії України, написані оригінальні праці з суспільно-політичної проблематики. Незважаючи на ідеологічно зашорені висновки щодо проблеми русифікації, радянські історики опрацювали величезну кількість різного роду матеріалів. Фактичний матеріал їхніх досліджень може бути використаний для подальшого аналізу в наступних працях істориків, оскільки науці притаманний внутрішній потяг до методологічного самовдосконалення. Навіть цензура не могла його заглушити. Інша річ, що саме у цій сфері тоталітарна система дозволяла найменше варіацій, обмежуючи їх рамками. Радянські історики зробили певний внесок у вивчення політичної, соціальної та економічної історії України другої половини XIX ст., і було б щонайменше необачним відкидати їх здобутки. Водночас це не виключає необхідності постійного переосмислення, критичної оцінки їх праць, полеміки з приводу тих чи інших читань.

Однак, на нашу думку, учені багато зробили для створення уявлення про Російський революційний рух як явище, яке очолював саме російський пролетаріат, залишається не дослідженими кілька моментів, пов'язаних із процесом русифікації у другій половині XIX ст. Йдеться про розвиток капіталістичних відносин з неодмінним поглибленням процесу міграції населення та зміни його соціальної структури з точки зору поглиблення процесу русифікації, про створення передумов русифікаційних процесів діяльністю загально-російських революційних політичних сил.

Крім того, варта уваги й діяльність польських революціонерів, які своїми діями намагалися скерувати царат на репресії проти українства. Зіткнення на території України інтересів кількох націй та наслідки такого протистояння ще не були до останнього часу предметом спеціального історичного дослідження.

Література

1. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века.–Киев: Вища школа, 1981.–159 с.
2. Нестеренко О. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце XIX и на начале XX ст.–К.: Вид-во політ. літ-ри УРСР, 1952.–180с.
3. Белінський М., Співачевська Н., Кривецький І. Часописи Поділля.–Вінниця: Віндерждрук, 1927–1928. 207с.
4. Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1823).–К.: Держ. вид-во УАН, 1926.–78с.
5. Єфремов С. В тісних рябцях. Українська книга в 1798–1916рр.–К.: Київдрук, 1926.–30с.
6. Доманицький В. Український видавничий рух в Росії за останні п'ятнадцять літ //Перший український просвітньо-економічний конгрес.–Львів, 1910.–С. 81–96.
7. Козаченко А. Минуле книги на Україні. – Харків: Держ. видав-дї., 1930. – 100 с.
8. Дей О.І. Українська революційно-демократична журналістика. Проблема виникнення і становлення.–К.: Ін-т суспільних наук АН УРСР, 1959.–492с.
9. Дмитрук В. Нарис історії української журналістики XIX ст.–Львів: Львівський ун-т, 1969.–145 с.
10. Дей О.І., Моторнюк І.Л., Нечиталюк М.Ф. Історія української дожовтневої журналістики. – Львів: Вид-во при Львів. ун-ті, 1983. – 511 с.
11. Сарбей В. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію країни //Укр. іст. журн.–1977. – № 12.–С. 99–103.
12. Колесник В. Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872–1931). //Укр. іст. журн.–1989.–№ 9.–С. 50–56.
13. Дей О.І., Ісаевич Я.Д., Коляда Г.І. Книга і друкарство на Україні. – К.: Наук. думка, 1964.–315 с.
14. Матях В.М. Біля витоків «Киевской старины» // Укр. іст. журн.–1992. – № 1. – С. 142–150.
15. Бойко Я.В. Аграрна колонізація Південної України (60–80-і рр. XIX ст.) // Укр. іст. журн.– 1989.– № 10.–С. 93–101.

16. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально–політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
17. Варшавчик М.Я. Особливості політичного розвитку Росії наприкінці XIX ст. //Укр. іст. журн.–1991.– № 7.–С. 83.–89.
18. Варшавчик М.Я. Боротьба за створення марксистської партії. Утворення РСДРП. Виникнення більшовизму (1883–1904 рр.). //Укр. іст. журн.–1988.–№ 6.–С. 124–135.
19. Варгатюк П.Л. Початок робітничого руху і поширення марксизму на Україні (1883–1894 рр.). //Укр. іст. журн.–1989.–№9.–С.15–30.
20. Катренко А.Н. В борьбе за пробуждение народной революции (Из истории рев.–демокр. движения на Украине в 80–х – нач. 90–х годов XIX в.). – Киев: Вища школа, 1988.–136с.
21. Гриневич Л.В. Костомаров – полеміст //Укр. іст. журн.–1992.–№ 5.–С. 126–127.
22. Дудченко Г.М. Кирило–Мефодіївське товариство в публіцистичній та науковій спадщині М.Драгоманова // Укр. іст. журн. – 2003.–№ 3.– С. 82–89.
23. Замлинський В. Микола Костомаров //Історія України в особах: XIX–XX ст. – К.: Україна, 1995. – С. 70–73.
24. Киян О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича //Укр. іст. журн.–1991.–№ 2.–С. 64.–76.
25. Киян О.І. Володимир Антонович. // Історія України в особах: XIX–XX ст.–К.: Україна, 1995.–С. 85–91.
26. Круглашов А.М. Політична етика Михайла Драгоманова //Укр. іст. журн.–2000.–№ 3.–С. 73–92.
27. Сарбей В.Г. До поглядів М.П.Драгоманова на національне питання //Укр. іст. журн.–1991.–№ 9.– С. 60–70.
28. Пінчук Ю. Ідеолог Кирило–Мефодіївського братства //Київська старовина.–1992.–№ 5.–С. 15–18.
29. Пінчук Ю.А. М.І.Костомаров у Києві (1844–1847 рр.) //Укр. іст. журн.–1992.–№ 5.–С. 3–15.
30. Пінчук Ю.А. До оцінки наукової й громадської діяльності М.І.Костомарова //Укр. іст. журн.–1992.– № 3.–С. 3–11.
31. Перегуда Є. Михайло Драгоманов //Історія України в особах: XIX–XX ст. – К.: Україна, 1995. – С. 101–107.
32. Федченко П. Михайло Драгоманов. Життя та творчість. –К.: Дніпро, 1991.–362с.
33. Толочко П. Перший історик України – Руси //Київська старовина.–1992.–№ 2.–С. 2–9.
34. Толочко П. Видатний історик України і Росії //Київська старовина.–1992.–№ 5.–С. 7–14.
35. Іванова Р.П. М.І.Костомаров у суспільно–політичному русі //Укр. іст. журн.–1967.–№ 5.–С. 47–54.
36. Пінчук Ю.А. М.І.Костомаров та його твір «Мазепинці» //Укр. іст. журн.–1990.–№ 8.–С. 130–133.
37. Киян О.І. Співробітництво М.І.Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії //Укр. іст. журн. – 1990. – № 4. – С. 63–73.
38. Киян О.І. М.П.Драгоманов і російський лібералізм //Укр. іст. журн.–1992.–№ 4.–С. 31–39.
39. Довбищенко Я. Михайло Драгоманов. Його життя, наукова, політична та громадська діяльність. – Харків: ПОЮР, 1919. – 78с.
40. Шип Н.А. Культурно–національне питання на Україні у XIX ст. //Укр. іст. журн.–1991.– № 3. – С. 25–33.
41. Сарбей В. Харківське історико–філологічне товариство та його вклад в історіографію країни //Укр. іст. журн.–1977.–№ 12.–С. 99–103.
42. Сарбей В.Г. До поглядів М.П.Драгоманова на національне питання //Укр. іст. журн.–1991.– № 9. – С. 60–70.
43. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. //Укр. іст. журн. – 1991.– № 5. – С. 3–16.

Синявская Л.І. Проблема русификации во второй половине XIX в. в трудах советских исследователей. В статье на основе анализа научных работ советских исследователей определено состояние изучения ими проблемы русификации второй половины XIX в.

Ключевые слова: русификация, украинская нация, экономическое развитие, индустриализация, национальное движение, национализм, колонизация, российский шовинизм.

L.I. Syniavska. The problem of the «russification» in the 2nd part of the XIX century in the works of soviet scientists. The problem of the «russification» in the 2nd part of the XIX century in the works of soviet science sholars is analysed.

Key words: «russification», Ukrainian nation, nationalism, colonisation, russian shovinism.

УДК [94:331.105.44](475)“1983/1988”

Телегуз А.В.,

викладач кафедри етнології
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Підпільна діяльність незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність»: 1983–1988 рр.

У статті висвітлюється маловідома сторінка історії опозиційного руху «Солідарність» у 80-і роки ХХ ст. Розглядаються форми і особливості підпільної боротьби профспілки у роки реакції.

Ключові слова: солідарність, профспілка, підпільна діяльність, реакція, протестні рухи, комуністичний режим, ПОРП.

За радянських часів події у Польщі у 1980-і роки розглядалися вітчизняною і польською історіографією у площині пропаганди та ідеології. Ця проблема мало досліджена і в новітній вітчизняній історіографії, хоча за останні роки українська історична полоністика зробила помітні кроки, спрямовані на дослідження цієї теми. Особливої актуальності набуває питання про напрями, зміст і форми політичної боротьби підпілля проти комуністичного режиму ПНР у 1983 – 1987 рр. Падіння тоталітарних комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи стало прямим наслідком опозиційної діяльності «Солідарності» і вимагає об'єктивного й неупередженого аналізу проблем, пов'язаних з цим історичним явищем.

Зважаючи на те, що проблеми суспільно-політичної історії ПНР 1980–1991 рр., у тому числі й місце і роль «Солідарності» в протестному русі, не були предметом окремого дослідження вітчизняних істориків, наукова література у нашій статті представлена переважно працями польських та європейських авторів, що вийшли друком протягом останніх 17 років. У публікаціях А. Дудека [3], Ф. Фейту [4], Є. Хользера [5], І. Кжемінського [6] на основі великого фактичного матеріалу аналізуються події широкого протестного руху і блискуча політична кар'єра Леха Валенси.

Вагомий внесок у дослідження історії опозиції у часи комуністичного режиму зробив відомий польський вчений К. Лабендз. У монографії «Політична опозиція в Польщі у період воєнного стану» [7] він акцентує увагу на діяльності різних угруповань підпілля, їх інформаційно-пропагандистську спрямованість, і доходить висновку про неможливість комуністичної влади покінчити з її існуванням репресивними методами. У праці «Суперечки навколо програмових концепцій у публікаціях політичної опозиції в 1981 – 1989 рр.» [8], автор на матеріалах підпільних видань висвітлює проблему неоднорідності польського антикомуністичного підпілля, основні ідеї опозиції та їх еволюцію.

Однак узагальнюючих оцінок та висновків щодо цієї проблематики згадані наукові доробки за деякими винятками, не містять. Тому автор цієї статті має на меті з'ясувати особливості організації і діяльності підпільних структур «Солідарності» в період «воєнного стану» (грудень 1981 – липень 1988 р.), охарактеризувати процес загострення кризи комуністичного режиму в Польщі у 1983 – 1988 рр., здійснити аналіз причин, що призвели до політичного діалогу керівництва ПНР і «Солідарності» у 1988 р.

Опозиція, до складу якої, крім «Солідарності», входили й інші рухи, як, наприклад, Конфедерація незалежної Польщі, Клуб самоврядної республіки, основним своїм завданням ставила опір репресіям. Діяла підпільна мережа видавництв і центри розповсюдження кількасот місцевих і загальнодержавних газет і журналів.

Незважаючи на те, що «Солідарність» була оголошена поза законом, вона і надалі існувала завдяки легенді свого керівника Л. Валенси, з якого влада намагалася створити «приватну особу». Моральна підтримка надавалася їй через західну публічну думку, пресу, уряди, і, звичайно, католицькою церквою. Після звільнення в 1982 р. Валенси профспілкою

почали управляти два центри: Тимчасова координаційна комісія (ТКК) і через свого історичного керівника, що викликало характерні для того типу ситуації труднощі в координації дій. Лише через 5 місяців, у квітні 1983 р., Валенса зумів перехитрити агентів Служби безпеки і таємно зустрівся з членами ТКК. 22 січня комісія накреслила програму дій, що, правда, це було швидше тактичним планом ніж політичним проектом, зосереджену навколо чотирьох основних постулатів: продовження бойкоту всіх організацій, які співпрацюють із правлячим режимом; організація страйків та інших форм протестного руху і критика монополії держави в галузі інформації, культури і політичних думок; приготування до загального страйку, без зазначення умов, які могли б залишитися прокламаціями [2, с. 627].

У той час у Польщі з'являється рух проти військової служби під назвою «Свобода і спокій», який почав діяти в Кракові у квітні 1985 р. Військові суди засуджували його діячів до 3,5 року ув'язнення. Гельсінкський комітет констатував, що у 1985 р. відбулося 155 політичних процесів, у результаті яких було засуджено 250 осіб, з яких 139- до зон особливого режиму. Комітет зареєстрував шість суїцидних випадків, жертви яких проводили політичну діяльність [2, с. 642].

Але репресії не придушили підпільної активності, оскільки опозиційні організації поповнювалися новими людьми постійно. І надалі друкувалася і розповсюджувалася велика кількість листівок, інформаційних бюлетенів, брошурок і заборонених книг. Результатом репресивної політики комуністичного режиму в суспільстві почали зростати настрої покірності, розчарування, апатії тощо. Ті, які могли, шукали виходу в еміграції, у Костьолі. Від початку 80-х років ХХ ст. на Захід виїхало 60 тис. осіб, насамперед випускників вищих навчальних закладів та молоді [4, с. 171].

Зважаючи на пом'якшення репресивної діяльності влади щодо опозиції і бажаючи відкритих справ, 29 вересня 1986 р. Л. Валенса створює Тимчасову Раду «Солідарності». До її складу увійшли діячі опозиції і члени ТКК: Борусевич, Буяк, Ліс, Палубіцький і Піньор. Останній діяч підпільної ТКК – Кулерський, перейшов на легальне становище 30 вересня. Але ТКК не була розпущена, таємні структури існували й надалі, а от друкарні і групи розповсюдження легалізували. Також було прийнято рішення, що опозиційна діяльність проводитиметься легально: «Не хочемо конспіруватися», – повторював Валенса [2, с. 646].

Місцеві структури «Солідарності» відбудовувалися швидко. Відновили свою діяльність «тимчасові регіональні комісії», а на підприємствах організуються «установчі комітети». Їх члени складали відповідні документи для реєстрації, аби була можливість легальної діяльності, але вони постійно отримували відмови від органів влади.

Звільнення політичних в'язнів створило добрий клімат для третього душпастирського візиту Івана Павла II до Польщі. 12 січня Папа Римський прийняв генерала В. Ярузельського у Ватикані. На цей раз зустріч відбулася в більш доброзичливій обстановці, ніж у 1983 р. На початку 1987 р. на всій території Польщі тривали приготування до візиту. Натомість Л. Валенса 31 травня ініціював зустріч 62 представників опозиційної інтелектуальної еліти, які підготували і підписали декларацію про право поляків на незалежність, демократію, свободу, правду і верховенство права [7, с. 48].

4 липня 1987 р. за ініціативи Л. Валенси відбулося засідання Тимчасової Ради «Солідарності», яка розглянула нагальні питання можливості перебудови в Польщі. 25 жовтня цього самого року було прийняте рішення про ліквідацію таємного органу профоб'єднання – ТКК, і створено легальну структуру – Всепольську виконавчу комісію (ВВК), до якої увійшли члени Ради і ТКК [2, с. 648]. Разом з тим профспілка продовжувала нелегальну діяльність, зважаючи на загрозу відновлення репресій з боку влади.

Одночасно з проведенням структурних змін у «Солідарності» Л. Валенса починає створювати власну політичну платформу. 7 листопада у Варшаві відбулася зустріч учасників «Звернення 62». У вступному слові Л. Валенса наголошував: «...Ми зібралися в момент, коли у східному блоці, а власне в його центрі, відбувається щось важливе... Власне, з'являється підґрунтя змін; однак чекаємо справ, а не слів» [13, с. 64].

«Солідарність» в особі свого легендарного провідника користувалася на міжнародній арені великою повагою і популярністю. 26 – 29 вересня 1987 р. відбувся офіційний візит до

ПНР віце-президента США Дж. Буша. Взагалі, цей візит Дж. Буша є дуже цікавим, оскільки він виходив за рамки двосторонніх відносин США з країнами соціалістичного табору. По суті, йшлося про перехід Сполучених Штатів Америки до прямого залучення нової Польщі у процес перебудови в Східній Європі в інтересах прискорення переорієнтації цих країн на капіталістичну модель розвитку, звичайно, у завуальованій формі. Крім того, відбулася зустріч Л. Валенсі з Дж. Бушем.

З жовтня 1984 р. почався ренесанс «Солідарності». Цьому значною мірою сприяла ситуація, що виникла після вбивства ксьондза Попелюшко. Хоча у цей рік діюча в підпіллі «Солідарність» втрачала свою динаміку. Затухали масові акції протесту, зменшувалася кількість учасників у вуличних демонстраціях, послаблювався дух спротиву уряду В. Ярузельського, що, звичайно, не означало, що настає кінець польсько-польської війни. Вбивство ксьондза Попелюшко стало причиною зламу в свідомості тих діячів «Солідарності», котрі поступово починали втрачати дух боротьби, розуміючи, що їх діяльність не дає потрібних і очікуваних результатів. Над могилою капелана варшавської «Солідарності» Попелюшко вони знову відчули, що між ними встановилася нова форма духовного зв'язку, яку вже ніхто не зможе розірвати.

До 1988 р. Польща жила при відносній політичній і економічній стагнації, але це тільки на перший погляд. 1984 – 1987 роки були періодом відносної стабілізації. Опозиція поступово втрачала свої позиції у суспільстві, направивши основну активність виключно на створення і розвиток системи незалежних видавництв. Вже у 1984 р. їх кількість досягла 400. Вони видавали величезну кількість журналів і книжок. Влада ставилася до цієї діяльності як форми пом'якшення соціальної напруженості. Амністія всіх політв'язнів у 1986 р. та візит Івана Павла II в 1987 р. вказували на успішне здійснення політики нормалізації. Ніщо не передбачувало кризи. Здавалося, що Польща була приречена на період політичної і економічної стагнації. Влада відчувала себе впевнено, що практично виключало будь-які надії на компроміс з опозицією.

За ці роки Л. Валенсі вдалося консолідувати основні сили «Солідарності», що знаходилися в підпіллі. У цей період у своїх виступах він завжди підкреслював необхідність діалогу влади з суспільством і застосування мирних методів боротьби за демократизацію.

У 1988 р. в країні знову почала проявлятися нова криза. Саме польське суспільство знаходилося у фазі всеохоплюючого трансформаційного процесу. Цей рік був також переломним для ПОРП. Поштовхом до початку переговорів уряду з групою колишніх діячів «Солідарності» слугували масові страйки у квітні–травні та серпні–вересні 1988 р. в Кракові і Гданську [1, с. 29].

Проблеми економічної та господарської кризи постійно займали центральне місце в політичних дебатах, як у самій ПОРП, так і між владою і опозицією. Влада, ігноруючи відповідь громадян на питання референдуму, все ж розпочала проведення «другого етапу економічної реформи». Як слушно передбачали опозиціонери, реформа знову полягала у підвищенні цін на товари широкого вжитку, яке відбулося 1 лютого 1988 р. Всепольська виконавча комісія висунула протест у зв'язку з підвищенням цін, однак, розуміючи слабкість організаційної бази «Солідарності», не оголосила про початок загальнонародного протесту.

На початку 1988 р. розпочалися спонтанні маніфестації, які організували радикальні осередки студентів і робітників, незважаючи на пасивність «Солідарності». Особливо активним був опозиційний рух у Гданську, де діяла Федерація войовничої молоді. Страйк на корабельні ім. Леніна, який розпочався без попередження 26 квітня, ініціювали молоді робітники, які жодним чином не були пов'язані з профоб'єднанням і мали радикальні політичні погляди. Вимоги не мали політичного характеру: підвищення заробітної плати, поновлення на роботі звільнених працівників тощо. З кожним днем до страйкарів приєднувалися робітники інших підприємств країни. Протестуючі робітники створили страйковий комітет. Вибух протесту був неочікуваним для штабу «Солідарності». У великих і маленьких містах Польщі утворювалися комітети солідарності. Дух страйкуючих не зламали кількарізкові погрози влади чи поява навколо страйкуючих підприємств моторизованих відділів міліції [11, с. 226].

1 травня 1988 р., в день, коли традиційно проходять як офіційні, так і нелегальні маніфестації, ситуація у великих містах дійшла до жорстоких сутичок між демонстрантами і силами міліції. Наступного дня, було оголошено страйк на Гданській корабельні ім. Леніна. Ініціаторами протестної акції були робітники того покоління, яке не брало участі у протестах початку 80-х років. Протестуючих очолив 29-річний Ян Станецький. Л. Валенсі, який у той час був на лікарняному, залишилося лише приєднатися до страйку, хоча, як пізніше він зізнався, без великого бажання, а саму акцію назвав «передчасною» [2, с. 79]. Вимоги страйкарів були типовими: поновлення реєстрації «Солідарності», повернення на робочі місця звільнених за політичну діяльність, підвищення заробітної плати. Як і у 1980 р. у переговорах з дирекцією страйкуючим допомагали радники: відомі діячі – Тадеуш Мазовецький і Анджей Веловецький та нові особистості, які вийшли з гданського опозиційного середовища, наприклад, брати Лех і Ярослав Качиньські і Олександр Хал. Але цього разу бракувало ентузіазму і надзвичайної мобілізації, як у серпні 1980 р. Лише один з 15 робітників перебував на території корабельні, а інші залишалися вдома [2, с. 651].

Вночі з 4 на 5 травня 1988 р. відділи моторизованої міліції силою зброї захопили територію верфі ім. Леніна. Але ця подія не призвела до жодного протесту у Польщі. 10 травня звинувачений радикалами у зраді і веденні власної гри Валенса згорнув страйк, не здобувши жодних поступок з боку влади, через те, що дирекція верфі погрожувала закриттям підприємства у зв'язку з нерентабельністю. Після переговорів він заявив у мікрофон: «Не вдалося нам перемогти... але виходимо з високо піднятим чолом. Робітники Нової Гути і ми, з верфі гданської, виграли безцінну справу: після кількох років пасивності і почуття безнадійності переконалися, що нас не вбили. Пізніше страйкуючі, майже тисяча осіб, йдучи вулицями Гданська, скандували: «зімкнути ряди» [4, с. 83]. Владу, як і саму «Солідарність», цікавила проблема останніх подій: чи був це одиничний випадок, викликаний домінуючим у Польщі почуттям невпевненості, втомленості чи початок великих суспільних безпорядків? Брак довіри і антипатія до влади дали знову про себе знати 19 червня, під час виборів до місцевих рад. За офіційними даними на виборчі дільниці не прийшло 44% виборців, на думку спостерігачів «Солідарності» голосувало менше 50%. Речник уряду Є. Урбан публічно визнав, що в Гданську і Щецині на вибори не прийшло відповідно 72,5 і 61,3 % громадян [2, с. 652].

Самі по собі страйки й ігнорування виборів не становили серйозної загрози для влади. Більше того, застосувавши проти страйкарів силу, влада продемонструвала свою рішучість не допускати страйків. Але, розправившись зі страйками, вона зрозуміла, що має справу з новою генерацією робітничого класу. Вони меншою мірою зазнали впливу зі сторони інтелігенції і церкви. І хоча вони ще не висунули власних лідерів, але вже не вірили в угоди з владою типу «гданської», а традиційна риторика «Солідарності» і застосований нею тип політичних дій вже здавалися цій генерації занадто анахронічним [4, с. 421]. Погіршення матеріального стану саме цієї частини робітничого класу (житлова криза, за умов якої черга на квартиру становила 20 років та неможливість досягнення нормального життєвого рівня) створювало реальну загрозу великого соціального конфлікту. Крім того, хоча перший страйк у квітні–травні мав економічний характер, але, за характеристикою М. Раковського, робітничі хвилювання «...за своїм масштабом перебільшили всі прояви незадоволення, з якими нам доводилося мати справу за час, що прийшов від відміни воєнного стану» [11, с. 111].

Наступний страйк у серпні–вересні у Силезії та Гданську носив вже яскраво виражений політичний характер. Страйкуючі вимагали легалізації «Солідарності», створення умов для об'єднання в різні «світоглядні політичні партії», ліквідації партійної номенклатури при призначенні на посади в державні й економічні адміністрації, виключення з Конституції положення про керівну роль партії, зміни у положеннях про вибори до Сейму і Народні Ради, повернення на робочі місця осіб, звільнених за політичні переконання, і легалізації Національного об'єднання студентів. Як згадує М. Раковський: «Навіть у групах паломників, за заведеною традицією, що направлялися в серпні до Ясної Гури, було багато транспарантів політичного змісту. Наприклад, «Марія, звільни нас з-під ярма комунізму», «Ми хочемо Польщі католицької, а не більшовицької», «Встань, народ, у тебе є шанс

перемогти», «Комунізм – ганьба людства», «ПОРП – зрадниця батьківщини», «Молодь покінчить з партією» [7, с. 116].

Тоді ж з різким осудом соціальної й економічної політики виступив виконком Всепольського союзу профспілок. Його заява була по суті офіційним оголошенням війни уряду З. Месснера [10, с. 76].

У цій ситуації у керівництві партії відбувся процес визрівання ідеї політичного компромісу з опозицією шляхом переговорів і укладання угоди. Як один з етапів на цьому шляху можна назвати VII пленум ЦК ПОРП, на якому в доповіді В. Ярузельського було представлено докорінно змінена, від раніше панівної, точка зору на опозицію, ставилося питання про необхідність «...переглянути вже стереотипні поняття опозиційності». Пропонувалося шукати нові шляхи до створення так необхідної Польщі широкої, патріотичної реформаторської коаліції. Саме тоді публічно було заявлено про формулу «круглого столу», хоча йшлося поки що про легально діючі об'єднання і ті, які мали виникнути на основі нового закону про громадські об'єднання [11, с. 117].

Їх єдиним можливим партнером була група, яка зосередилася навколо Леха Валенси. І хоча вона не мала ні реальної політичної сили, ні впливу (він був найменшим за часи існування «Солідарності»), але Валенса мав деякий авторитет, що базувалося на легенді «Солідарності». Саме це насамперед хотіли використати представники правлячого угруповування для зміцнення своїх позицій у суспільстві і за кордоном – для отримання кредитів. І хоча влада не володіла реальними знаннями про масштаби своєї соціальної опори – це показали вибори червня 1989 р., інстинкт самозбереження примушував її шукати додаткову підтримку.

Таким чином, можна стверджувати, що репресії не придушили підпільної активності, оскільки опозиційні організації поповнювалися новими людьми постійно. І надалі друкувалася і розповсюджувалася велика кількість листівок, інформаційних бюлетенів, брошурок і заборонених книг. З осені 1986 р., зважаючи на пом'якшення репресивної діяльності влади, почали відбудовуватися місцеві структури «Солідарності». Відновили свою діяльність «тимчасові регіональні комісії», а на підприємствах організуються «установчі комітети». Тоді ж Леху Валенсі вдалося консолідувати основні сили «Солідарності», що знаходилися в підпіллі. В цей період у своїх виступах він підкреслював необхідність діалогу влади з суспільством і мирних методів боротьби за демократизацію.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що за неймовірно складних умов, власними зусиллями і засобами опозиціонери підпільно створюють центри для допомоги затриманим і репресованим, свою культуру, включаючи видавництва, радіостанції, кілька газет і журналів, університети й інші форми автономної громадянської активності. Репресивний характер комуністичного режиму допомагав «Солідарності» заручитись підтримкою народних мас. Молоде покоління борців продовжило боротьбу в той час, коли керівники перебували за ґратами. Неминучість нових економічних криз і погіршення соціальних умов життя трудящих у 1983 – 1988 рр. була зумовлена штучністю існуючої системи. Відмова польського уряду реабілітувати рух, амністувати активістів профоб'єднання сприймалися суспільством як репресивний характер влади у стосунках з народом. Зміни в міжнародній політиці 1987 – 1988 рр., пом'якшення репресивних дій влади створили умови для відновлення комітетів «Солідарності». Стихійні страйки весни і осені 1988 р. поставили перед владою питання про характер політичної системи і політичну монополію компартії у Польщі.

Література

1. Филиппов Б.А. Политический портрет Леха Валенсы. – М., 1992. – 124 с.
2. Buhler P. Histoire de la Pologne communiste. Autopsie d'une imposture. – Paris, 1997. – 732 s.
3. Dudek A., Marszałkowski T. Walki uliczne w PRL 1956-1989. – Kraków, 1999. – 168 s.
4. Fejtő F. La fin des démocraties populaires. – Paris, 1992. – 371 s.
5. Holzer J., Leski K. «Solidarność» w podziemiu. – Łódź, 1990. – 370 s.
6. Krzemiński I. Proces formowania się NSZZ «Solidarność», 1980. – W-wa, 1989 – 249 s.
7. Łabędź K. Opozycja polityczna w Polsce w okresie stanu wojennego. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 1989. – 81 s.

8. Łabędź K. Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981–1989.– Kraków,. 1997.– 298 s.
9. Michnik A. Diabeł naszego czasu. Publicystyka z lat 1985–1994. Wybór i wstęp Romanowski A.– W-wa, 1995.– 464 s.
10. Rakowski M.F. Partnerstwo.– W-wa. 1982. – 321 s.
11. Solidarność». XX lat historii.– W-wa, 2001.– 508 s.
12. Tygodnik kulturalny. – 1988.18. 08.
13. Wałęsa L. Droga nadziei.– Kraków, 1989. – 248 s.

Телегуз А.В. Подпольная деятельность независимой самоврядной професійної спілки «Солідарність»: 1983 – 1988 гг. В статтє освещается малоизвестная страница истории оппозиционного движения «Солідарність» в 80-е годы XX в. Рассматриваются формы и особенности подпольной борьбы профсоюза в годы реакции.

Ключевые слова: солидарность, профсоюз, подпольная деятельность, реакция, протестные движения, коммунистический режим, ПОРП.

A.V. Teleguz. Underground activity of the independent self-governing trade union «Solidarity» during 1983–1988 years. This article enlightens the unknown page in the history of the opposition movement «Solidarity» in the 80s of the XX century. The forms and features of underground struggle of trade union in the years of the oppression were considered.

Key words: solidarity, trade union, underground activity, oppression, opposition movement, communist regime.

УДК 94(477.7):316.343-058.12

Циганенко Л.Ф.,

канд. істор. наук, доцент, докторант кафедри української історії та етнополітики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дворянство Півдня України

(за матеріалами Першого Всеросійського перепису 1897 р.)

У статті на підставі матеріалів перепису розглядаються питання кількості та стратифікації дворянського стану південноукраїнських губерній кінця XIX ст., аналізуються дані щодо рівня писемності, мовної приналежності спадкових та особистих дворян краю.

Ключові слова: перепис, дворянство, кількість, внутрішня стратифікація, освіта, місто, село, губернія, урбанізація, спадкові дворяни, особисті дворяни.

Незважаючи на досить упереджене ставлення з боку офіційної історіографії до відомостей Першого Всеросійського перепису 1897 р., на нашу думку, не варто викреслювати цей документ з кола джерел з історії Російської імперії кінця XIX ст. Тим більше, що ці матеріали подають нам цінні відомості про кількість, внутрішню стратифікацію, походження та розміщення дворянського загалу на землях Новоросійського краю.

Аналіз окремих показників цього перепису населення щодо дворянської спільноти Бессарабської, Катеринославської та Херсонської губерній зустрічається у працях Н. Суревої, Т. Литвинової, Є. Чернова [1] та інших дослідників. У той самий час, потребують розв'язання питання соціальних та етнічних джерел поповнення дворянської верстви південноукраїнських губерній, внутрішньої стратифікації дворянського загалу краю, уточнення рівня освіченості дворянської спільноти цього регіону. Тому в цій статті автор на основі цифрового матеріалу перепису аналізує та порівнює кількісні дані щодо дворянства Бессарабської, Катеринославської та Херсонської губерній.

12 грудня 1796 р. російський імператор Павло I відтворив Новоросійську губернію [2, с. 424]. Однак невдовзі, 8 жовтня 1802 р., замість неї було утворено три нові – Миколаївську, Катеринославську і Таврійську. Після 1812 р. до названих губерній Новоросійського краю було включено Бессарабську область [2.1.36, с.7], яка отримала автономний статус на зразок

Великого князівства Фінляндського, а з 1874 р. управління Бессарабською, Катеринославською та Херсонською губерніями було переведено на загальні засади [3, с.16].

Виходячи з даних перепису щодо загальної кількості населення, названі губернії розташовувалися наступним чином: Херсонська (2 733 612 осіб обох статей), Катеринославська (2 113 674 осіб) і Бессарабська (1 935 412 осіб) [5, с.2–3].

Найбільша кількість дворян зосереджувалася у Херсонській губернії – у 1897 р. тут мешкало 50 495 спадкових та особистих дворян і членів їх родин, що становило майже 2% від загальної кількості населення. Незважаючи на те, що загальна кількість жителів у Бессарабії була меншою порівняно з іншими південними губерніями, кількість дворянської верстви в краї перевищувала щільніше заселену Катеринославську губернію. У Бессарабії проживало 21 942 дворяни, що становило 1,13% загальної чисельності населення. Й хоча Катеринославська губернія за кількістю дворян не дуже відставала від Бессарабської – 20 352 особи, однак щодо співвідношення з загальною чисельністю населення Катеринославщини, дворяни тут становили лише 0,96% [6, с.7 – 8].

Розглянемо детальніше розміщення дворянської спільноти по повітах названих губерній. Найбільша кількість дворян Херсонської губернії (майже половина всього загалу) мешкала в Одеському повіті – 24 110 осіб обох статей. Взагалі цей повіт був найбільш аристократичний (найбільш дворянський) у порівнянні з будь-яким іншим повітом південноукраїнських земель взагалі та Херсонської губернії зокрема. Загальна кількість спадкового та особистого дворянства в Одеському повіті становила майже 4% населення. Найменше дворян мешкало у Олександрійському повіті Херсонської губернії – близько 3 тис. осіб, що у загальній кількості населення повіту становило менше 1%. На території решти повітів Херсонської губернії кількість дворян була майже однаковою й коливалася від 1,1% (Єлисаветградський повіт) до 1,2% (Тираспольський та Ананьївський повіти) [7, с.52–53].

На території Бессарабської губернії таких різких коливань у кількості дворянського загалу як у Херсонській губернії, не спостерігалось, хоча й тут був свій «дворянський» повіт – Кишинівський, на землях якого проживало близько 8 тис. дворян, що становило майже 3% населення. В інших семи повітах кількість дворян була приблизно однаковою й коливалася від 2 до 3 тис., що становило майже 1,5% населення повітів. Найменша кількість дворян мешкала в Аккерманському повіті – близько 1,5 тис. осіб [8, с.40 – 44].

Приблизно однаковим із Кишинівським повітом Бессарабської губернії за чисельністю дворян був Катеринославський повіт цієї самої губернії: кількість дворян у цьому повіті дорівнювала 8 600, однак це становило лише 2,4% загалу повіту. У семи інших повітах Катеринославської губернії кількість дворян не перевищувала 2 тис. осіб й не дотягувала в жодному з них до 1% загальної кількості населення.

Як відомо, дворянський стан Російської імперії мав внутрішню стратифікацію – дворяни поділялися на спадкових (дідичних) та особистих. У південному регіоні ми спостерігаємо цікаву закономірність: незважаючи на коливання у кількості й різні цифрові показники дворянського загалу, співвідношення між спадковими і особистими дворянами у Херсонській, Бессарабській та Катеринославській губерніях було практично однаковим. У всіх губерніях спадкові дворяни за загальними кількісними показниками перевищували особистих дворян. Проте різниця була дуже незначною й становила не більше 0,2% на користь спадкових.

Ще один аспект, в якому спостерігається майже повне збігання по всіх трьох губерніях, це гендерний: і серед спадкових дворян, і серед особистих більшість належала жінкам.

Наступний матеріал для аналізу – це розподіл дворян за місцем проживання. Найбільш урбанізованою була Херсонська губернія – більша частина дворянського загалу – понад 77% (38 970 осіб) мешкали у містах і містечках краю. По повітах розподіл був такий: Одеський – 22 786 дворян (94,5%) та Херсонський – 9 113 осіб (84,57%). Серед 18 міст і містечок Херсонської губернії найбільш чисельними були дворянські спільноти Одеси (11 663 спадкових дворян та 10 647 особистих дворян, Миколаєва (2 977 та 2 389 відповідно), Херсона (1 579 спадкових та 1 969 особистих), Єлисаветграда (1 592 спадкових та 1 683 особистих дворян). Найменше дворян мешкало у таких містечках губернії, як Овідіо-

поль (44 особи), Маяки (52 особи), Григоріополь (61 особа). У решті міст кількість дворян коливалася від 200 до 900 осіб [9, с.52 – 56].

Проміжне місце серед південноукраїнських губерній займала Катеринославська. Кількість дворян, які мешкали у містах губернії, становила 11 688 (57,4%), у сільській місцевості – 8 664 (42,6%). Більш чисельним було міське дворянство Катеринослава – 7 059 осіб (82,0%). У решті міст губернії кількість дворян, як правило, не перевищувала 1 000 осіб, а у деяких (Слов'яносербськ) – не дотягувала й до 100 [10, с.44 – 45].

Незважаючи на те, що за даними офіційної статистики, у Бессарабській губернії також спостерігалася перевага міського дворянства – 11 766 (51,46%), однак вона дуже незначна, тому, на нашу думку, цю губернію слід відносити до сільських. Найбільша кількість дворян мешкала у Кишиневі (понад 10 тис. осіб), що становило більше 6 % від загальної кількості населення, при цьому це було практично єдине місто у південноукраїнських губерніях, в якому кількість спадкових дворян майже вдвічі перевищувала кількість дворян особистих. На другому місці серед бессарабських міст за кількістю дворянського загалу були Бендери (1 260 спадкових і 692 особистих дворянина). Найменша кількість дворян мешкали у Кагулі (124 особи), Кілії (135 осіб) та Рені (183 особи). У решті з 12 міст краю кількість дворян коливалася від 300 до 1600 осіб [11, с.40 – 42].

Наступна група таблиць Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. подає відомості про розподіл населення за місцем народження та мовними ознаками, що дозволяє нам визначитися з етнічною приналежністю дворян Бессарабської, Катеринославської та Херсонської губерній.

Аналізуючи відомості про місце народження дворянського загалу трьох губерній, ми маємо підстави стверджувати, що Бессарабська, Катеринославська і Херсонська губернії дуже схожі між собою. Більшість дворянського загалу губерній – від 50 до 55 % – це місцеві представники, які народилися у тих самих повітах і губерніях, у яких і мешкали. Наступний значний пласт, яких охоплює від 43 до 48% – це дворяни, які не були корінними мешканцями й прибули на ці землі з інших губерній імперії. І досить незначну групу дворян південноукраїнських губерній становили особи, які народилися в інших державах – вони дорівнювали не більше 1% загальної кількості стану.

Лідруюче становище у всіх трьох губерніях займало російське дворянство: 36 393 осіб – у Херсонській губернії, 13 447 осіб – у Катеринославській, 13 231 особа – у Бессарабській губернії. Крім росіян, найбільш чисельними етнічними дворянськими спільнотами по губерніях були: у Херсонській та Катеринославській – польське і українське дворянство; у Бессарабській – молдавське, польське та українське. Практично у всіх південноукраїнських губерніях мешкали дворяни – болгари, греки, чехи, німці, французи, італійці та ін. Найбільш чисельними у Херсонській губернії були дворянські етнічні спільноти німців (751 дворянин), греків (132 дворянина), білорусів (120 дворян); у Катеринославській губернії – німців (267 дворян) та білорусів (111 осіб). У Бессарабії найбільш чисельними дворянськими етнічними групами були німецька (231 дворянин) та вірменська (132 дворянина).

Цікаво, що серед заявлених під час перепису етносів трьох причорноморських губерній, зустрічаються й досить «екзотичні» (як для південноукраїнських земель). Так, у Херсонській губернії проживало 27 дворян – фінів, 12 – шведів й один дворянин – кавказький горець. У Катеринославській губернії 32 дворянина, рідною мовою назвали литовсько-латишську та дев'ять дворян – англійську. Щодо Бессарабії, то тут ми зустрічаємо десять дворян турецько-татарського походження, сім дворян – фінів, два кавказьких горці. Але найбільше здивування викликала одна особа – це спадкова дворянка(!), яка мешкала у сільській місцевості Орґеєвського повіту. Вона була циганкою за походженням. У подальшій роботі автор обов'язково спробує знайти більш детальну інформацію про цю незвичайну жінку. Раніше ми не зустрічали жодних відомостей про дворян циганського походження.

Щодо розподілу дворян, які жили у містах південноукраїнських губерній, за мовною ознакою, найбільш строкатою буде картина у Одесі – тут дворяни назвали серед рідних 18 мов [12, с. 18]. Серед поліетнічних міст Причорномор'я, в яких проживали представники

12 мовних груп, ми можемо виділити Єлисаветград (Херсонська губернія), Олександрівськ (Катеринославська губернія), Кишинів (Бессарабська губернія); 11 мовних груп – Херсон і Миколаїв (Херсонська), Катеринослав і Бахмут (Катеринославська), Аккерман і Бендери (Бессарабська).

Безперечний інтерес викликають питання, пов'язані з освітнім рівнем дворян новоросійських губерній, тим більше, що у матеріалах Перепису є кілька таблиць, які дають можливість дослідити ці аспекти. У питаннях, що стосуються писемності, рівня освіти серед дворян Бессарабської, Катеринославської та Херсонської губерній, окреслюються певні загальні тенденції. По-перше, переважна кількість дворян були писемними – 78 % у Херсонській губернії, 75 % у Катеринославській, 68 % – у Бессарабській. Для порівняння, серед селян цей відсоток становив 15,37%, а серед купецтва він дорівнював 22 %.

По-друге, найбільша кількість дворян мали середню освіту, причому у всіх губерніях на цьому освітньому рівні дворянки за кількістю випереджають на кілька тисяч дворян – чоловіків. Враховуючи факт переважання жіночого прошарку серед дворянства краю, стає зрозумілим, що у більшості дворянських родин батьки намагалися дати середню освіту своїм дітям. По-третє, що стосується вищої освіти, ця тенденція зникає взагалі і навпаки – дворянки, що мали дипломи про вищу освіту, – це скоріше виняток, ніж правило. У всіх трьох губерніях серед дворянського загалу співвідношення між жінками і чоловіками у питанні про наявність університетської або спеціальної вищої освіти складається у межах 26 до 1 на користь чоловіків.

Незважаючи на певну специфіку, властиву кожній з досліджених нами губерній, дворянська спільнота південноукраїнського регіону розвивалася за загальними тенденціями. Характерними рисами дворянської верстви Бессарабської, Катеринославської та Херсонської губерній були порівняно незначна кількість представників цього стану у регіоні, майже рівне співвідношення у кількості спадкових і особистих дворян та дворян – представників міської або сільської місцевості. Матеріали Перепису переконливо вказують на те, що дворяни були, безумовно, найбільш грамотним станом південноукраїнських земель.

Наявність серед дворянського загалу значної верстви представників різних європейських мовних груп – німецької, французької, італійської, грецької, молдавської – засвідчують, з одного боку, про їх безпосередню участь у процесах освоєння південноукраїнських земель, а з іншого, – про лояльне ставлення царської влади до них. На жаль, цього не можна сказати про українське дворянство. У порівнянні з загальною кількістю українського населення у цих губерніях кількість дворян – українців рідко досягала хоча б одного відсотка. З одного боку, це можна пояснити бажанням деяких українців «приховати» своє етнічне коріння й злитися з російським дворянством, а з іншого, – вказують на те, що царська влада не дуже поспішала визнавати за українцями статус дворян й надавати їм відповідні земельні ділянки на означених землях. Чітко прослідковується принцип, за яким діяла влада – «Краще чужий іноземець, ніж свій українець».

Однак факти стверджують, що більшість спадкових та особистих дворян належали до корінного населення і лише незначна – до числа тих, які народилися в інших державах. Все це переконливо доводить, що основний тягар по освоєнню південноукраїнських земель, їх політико-адміністративному облаштуванню лягав на плечі представників традиційних для цих земель етносів – українців, росіян, поляків.

Література

1. Сурева Н. В. Поміщицька колонізація Південної України в останню чверть XVIII – першу чверть XIX ст.: механізм фондоутворення джерел / Н.В.Сурева //Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – 2000. – Вип.5. – С. 83-94; Литвинова Т. Ф. До історії соціальних еліт Півдня України на початку XIX ст./ Литвинова Т.Ф., Чернов Є.А., Миклашевський М.П. //Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998.
2. Защук А. Статистика и этнография Бессарабской области /Александр Иосифович Защук //Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. V, отд. 1. – С. 420–586.

3. Шандра В. С. Институт генерал-губернаторства в Україні XIX — початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. доктора істор. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В.С.Шандра. — К., 2002. — 39 с.
4. Сборник определенных 1-го департамента правительствующего сената по городским и земским делам за 10 лет (1891 — 1900 гг.) / Составитель Я. А. Канторович. — СПб., 1903. — 1091 с.
5. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел; Под ред. Н.А. Тройницкого. 1-89. — [Санкт-Петербург], 1899–1905. — Т.47: Херсонская губерния. — 1904. — [6], XVI, 319 с.; Т. 13: Екатеринославская губерния. — 1904. — [6], XIV, 234 с.; Т. 3: Бессарабская губерния. — 1905. — XXIV, 254 с.
6. Там само. — Т. 13: Екатеринославская губерния. — 1904. — [6], XIV, 234 с.
7. Там само. — Т.47: Херсонская губерния. — 1904. — [6], XVI, 319 с.
8. Там само. — Т. 3: Бессарабская губерния. — 1905. — XXIV, 254 с.
9. Там само. — Т.47: Херсонская губерния. — 1904. — [6], XVI, 319 с.
10. Там само. — Т. 13.
11. Там само. — Т. 3.
12. Там само. — Т. 47: Город Одесса. — 1904. — [4], XX, 168 с.

Циганенко Л.Ф. Дворянство юга Украины (по материалам Первой Всероссийской переписи 1897 г.). В статье на основе материалов переписи рассматриваются вопросы количества и стратификации дворянского сословия южноукраинских губерний конца XIX в., анализируются данные об уровне грамотности, языковой принадлежности потомственных и личных дворян края.

Ключевые слова: перепись, дворянство, количество, внутренняя стратификация, образование, город, село, губерния, урбанизация, наследственные дворяне, личностные дворяне.

L.F. Tzyhanenko. Noble Ukrainians of the South of Ukraine (according to the first All-Russian census). The issues of the quantity and stratification of the nobles in the Southern Ukrainian provinces at the end of the XIX-th century are examined on the basis of the census.

The statistics of hereditary and personal language literacy of the nobles in this region are analyzed.

Key words: stratification, census, literacy, province, nobles.

УДК 378.4.011.3-052(477-25)"1835"

Чигирик І.І.,

аспірантка кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Міністерська інструкція 1835 р. Університету Св. Володимира як джерело визчення правового статусу студентів у перші роки діяльності навчального закладу

У статті дається аналіз міністерської інструкції 1835 р. Університету Св. Володимира як джерела до визчення правового становища студентів. Значне місце відводиться діяльності інспектора студентів як одного із головних чиновників, що пильнував за дотриманням правил для студентів та забезпечував внутрішню дисципліну як у самому навчальному закладі, так і за його межами.

Ключові слова: Університет Св. Володимира, освіта, студенти, інспектор, інструкція.

На початку XIX ст. у зв'язку із впровадженням у Російській імперії нової міністерської системи знову постало питання про відкриття у Києві університету. Ця ідея зародилася ще у XVII ст., але різним проектам заснування університету у Києві, яких було чимало, не судилося здійснитися [1, с. 14].

Становище змінилося після Польського повстання 1830–1831 рр. Придушивши повстання, царський уряд почав рішуче викорінювати польські впливи на Правобережній Україні. Були закриті навчальні заклади з польською мовою викладання, а замість польських шкіл почали функціонувати російські. Зокрема ліквідували Кременецький ліцей і Віленський університет, на базі яких (матеріальній і кадровій) виник і початково існував Київський університет [2, с. 15]. З погляду структур влади цей університет мав сприяти деполонізації та

русифікації краю: «...чтобы в возвращённых от Польши губерниях дать образованию юношества направление, согласное с общим духом народного просвещения в России и соответствующее особенным потребностям того края» [3, с. 123-124].

Новий університет повинен був по можливості «...сглаживать те резкие характеристические черты, которыми польское юношество отличается от русского, и в особенности подавлять в нём мысль о частной народности, сближать его более и более с русскими понятиями и нравами, передавать ему общий дух русского народа [...]. Соединение польского юношества с русским в Киеве, [...] основательное изучение русского языка и словесности, знакомство с установлениями и учреждениями русскими – вот главные средства [...]». Слияние политическое не может иметь другого начала, кроме морального и умственного» [4, с. 124], – зазначав Міністр народної освіти С.С. Уваров.

Таким чином, політичні події, які передували відкриттю університету, змусили царський уряд вдатися до легальних заходів у боротьбі з вільнодумством. Однією із таких дій, що забезпечували контроль держави над діяльністю студентів, було видання кількох офіційних документів: університетські Статути, правила для студентів, інструкція для інспектора студентів та ін. Саме ними регулювались внутрішнє життя навчального закладу, забезпечуючи політичне, релігійне, моральне виховання студентської молоді. Ще рельєфніше це простужується на прикладі міністерської інструкції для інспектора студентів Університету Св. Володимира 1835 р. Правовий статус студентів, на якому позначилася політична ситуація після польського повстання, та документи, які були однією із тих складових частин політики царського уряду, якими визначався правовий статус студентів, не стали предметом спеціального дослідження істориків, що визначає актуальність обраної нами теми.

Проведений вибірковий аналіз історіографії проблеми дозволив виявити та оцінити рівень її розробки у науковій літературі. Зокрема, частину інформації стосунків студентів з університетським керівництвом у цілому та з інспекцією зокрема, можна знайти в історії Університету Св. Володимира Віталія Шульгіна [5], виданої до 25-річчя від дня заснування навчального закладу. Так, в одному із розділів книги – «Университетская администрация» автор приділяє увагу нагляду інспектора та його помічників за моральною поведінкою студентів, визначаючи інструкцію як один із видів документа, що відіграв роль регулятора у системі відносин між студентами та університетським керівництвом. Зміст самої інструкції автором не аналізується.

Одним із перших серед вітчизняних дослідників, хто найбільш повно проаналізував правовий статус студентів через призму інструкції інспектора студентів 1835 р., був М.Ф. Владимирський-Буданов. Його фундаментальна за обсягом праця, охоплювала історію не лише заснування університету, а й події, які передували цьому процесу [6]. Автор подав детальні відомості про різноманітні сторони університетського життя: професорів і викладачів університету, аналіз викладання різноманітних наукових дисциплін, знаних вихованців навчального закладу. Значну увагу науковець приділив у своїй публікації студентству, присвятивши йому окремий розділ (побут студентів) та підрозділи книги (кількість студентів та умови прийому, навчальні заняття студентів, приміщення для недостатньо забезпечених студентів та ін.), визначаючи склад студентів за віком, місцем народження, національністю.

В окремому підрозділі у праці розглядалися питання стосунків студентів з університетським керівництвом, у тому числі між студентами та інспекцією. Саме на цей контролюючий орган покладался нагляд за діяльністю студентів як у стінах самого навчального закладу, так і поза його межами, визначаючи права і поведінку кожного вихованця. У цьому підрозділі нас зацікавила інструкція для інспектора студентів 1835 р. На превеликий жаль, незважаючи на те, що автор прагнув найбільш повно передати зміст цієї інструкції читачеві, окремі положення документа залишилися без глибокого історичного аналізу і обмежуються лише неповним перерахуванням пунктів, що були включені до його змісту.

Однією з найвагоміших за кількістю залучених джерел вважається праця С.В. Рождественського «Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802 – 1902», видана до 100-річчя Міністерства народної освіти [7]. Автор детально дослідив університетську політику уряду у ХІХ ст., проаналізувавши погляди та діяльність кожного з

шести міністрів, що змінилися за досліджуваний період. Історик залучив до роботи велику кількість міністерських циркулярів та розпоряджень, якими визначалась діяльність університетів, багато матеріалів різних комітетів, нарад у міністерстві, що зробило книгу надзвичайно ґрунтовною. Подаючи коментарі до основних законодавчих та інших нормативних документів, С.В. Рождественський торкнувся і міністерської інструкції інспектора студентів Московського університету, наголосивши лише, що вона стала зразком для подібних інструкцій інспекторам інших університетів. На жаль, зміст інструкції інспектора студентів Університету Св. Володимира як і інструкцій інших університетів, автором монографії не аналізується.

Яскравим та цікавим дослідженням з історії Київського університету, виданою до 100-річчя ювілею навчального закладу, стала праця Є.В. Спекторського «Столетие Киевского университета» [8]. Спеціальний розділ у ній присвячений студентству, де автор подає соціальну структуру студентів, а саме: соціальний склад, національність, чисельність, конфесійну приналежність. Багато уваги науковець приділив студентським рухам, участі студентів у світовій війні та революційних подіях. Аналіз нормативних документів, які були визначальними у регулюванні правового статусу студентів, також залишилися поза увагою автора.

У 1959 р. вийшла друком «Історія Київського університету», присвячена 125-річному ювілею з дня його відкриття [9]. Один із розділів книги присвячений проблемам студентства, але основна увага знову ж таки була зосереджена на участі студентської молоді у революційно-визвольному русі, що було на той час актуальним. Нормативно-правова база якщо і розглядалася, то лише у короткому огляді. Так, в одному з розділів книги «Університет у 1834 – 1861 р.» поверхово висвітлюється матеріал про вплив університетської інспекції на життя студентів. Подається оцінка повноважень інспектора як одного з головних чиновників навчального закладу як такого, що міг вплинути своїм рішенням на поведінку студентів та подальшу їх долю. У аналізованій праці наводяться і деякі положення інструкції інспектора студентів 1835 р., але коротка характеристика вибіркового параграфів цього документа, не дали можливості дати об'єктивну оцінку правовому статусу студентів та їх взаємовідносинам з інспекцією, які визначались інструкцією.

Серед сучасних вітчизняних дослідників університетської освіти, які у своїх наукових доробках досліджували історію вищих навчальних закладів в Україні, у тому числі студентство та їх правову базу, можна назвати Т.А.Стоян [10], Н.М.Левицьку [11], О.Д.Пташного [12], Е.А.Писареву [13]. Серед різноманітної кількості документів, які аналізувалися та використовувалися авторами, інструкція інспектора студентів досліджуваного нами року, залишилася поза увагою.

Однією з найкращих, на нашу думку, фундаментальних праць, стала чотиритомна монографія Ф.О. Петрова «Формирование системы университетского образования в России» [14]. Автор намагався всебічно висвітлити всі складові системи університетської освіти Російської імперії, включаючи студентство, якому дослідник присвятив окремо один із томів [15]. Але оскільки провідною темою книги Ф.О. Петрова стало вивчення історії та діяльності Московського університету, то правова база інших вищих навчальних закладів Російської імперії досліджувалася автором лише дотично без глибокого історичного аналізу. Так, торкнувшись питання адміністративно-поліцейського нагляду за студентством, Ф.О.Петров обмежився коротким аналізом інструкції інспектора студентів Московського університету 1835 р., та деякими положеннями інструкції Казанського університету того самого року. Міністерські інструкції інших університетів Російської імперії не стали об'єктом всебічного історичного аналізу. Автор лише зазначив, що вони були за змістом аналогічні інструкції Московського університету.

Отже, навіть вибіркового аналізу історіографії теми вказує на те, що питання взаємовідносин студентів Університету Св. Володимира з університетським керівництвом та документи, які відігравали роль регулятора у цих відносинах, визначаючи правовий статус студентів, залишається недостатньо вивченими, що дало підстави звернутися до цієї проблеми.

30 жовтня (за старим стилем) 1834 р. Міністр народної освіти С.С. Уваров звернувся до Миколи I з поданням, в якому висловив міркування про необхідність відкриття вищого

навчального закладу у Києві*. Указ від 8 листопада 1833 р. про заснування Київського університету передбачав «[...] начертать ныне же Устав и штат Университета Св.Владимира [...]» [16, с. 648]. Саме у цьому програмному документі були викладені основні положення щодо організації і діяльності навчального закладу. С.С. Уваров так формулював «внушённы́е опытом улучшения», внесені до Статуту Київського Університету Св. Володимира: «...судопроизводство университетское над своими членами уничтожено; власть попечителя и влияние министра определены в ясных границах; хозяйственная часть отделена от учебной; постановлены строгие экзамены для всех, допускаемых к университетским лекциям; юридические науки распределены по Своду Законов; курс университетский определён на 4 года; внутренняя полиция вверена особому, не из учёных, чиновников. Вообще всё движение управления внутреннего приспособлено к видам правительства о точнейшем и неразрывном наблюдении за духом и ходом высших учебных заведений» [17, с. 244].

За Статутом 1833 р., Університет підлягав владі не лише Міністра народної освіти, а й попечителя навчального округу, який вважався «начальником університету» [18, арк. 3]. У 1832 р. попечителем Київського навчального округу було призначено Є.Ф. фон Брадке.

Уже в одному із своїх перших циркулярів (від 27 травня 1833 р.) попечителям навчальних округів С.С. Уваров наказував звертати особливу увагу на моральне виховання студентів і нагадував, що університет вимагає безперервного і пильного нагляду, «...дабы достигнуть возможного совершенства [...] само-собою разумеется, что дисциплина внутренняя между студентами составляет главное ручательство в благосостоянии университета и начальство оно́го обязано принимать к водворению сей дисциплины все меры законом предписанные» [19, с. 64–65].

Якщо на початку XIX ст. при створенні інституту попечителів спеціально підкреслювалося, що вони не повинні жити в університетському містечку, щоб не чинити тиску на справи університету, то Статут Університету Св. Володимира 1833 р., передбачав «...постоянное пребывание в Киеве попечителя» [20, арк. 3, 3 зв.]. «...Попечитель, как начальник Университета и его Ученого Округа, во всех частях, строго наблюдает, чтобы подчинённые ему места и лица неукоснительно исполняли свои обязательства» [21, арк. 3, 3 зв.].

На університет фон Брадке дивився як на заклад, головною метою якого було «...сближение жителей западных губерний к русским нравам и обычаям, уменьшение религиозного фанатизма в отношении к частному их вероисповеданию, содействие им любезным общего отечества [...]» [22, с. 64–65]. Засобом до здійснення цієї мети попечитель разом з міністром вважав внутрішню дисципліну над студентами як людьми, які знаходяться у таких роках, коли палкі пристрасті діють у всій своїй силі, коли воля стає більш самостійнішою, але не має підґрунтя, «когда ложная свобода в действиях считается свободой истинною» [23, с. 65].

4 листопада 1835 р. Міністром народної освіти був затверджений поданий попечителем Київського навчального округу, проект інструкції інспектору студентів Університету Св. Володимира. Згідно з §77 Статуту Університету Св. Володимира 1833 р. попечитель і Рада університету зобов'язані «...начертать подробнейшую Инструкцию [...]» [24, арк. 8, 8 зв.], складену за прикладом інструкції для інспектора студентів Московського університету [25, с. XXIX]. У виписці із протоколу засідань Ради Університету Св. Володимира зазначалося, що Попечитель Київського навчального округу від 30 листопада 1835 р. «[...] препровождает для надлежащего испытания утверждённую Г. Министром Народного Просвещения Инструкцию для Инспектора Студентов Университета Св.Владимира» [26, арк. 1]. В інструкції наголошувалося, що інспектор студентів є той чиновник, якому вище керівництво безпосередньо ввіряє «...нравственное управление всеми учащимися в Университете и надзор над ними» [27, арк. 2, 2зв.]. За важливістю обов'язків і відповідальністю, що на ньому лежала, інспектор був одним з головних чиновників університету і знаходився під безпосереднім керівництвом попечителя. Сам фон Брадке пропонував Раді: «[...] по всем тем

* Всі дати подані за старим стилем.

делам, которые имеют связь собственно с управлением Студентами приглашать в своё совещание Инспектора студентов, как прямого их Начальника» [28, арк. 1].

За Статутом 1833 р., попечитель обирав інспектора із військових чи цивільних чиновників «...и утверждаемый Министром, наблюдает за нравственностью и поведением казённых Студентов. Он же наблюдает и за вольноприходящими» [29, арк. 8, 8 зв.] студентами. Відповідальність, яка покладалася на цього зазначеного посадовця по ввіреному йому морально-поліцейському управлінню, передбачала довіру керівництва, умови для діяльності, і владу «...потребную для приведения в исполнение распоряжений, которые суть следствия возложенной на него должности» [30, арк. 7]. На допомогу інспектору призначалися два помічники, «...определяемые Попечителем» [31, арк. 8, 8 зв.]. Помічники інспектора призначалися і звільнялися «по его представлению» [32, арк. 7, 7 зв.].

Через зростання кількості студентів, збільшувався і склад інспекції. Якщо одразу після відкриття університету інспекція складалася з чотирьох осіб: інспектора, двох помічників і одного педеля, то вже у 1837 р. штат інспекції налічував 12 осіб (інспектор, п'ять помічників і шість педелів) [33, с. 23]. У 1837 р. Міністр освіти С.С. Уваров писав попечителю Київського навчального округу: «[...] я считаю нужным усилить нравственный надзор за поведением студентов и слушателей сего Университета, почему принял теперь же меры к увеличению числа помощников инспектора студентов и определению в помощь педелей [...]» [34, с. 232].

Першим інспектором студентів Університету Св. Володимира став Федір Іванович Люце, відставний полковник, зять фон Брадке. Його помічниками були вихованці кадетських корпусів: титулований радник Воціпін та титулований радник Любімов [35, с. 155]. Це були особи, яким доручався безпосередній нагляд за поведінкою студентів та їхніми моральними чеснотами. За означеною інструкцією нагляду інспектора підлягали студенти, що навчалися за рахунок державного утримання, студенти і слухачі своєю коштом, чиновники і сторонні університету особи, «...имеющие дозволение слушать лекции» [36, арк. 2].

Нагляд за інструкцією поділявся на: моральну, навчальну, поліцейську та господарську частини. Більш серйозна увага зверталася інспектором на поліцейський нагляд за студентами. Одна зі складових цієї частини передбачала нагляд за студентами і вихованцями казеннокоштними, що жили у приміщенні університету, інша – за своєю коштом студентами. Нагадаємо, що у той час при університеті існували закриті інститути казеннокоштних студентів, які знаходились під особливим наглядом університетського керівництва. Так, при Університеті Св. Володимира, згідно з положеннями університетського Статуту 1833 р. передбачалося навчання 50 осіб на казенний кошт. Вони після закінчення навчання повинні були прослужити шість років за призначенням уряду учителями і чиновниками, у тому числі 26 призначалися на учительське звання і «...24 в Гражданские чиновники» [37, арк. 8].

Крім цього, нагляд за казеннокоштними студентами у свою чергу підрозділявся на нагляд за самими студентами, за приміщенням, яке вони займали і за обслугою, що знаходилася при них. Зміст цієї частини передбачав також дотримання точного розподілу дня, затвердженого попечителем «...чтобы студенты вставали, одевались, отправляли молитву, шли на лекции, к столу и ложились спать в назначенные часы» [38, арк. 4, 4 зв.]. Без дозволу інспектора ніхто із казеннокоштних студентів не міг вийти із приміщення університету, або поїхати у відпустку під час вакацій. Відпустка, якщо і надавалася, то обов'язково вказувалося місце, куди і на який термін студент відпускався. Інспектор обов'язково надавав ректору університету інформацію про студентів, які поїхали у відпустку або повернулися із неї.

Один із пунктів інструкції передбачав контроль інспектора за зовнішнім виглядом студентів, зокрема дотримання ними студентської форми. Ще у 1834 р. було затверджено Положення «Про цивільні мундири», яким передбачалось: студентам і вихованцям усіх навчальних закладів, які знаходяться під відомством Міністра народної освіти «...иметь мундир тёмно-зеленого сукна с золотыми или серебряными петлицами из галуна по округах» [39, арк. 235–236]. Покрій як мундирів, так і визначених студентам і вихованцям сюртуків мав залишатися «...ныне существующий, и носить им фуражки суконные тёмно-

зелёного с околышом по цвету воротника» [40, арк. 2]. Використання партикулярного плаття суворо заборонялося. Також не дозволялися будь-які зміни у кольорі, крої одягу, «...фуражек, галстуков и прочие произвольные украшения» [41, арк. 5]. Одна із складових поліцейського нагляду включала також контроль за цілісністю одягу, взуття та білизни.

Інспектор зобов'язаний був наглядати за здоров'ям студентів: відвідувати хворих, пильнувати за лікуванням та утриманням їх у лікарні. Крім того, він має перевіряти цілісність меблів, книг і всіх казенних речей, які знаходились у вжитку студентів.

Стосовно нагляду за своєкоштными студентами, то інспектор повинен був знати місце проживання кожного із них. Якщо ж воно змінювалося, то інформація про нове місце перебування студента обов'язково доводилася до відома інспектора. Своєкоштним студентам дозволялося виходити зі своєї квартири лише до 10-ї вечора, обов'язково попередивши когось із домашніх. Виїжджати за місто, навіть на невелику відстань, заборонялося. У випадку ж термінової необхідності, інспектор «...выдаёт им билет, который тотчас по возвращению представляется обратно» [42, арк. 6]. Стосовно відпусток та вакацій, то на своєкоштних студентів поширювався §17 ст. 4. про відпустки і §17 ст. 5 про дотримання форми, передбаченої для казеннокоштных студентів [43, арк. 6].

Нагляд інспектора і його помічників передбачав контроль за поведінкою студентів також за межами навчального закладу та місця проживання. Так, у будь-який час він та його помічники могли з'явитися у місцях відпочинку студентів для того, щоб переконатися в тому, що студенти «...бывают там в приличном виде и пристойно себя держат; в противном случае, Инспектор подвергает их надлежащему изысканию» [44, арк. 6, 6 зв.]. В обов'язок наглядачів входило постійно підтримував зв'язок із місцевою поліцією, щоб та у свою чергу негайно повідомляла про всі неправомірні вчинки студентів. Дізнавшись про суть справи, інспектор негайно повідомляв про це своє керівництво. Таким чином, кожний крок студента був під наглядом інспектора та його помічників, що у свою чергу, доводилося до відома університетського керівництва.

Одна із складових частин інструкції інспектора студентів передбачала нагляд цього зазначеного вище чиновника та його помічників, за формуванням моральних засад у студентів, в основі яких лежала релігія. Тому одним із його обов'язків була необхідність звертати увагу на «...религиозное направление учащихся в Университете и, противодействуя распространению между ними вредных начал» [45, арк. 2, 2 зв.], не допускати байдужості до богослужіння та священних обрядів церкви. Як зазначалося у документі: «Добрая нравственность учащихся юношей» є надійна, єдина запорука не лише досягнення успіхів у науках, а й досягнення мети уряду «...в образовании их истинными сынами Церкви, верными служителями Престола и полезными Отечеству гражданами» [46, арк. 2, 2 зв.].

Так, інспектор пильнував щоб студенти кожен неділю та святкові дні ходили до церкви, зберігаючи там тишу і порядок, а одну неділю Великого Посту «...посвящали говению и приобщались святых таин» [47, арк. 2, 2 зв.] у призначеній інспектором церкви. Більше того, лютерани повинні були надавати інспектору свідоцтво про конфірмацію, а католики про перше причастя. Оскільки казеннокоштні студенти знаходилися під особливим наглядом інспекції, то кожного дня вони мали бути присутні при ранішніх та вечірніх молитвах.

Слід наголосити, що заснований Університет Св. Володимира в Києві, «відвернув» від Харківського університету частину губерній Лівобережної України – Чернігівську і Полтавську, тому із 28 студентів православного віросповідання 21 були вихованцями навчальних закладів Лівобережжя Дніпра і лише сім – дітьми російських чиновників Південно-Західного краю. Однак згодом, університет став поповнюватися поляками – уродженцями Правобережної України; якщо у 1834 р. вони становили трішки більше половини всіх студентів, то вже через чотири роки, у 1838 р. – більше 2/3 [48, с. 49].

У той самий час, крім нагляду за моральною поведінкою студентів, на інспектора покладалася обов'язок слідкувати за їх законослухняністю. Зокрема, §8 інструкції вимагав: щоб студенти суворо виконували «...общие Государственные законы, законы Университетские и предписания Начальства», зберігали «...обязанность чинопочитания, как против

своих Начальников и старших, так и против всех властей в Государстве учреждённых» [49, арк. 2, 2 зв.]. Моральні чесноти і зразкова поведінка були домінантною умовою у навчанні студентів, тому інспектор звертав на це особливу увагу.

Для успішного нагляду за поведінкою студентів від інспектора вимагалось не лише вивчити всіх студентів за ім'ям та прізвищем, а й знати здібності та характер кожного з них, що вимагало від інспектора гарної пам'яті та витримки. Особливо зверталася увага на своєкоштных студентів (з ким вони живуть і спілкуються, які мають засоби для існування, чим займаються після лекцій). Цю інформацію інспектор отримував відвідуючи казеннокоштных студентів як особисто, так і за допомогою своїх помічників. У спеціально складених списках інспектор окремо відмічав студентів, які жили у батьків чи родичів. Над такими студентами нагляд носив більш загальний характер. І навпаки, посилена увага зверталася на студентів, які жили на найманих квартирах без нагляду родичів чи батьків. Інспектор дбав, щоб студенти не відвідували трактирів та інших сумнівних закладів, не мали у себе заборонених книг «...способных развратить юношество» [50, арк. 3, 3 зв.]. Моральне виховання в цілому зводилося до того, щоб виховати у студентів скромність, порядність та вихованість.

Отже, формування моральних принципів та поведінки студентів відіграло не останню роль у виховному процесі університетського керівництва як серед своєкоштных, так і казеннокоштных студентів.

Вступивши до університету, студенти зобов'язані були неухильно і чітко виконувати всі норми, встановлені вищою владою і університетським керівництвом. Для забезпечення виконання таких норм інструкцією передбачалася навчальна частина нагляду інспектора за студентами. Положення, що передбачалися цією частиною, вимагали від слухачів обов'язкового відвідування усіх лекцій. Ухилятися від відвідування лекцій під будь-яким приводом заборонялося. Винятком була лише хвороба. Не дозволялося також заходити на лекцію після її початку. Якщо своєкоштний студент більше двох днів поспіль не з'являвся на лекціях, не повідомивши про причину неявки, інспектор через своїх помічників мав дізнатися причину відсутності. Якщо студент повідомляв, що він захворів, то інспектор зобов'язаний був «...приказать его освидетельствовать в присутствии своём, или Помощника своего, чрез Медика состоящего при больнице Студентов, и буде окажется, что он не имеет способов лечится на квартире, принять его, по мере возможности, в Студентскую больницу» [51, арк. 4]. Інспектор пильнував, щоб казеннокоштні студенти, які мешкали в університеті, після лекцій займалися виконанням домашніх завдань, і щоб у відведений для цього час підтримувалася належна тиша. Він забезпечував студентам вчасне отримання книг, створюючи необхідні умови для отримання необхідного обсягу знань. Як бачимо, нагляд інспектора зводився не лише до виховних заходів: увага зверталася також і на стан здоров'я студентів, забезпечення нормальних умов для навчання та проживання.

Крім того, ще одна складова інструкції для інспектора студентів Університету Св. Володимира 1835р. включала нагляд інспектора та його помічників за господарською частиною казеннокоштных студентів. Згідно з положеннями, що були включені до документа, інспектор контролював діяльність економа, а саме: щоб речі були придбані економом у належний термін, за вигідною ціною, у передбаченій кількості та хорошій якості.

У свою чергу, щоб виконати всі вимоги положень, зазначених у інструкції, посадова діяльність інспектора передбачала наявність організаторських здібностей, і людина, яка її займала, мала бути відповідальною, наділеною гострим розумом, умінням швидкого аналізу ситуації за будь-яких умов. Інспектор повинен був уміти «...отличать обхождением своим и ходатайством у Начальства тех из учащихся, в коих он заметит при хороших успехах, чистоту нравов, правильный образ мыслей и благородное поведение» [52, арк. 7]. Розрізняти провину – дію випадкову та вину, тобто цілеспрямовану дію, також входило до обов'язку інспектора. Зловмисна вина мала каратися більш суворо і підлягати за призначенням інспектора, ув'язненню у карцер.

На відміну від покарання карцером посаджений під арешт ув'язнений утримувався в окремій кімнаті, мав дозвіл відвідувати лекції в університеті, отримувати їжу і користуватися

книгами. Ув'язнений же у карцері утримувався під вартою, не мав права відвідувати лекції, із їжі отримував лише хліб та воду.

Непослух проти інспектора, суворо карався. Наглядач вів дві книги: одну для казенно-коштных, а іншу – для своєкоштных студентів, у якій по факультетах, курсах і в алфавітному порядку імен фіксував порушення, поведінку, порушення, злочини та стягнення. Із цих книг інспектором кожне півріччя складалися кондуїтні списки. Один примірник цих списків залишався в інспектора, «...другой представляется от него Попечителю, а третий чрез Ректора в Совет Университета» [53, арк. 7, 7 зв.]. По закінченні півріччя студентам видавався табель, до якого вписувалася атестація поведінки, «...дабы отсутствующие родители и те, кои принимают в них участие, могли знать о поведении их и со своей стороны принимать нужные меры исправления» [54, арк. 7, 7 зв.]. Влада інспекції виявилась настільки впливовою, що студент не переводився на вищий курс і навіть позбавлявся казенного утримання або медалі за письмовий твір, якщо інспектор давав несхвальний відгук про його поведінку.

Таким чином, головними напрямками російської урядової політики, яку здійснювала місцева адміністрація, було завдання обмежити вплив на студентів різних суспільно-політичних течій. Засобом для досягнення цієї мети, керівництво університету вважало забезпечення внутрішньої дисципліни серед студентів як у самому навчальному закладі, так і поза його межами. На це спрямовувались нормативні документи, якими визначався правовий статус студентів; регулювали поведінку, навчальний процес, весь внутрішній розпорядок в університеті. Нова організація університетської інспекції і підпорядкування студентів всебічному і пильному дисциплінарному нагляду, з метою належного морального виховання, довершили систему заходів, якими уряд намагався обмежити студентську молодь від негативних, на його думку, впливів.

Інструкція інспектора студентів Університету Св. Володимира, видана у перші роки його діяльності, характеризувала не лише правовий статус студентів, а й новий напрям у політиці Російської імперії, який передбачав повне підпорядкування діяльності студентської молоді університетському керівництву. Так, детальний аналіз інструкції засвідчив, що вона до найменших дрібниць регламентувала всі складові студентського життя. Проте не завжди вдавалося вжити таких заходів до студентів: наприклад, більшість із них проживали у приватних квартирах, які були розкидані по всьому місту на великій відстані одна від одної, що ускладнювало нагляд інспектора та його помічників за студентами. Але, незважаючи на деякі перепони, більшість із цих заходів знаходили своє застосування і студенти змушені були підпорядковуватися суворому відомчому регламенту, встановленому урядом. Беручи до уваги такий суворий нагляд університетського керівництва над студентами, не слід забувати, що видання таких документів як університетський Статут, правила для студентів, інструкція для інспектора студентів та ін., мало на меті не лише обмеження проявів вільнодумства серед студентства, а й слугувало засобом для отримання ними необхідного обсягу знань та вміння застосовувати їх на практиці.

Література

1. З іменем Св. Володимира /Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – 398 с. – (Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: Кн. 1).
2. Там само. – С. 15.
3. Десятилетие Министерства народного просвещения 1833-1843. – СПб.: Типогр. императ. Акад. наук, 1864. – 161 с.
4. Там само. – С. 124.
5. Шульгин В. Я. История Университета Св. Владимира / В. Я. Шульгин. – СПб.: Типогр. Рюмина, 1860. – 230 с.
6. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета Св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Киев: Типогр. Императ. Ун-та Св. Владимира, 1884. – Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. – 674 с.
7. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802 – 1902 / Сост. С. В. Рождественский. – СПб.: Изд. МНП, 1902. – 785 с.
8. Спекторский Е. В. Столетие Киевского университета Св. Владимира / Е. В. Спекторский. – Репр. воспр. изд. 1935 года. – Киев: Изд.-полигр. центр «Киевский университет», 2007. – 104 с.
9. Історія Київського університету / Відп. ред. О. З. Жмудський. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 628 с.

10. Стоян Т. А. Студентство університетів під російської України в II пол. XIX ст. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 28 с.
11. Левицька Н. М. Студентство України в кінці XIX – на початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Левицька. – К., 1998. – 16 с.
12. Пташний О. Д. Теорія і практика контролю результатів навчально-пізнавальної діяльності студентів вищих навчальних закладів України у другій половині XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педаг. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О.Д. Пташний. – Харків, 2003. – 24 с.
13. Писарева Е. А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини XIX ст. (на матеріалах України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Е.А. Писарева. – Харків, 2001. – 20 с.
14. Петров Ф.О. Формирование системы университетского образования в России: В 4 т. /Ф.О. Петров. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2002. – Т. 1: Российские университеты и Устав 1804 года /Предис. В.А. Садовниченко, 2002. – 416 с.; Т. 2: Становление системы университетского образования в России в первое десятилетие XIX века, 2002. – 816 с.; Т.3: Университетская профессура и подготовка Устава 1835 года, 2003. – 480 с.; Т. 4: Российские университеты и люди 1840-х годов. Ч. 1: Профессура, 2003. – 584 с.; Т. 4: Российские университеты и люди 1840-х годов. Ч. 2: Студенчество, 2003. – 464 с.
15. Там само.
16. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собр. 2-е. Т. 8. Отд. Первое. – СПб.: Типогр. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1834. – № 5877 – 6684. – С. 648.
17. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802 – 1902 /Составил С.В. Рождественский. – СПб.: Изд. МНП, 1902. – С. 244.
18. Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1 а. – Арк. 3.
19. Шульгин В.Я. Указ. соч. – С. 64 – 65.
20. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1 а. – Арк. 3 – 3 зв.
21. Там само. – Арк. 3 – 3 зв.
22. Шульгин В. Я. Указ. соч. – С. 64 – 65.
23. Шульгин В. Я. История Университета Св. Владимира / В. Я. Шульгин. – СПб.: Типогр. Рюмина, 1860. – С. 65.
24. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1 а. – Арк. 8 – 8 зв.
25. Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб.: Типогр. Импер. Акад. наук. – 1835. – № 12. – Ч. 8. – С. XXIX.
26. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 470. – Арк. 1.
27. Там само. – Арк. 2 – 2 зв.
28. Там само. – Оп. 276. – Спр. 3. – Арк. 1.
29. Там само. – Оп. 465. – Спр. 1 а. – Арк. 8 – 8 зв.
30. Там само. – Спр. 470. – Арк. 7.
31. Там само. – Спр. 1 а. – Арк. 8 – 8 зв.
32. Там само. – Спр. 470. – Арк. 7 – 7 зв.
33. Історія Київського університету / Відп. ред. О.З. Жмудський. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – С. 23.
34. Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – СПб.: Типогр. Императ. Акад. наук, 1866. – Т. II. – 1835 – 1849. – С. 232.
35. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета Св. Владимира /М.Ф.Владимирский-Буданов. – Киев: Типогр. Императ. Ун-та Св. Владимира, 1884. – Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. – С. 155.
36. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 470. – Арк. 2.
37. Там само. – Спр. 1 а. – Арк. 8.
38. Там само. – Спр. 470. – Арк. 4 – 4 зв.
39. Там само. – Спр. 2. – Арк. 235 – 236.
40. Там само. – Спр. 2. – Арк. 2.
41. Там само. – Спр. 470. – Арк. 5.
42. Там само. – Арк. 6.
43. Там само.
44. Там само. – Арк. 6 – 6 зв.
45. Там само. – Арк. 2 – 2 зв.
46. Там само.
47. Там само.

48. Петров Ф. А. Формирование системы университетского образования в России. Т. 4: Российские университеты и люди 1840-х годов. Ч. 2: Студенчество. – С. 49.
49. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 470. – Арк. 2 – 2 зв.
50. Там само. – Арк. 3 – 3 зв.
51. Там само. – Арк. 4.
52. Там само. – Арк. 7.
53. Там само. – Арк. 7 – 7 зв.
54. Там само.

Чигирик И.И. Министерская инструкция 1835 г. Университета Св. Владимира как источник изучения правового статуса студентов в первые годы деятельности учебного заведения. *В статье даётся анализ первой министерской инструкции 1835 г. Университета Св. Владимира как источника изучения правового положения студентов. Значительное место отводится деятельности инспектора студентов как одного из главных чиновников, который следил за исполнением правил для студентов и обеспечивал внутреннюю дисциплину как в самом учебном заведении, так и за его пределами.*

Ключевые слова: Университет Св. Владимира, просвещение, студенты, инспектор, инструкция.

I.I. Chyhyryk. The ministerial guidance of St. Vladimir University as a source of legal students' status studying in the first years of university activity. *An analysis of the first ministerial guidance of St. Vladimir University dated 1835, as a source of examination of student legal status, is presented in the suggested article.*

The important role was devoted to an inspector as one of the important officials, who controlled the obedience of the students and observed interior discipline in the educational institution and its borders.

Key words: education, guidance, legal status, university activity.

Наукові рецензії

Виговський М.Ю.,

докт. істор. наук, професор кафедри архіології та історії слов'ян
Київського педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Гречка А.Б.,

канд. істор. наук, доцент кафедри історії та філософії
Кримського гуманітарного університету

Нове видання з проблем етнології міста в Україні

Нещодавно на книжкових полицях з'явилася монографія, яка відразу привернула увагу шанувальників вітчизняної історії та етнології /**Мирослав Борисенко. Житло та побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ ст. – К.: ВД «Стилос», 2009. – 355 с./** Це перше комплексне наукове видання, що характеризується новими підходами до висвітлення еволюції житла та побуту міського населення України у міжвоєнний період. Автор критично поставився до відповідних праць радянських істориків, піддавши сумніву їх твердження про величні здобутки радянської влади у забезпеченні городян України житлом та налагодженні їх повсякденності на основі комуністичної ідеології.

Монографія має достатньо чітку структуру, що дозволило автору з належною повнотою висвітлити увесь комплекс поставлених завдань. Вона складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, бібліографії, а також переліку умовних скорочень. Серед них привертають увагу розділи «Житло та інтер'єр у системі міської культури», «Комунальне господарство України та умови життя городян», «Побут мешканців комунальних квартир у 20–30-х роках ХХ ст.» та ін. У такому плані заявлені проблеми не були поставлені і висвітлені в етнологічній науці з достатньою повнотою із залученням значної архівної бази, нових документів та матеріалів, досягнень сучасної української історіографії.

Крім того, слід відзначити критичне переосмислення автором результатів досліджень радянської історіографії, яка всупереч історичній правді, як справедливо наголошується у монографії, безпідставно доводила епохальні здобутки більшовицького керівництва у забезпеченні населення міст України житлом та побутовими зручностями.

У монографії на широкому фактичному матеріалі висвітлюється невдача більшовицького керівництва кавалерійським наскоком створити такий тип житла, який можна було б використати для ідеологічної обробки мешканців, виховання їх у дусі комуністичної ідеології. Краху зазнала також спроба створити з цієї метою новий тип поселення – соцістечка. На відміну від своїх попередників, автор доводить невпинне зменшення у масовій забудові міст кубатури міських помешкань, відсутність вбиралень, ванних кімнат, центрального опалення тощо та відповідне погіршення побутових умов їх мешканців. Одночасно з цим наголошується на появі нового типу житла для радянської еліти, який різко виділявся в масовій забудові своєю комфортністю. Значною науковою новизною відзначається висвітлення інтер'єру міського житла.

З нових методичних позицій визначається еволюція комунального господарства українських міст 20–30-х років ХХ ст. Логічними і переконливими виглядають авторські положення про кризові явища у комунальному господарстві, спроби влади модернізувати його у період НЕПу. Правомірно наголошується на тому, що після згортання НЕПу настала

тотальна криза комунального господарства, внаслідок чого міське населення мусило пристосовуватися до виживання у ворожому середовищі. Тільки наприкінці 30-х років, як зазначається у книзі, міське господарство України почало потроху розвиватися.

Логічним продовженням дослідження проблеми є висвітлення впливу житлово-комунальної політики влади на трансформацію соціокультурного середовища в українських містах. Тут привертають увагу нові в етнологічній та історичній науках положення про те, що жодні з практичних завдань більшовицької партії по покращенню житлового господарства міст України не були виконані. Навпаки, житлова норма на одну людину, доводить автор, постійно зменшувалася, що призвело до погіршення житлового становища переважної більшості міського населення. Паралельно з цим відбувається деформація соціокультурного середовища міст України.

У своїй праці дослідник також торкнувся тем, котрі ігнорувалися вітчизняною історіографією. Наукова новизна монографії полягає ще й у тому, що вона є першою, в якій до наукової дискусії було залучено таку проблему як морально-психологічний клімат у комунальній квартирі, що стала типовим помешканням для міського населення України у досліджуваний період. У монографії розглядається також домашнє господарство міських жителів, розкрито причини, що гальмували еволюційний розвиток побуту, а також простежується, як криза радянської економіки вплинула на усталений ритм життя городян.

Разом з тим, рецензована праця не позбавлена окремих недоліків та неточностей. На нашу думку, доцільно було б глибше висвітлити архітектурно-просторові концепції забудови українських міст, чіткіше побудувати вступну частину монографії. На жаль, на с. 27, 36, 37, 354 монографії зустрічаються окремі прикрі неточності у назвах національних закладів і установ.

У цілому, монографія виявилася помітним явищем у вітчизняній історіографії й стане в нагоді не лише науковцям, а й широкому читацькому загалу.

Автори номера

- Агапов
Володимир Леонідович,* кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту залізничного транспорту Української академії залізничного транспорту
- Баженова
Олена Володимирівна,* кандидат економічних наук, асистент кафедри економічної кібернетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Баженова
Юлія Володимирівна,* аспірантка економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Базарний
Денис Валерійович,* студент магістратури кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Богоявленська
Юлія Вячеславівна,* кандидат економічних наук, доцент кафедри управління персоналом і економіки праці Житомирського державного технологічного університету
- Бойко
Маргарита Григорівна,* кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу Київського національного торговельно-економічного університету
- Булатевич
Микола Миколайович,* аспірант кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Васильченко
Зоя Миколаївна,* доктор економічних наук, професор кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Виговський
Микола Юхимович,* доктор історичних наук, професор кафедри архіології та історії слов'ян Київського педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
- Вороніна
Вікторія Павлівна,* аспірантка кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Галушка
Зоя Іванівна,* кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Гончаренко
Олена Миколаївна,* кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права Міжгалузевого інституту управління
- Гречка Анна Борисівна,* кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії Кримського гуманітарного університету
- Двірна
Катерина Петрівна,* кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
- Камінська
Лариса Федорівна,* кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Костюк
Євген Сергійович,* аспірант кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
- Крамар
Олександр Сергійович,* аспірант кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Автори номера

<i>Крисенко Дмитро Сергійович,</i>	аспірант кафедри історії Національного університету «Киево-Могилянська академія»
<i>Кузьменко Тетяна Миколаївна,</i>	кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Лукашенко Аліса Іванівна,</i>	аспірантка кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Марченко Наталія Валеріївна,</i>	аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Мельник Павло Олегович,</i>	помічник адвоката юридичної консультації Томашпільського району Вінницької обласної колегії адвокатів
<i>Мищук Сергій Миколайович,</i>	кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка
<i>Петрецька Оксана Василівна,</i>	старший викладач кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціальних відносин ФПУ
<i>Савчук Наталія Вікторівна,</i>	аспірантка кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Саган Галина Василівна,</i>	кандидат історичних наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
<i>Синявська Лариса Іванівна,</i>	кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Черкаського державного університету
<i>Телегуз Андрій Володимирович,</i>	викладач кафедри етнології Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
<i>Ткачук Катерина Вікторівна,</i>	студентка магістратури факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Циганенко Лілія Федорівна,</i>	кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Чигирик Інна Іванівна,</i>	аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Чорнодід Ігор Степанович,</i>	кандидат економічних наук, завідувач кафедри маркетингу Академії праці і соціальних відносин ФПУ
<i>Чудовська-Кандиба Ірина Анатоліївна,</i>	кандидат соціологічних наук, докторант кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Ярмоленко Юлія Олександрівна,</i>	аспірантка кафедри маркетингу, асистент кафедри економічної теорії та управління Академії праці і соціальних відносин ФПУ
<i>Яценко Олена Дмитрівна,</i>	аспірантка кафедри світової філософії Східноукраїнського національного університету імені В.Даля

Вимоги до статей

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Право України: теорія і практика;
- 3) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 4) Політика, історія, культура
- 5) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (**A4**) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом **Times New Roman 14 pt** в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею подається електронний варіант на дискеті 3,5 дюйма обсягом 1,44 Mb. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord 7/97. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Підготовка військових кадрів...:

1944–1950 рр.

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) УДК;

2) прізвище та ініціали автора (рів), назва, анотація, ключові слова (укр., рос., англ. мовами);

3) дві рецензії:

одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;

друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;

електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегії журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і дискета авторів не повертаються.